

Έρεϊσμα / **Ereisma**

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*

*Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 3 / **Issue 3**

Δεκέμβριος 2023 / **December 2023**

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Ερεισμα για την Ιστορία*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Χρύσα Σκεπεντζή** | Cover photo © **Chryssa Skepentzi**, *Αδέξιες μοναξιές I*, 70x49,5 (2021).

Ευχαριστούμε την Χρύσα Σκεπεντζή για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου.

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA για την Ιστορία Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου, Αρτεμησία Κουρελά, Μαρουσώ Περδίκη, Ματίνα Φωτιάδου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • ISSN: 2732-6195

EPEISMA/EREISMA for History Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara • **Issue Editors:** Athena Syriatou, Matina Fotiadou, Artemisia Kourela, Marouso Perdiki • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • ISSN: 2732-6195

[εισαγωγικά]

Το περιοδικό *Ερεισμα για την Ιστορία*, είναι το διεπιστημονικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, και έχει σκοπό την προβολή και την ανάδειξη της ιστορικής έρευνας των υποψηφίων διδασκτόρων, των μεταπτυχιακών και προπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, παλαιών και νέων, καθώς και άλλων ιστορικών και μεταδιδασκτόρων, που ενδιαφέρονται να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους σε αυτό. Τα άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό υπόκεινται σε κρίση από ανώνυμους κριτές. Τα θέματα αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, από τον 15ο αιώνα έως σήμερα, και αφορούν κατά κύριο λόγο την πρόσφατη έρευνα που διεξάγεται σήμερα είτε στο εργαστήριο είτε σε άλλα τμήματα ιστορίας και ερευνητικά κέντρα. Το περιοδικό είναι ανοιχτό σε ιστορικούς, ανθρωπολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που επιθυμούν να δημοσιεύσουν σε αυτό, καθώς στοχεύει στη διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων που παρουσιάζονται στις σελίδες του. Στην ύλη του περιλαμβάνονται ακόμη ανταποκρίσεις από επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, ανταποκρίσεις από εκδηλώσεις στην πόλη της Κομοτηνής με ιστορικά θέματα, συνεντεύξεις και βιβλιοκρισίες. Φιλοδοξεί να γίνει ένα στήριγμα για την έρευνα των νέων στα πρώτα τους βήματα στην ακαδημαϊκή αρένα.

Η διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Αθηνά Συριάτου

[editorial]

The Journal *EREISMA* (which is Greek for ‘stepping stone’) is the open-access, peer reviewed, interdisciplinary journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History of the Department of History and Ethnology of the Democritus University of Thrace and covers the period from 15th century to the present. Its chief aim is to bring to the general professional public historical research by PhD candidates and by current and previous post-graduate and undergraduate students of the Department of History and Ethnology, but it is very happy to consider publication of work by other historians. It will therefore showcase recent research, both from the Laboratory itself and from history departments in other Greek universities and other research institutions. As it targets on an interdisciplinary approach to history it invites articles not only from historians but also from anthropologists, sociologists and political scientists. It will also include reports on academic conferences and colloquia, cultural events regarding history taking place in Komotini, the seat of the Department as well as interviews and book reviews. The Journal hopes to become a stepping stone, publishing the work of young historians, as they take their first steps in their academic careers.

The Director of the Laboratory of Modern and Contemporary History

Athena Syriatou

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΑΡΤΕΜΗΣΙΑ ΚΟΥΡΕΛΑ, Ο δημόσιος λόγος στη Σμύρνη κατά την περίοδο της επιδημίας χολέρας (1865).....	7
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΟΡΤΟΜΑΝΙ, Antiquarianism, Orientalism, and an Eluding Modernity: Depictions of Greece in British Nineteenth-Century Travel Accounts.....	19
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Η εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα σχολικά εγχειρίδια: Η περίπτωση των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στον Μεσοπόλεμο...	30
ΧΡΗΣΤΟΣ ΦΩΤΟΓΛΙΔΗΣ, «Παλιότερα ήταν ευχή, τώρα είναι πραγματικότητα»: η επανεμφάνιση της συλλογικής δράσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, μέσα από τις κεντρικές φοιτητικές ενώσεις του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955-1967).....	47
ΣΙΝΤΟΡΕΛΑ ΜΠΡΑΧΑ, Ο εθνικός «Εαυτός» και ο Έλληνας ως εθνικός «Άλλος» στα σχολικά εγχειρίδια της Αλβανίας (1945-1990).....	64
ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΟΥΤΣΙΚΟΣ, Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981.....	79
ΦΩΤΕΙΝΗ ΓΡΑΜΜΕΝΙΔΟΥ, Τέχνη και αφηγήματα: Οι συντεχνίες του Διδυμοτείχου αφιερώνουν εικόνες στον Μητροπολιτικό Ναό του Αγίου Αθανασίου.....	93
ΧΡΥΣΑ ΜΕΝΔΡΙΝΟΥ, Κοσμικά θέματα στην εκκλησιαστική ζωγραφική του 19ου αιώνα: Η περίπτωση του ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στις Ελευθερές Καβάλας.....	116
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS.....	135

Ο δημόσιος λόγος στη Σμύρνη κατά την περίοδο της επιδημίας χολέρας (1865)

Αρτεμησία Κουρελά

Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Εισαγωγή

‘Δυστυχώς, δεν δυνάμεθα να αρνηθώμεν ότι το μόλυσμα της χολέρας διεδόθει εις την Σμύρνην’.¹ Με αυτή την πρόταση, στις 25 Ιουνίου του 1865, η εφημερίδα *Αμάλθεια* πληροφορεί τους αναγνώστες για την ύπαρξη κρουσμάτων στην πόλη της Σμύρνης. Οι επιδημίες χολέρας του 19^{ου} αιώνα, και μάλιστα η συγκεκριμένη του 1865, είχαν αποτελέσει μείζον ζήτημα προβληματισμού, το οποίο δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στα στενά όρια της επιστημονικής κοινότητας της εποχής αλλά, όπως ήταν φυσικό, μονοπώλησε και το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης. Συγχρόνως, προκάλεσε την αποδιοργάνωση της κοινωνίας, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη το γεγονός, όπως θα παρουσιαστεί και στη συνέχεια, πως κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, όταν και πρωτοεμφανίστηκε, η χολέρα αποτελούσε μία νόσο άγνωστη και αχαρτογράφητη. Ως εκ τούτου, το παρόν άρθρο έχει στόχο να παρουσιάσει τις κοινωνικές διαστάσεις που έλαβε η επιδημία της ασθένειας το 1865 στη Σμύρνη, όπως αυτές αποτυπώνονται μέσα από την αρθρογραφία της ελληνόφωνης σμυρναϊκής εφημερίδας *Αμάλθεια*, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τις συνέπειες της επιδημίας στην καθημερινή ζωή τόσο της ελληνορθόδοξης κοινότητας όσο και στο σύνολο του πληθυσμού της πόλης.

Η επιλογή της εστίασης στην αρθρογραφία της *Αμάλθειας*² έγκειται στο γεγονός πως η εν λόγω ελληνόφωνη εφημερίδα παρουσιάζει σε εβδομαδιαία βάση την εξέλιξη της επιδημίας στη Σμύρνη, σχολιάζοντας εκτενώς τα διάφορα μέτρα που πάρθηκαν για τον περιορισμό της νόσου και αναδεικνύοντας παράλληλα τα προβλήματα και τις δυσκολίες που προέκυψαν στη διαχείριση της επιδημίας αναφορικά με την ελληνορθόδοξη κοινότητα της πόλης. Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του προφίλ της *Αμάλθειας* έπαιξε ο Ιάκωβος Σαμιωτάκης, που διατελούσε χρέη συντάκτη εκείνη την περίοδο. Γεννημένος στην Χίο και μεγαλωμένος στη Σμύρνη³, ολοκλήρωσε τις νομικές σπουδές του στο εξωτερικό και σε ηλικία 23 ετών επέστρεψε στη Σμύρνη αναλαμβάνοντας την θέση του συντάκτη, την

¹ *Αμάλθεια*, 25/06, 1865. Τα παραθέματα παρατίθενται αυτούσια με τυχόν συντακτικά και ορθογραφικά λάθη.

² Η ίδρυση του πρώτου ελληνόφωνου τυπογραφείου στην Σμύρνη ανάγεται στον 18^ο αιώνα (1760), αλλά η έκδοση της πρώτης ελληνόφωνης εφημερίδας, με τίτλο ο *Φίλος των Νέων*, απαντάται τον Σεπτέμβριο του 1831. Όπως αναφέρει ο Χρ. Σολομωνίδης, από το 1831 έως το 1922 είχαν τυπωθεί κατά καιρούς περίπου 135 ελληνόφωνες εφημερίδες στη Σμύρνη. Για περισσότερα, βλ. Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *Η Δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821-1922)*, (Αθήνα: Τυπογραφία Μαυρίδη, 1959).

³ Στις σφαγές της Χίου, ο Ι. Σαμιωτάκης έχασε τους γονείς του και μετέβη στη Σμύρνη, όπου τέθηκε υπό την προστασία ενός Γάλλου εμπόρου και εκδότη, ο οποίος, σύμφωνα με τον Σολομωνίδη, ήταν αυτός που ενέπνευσε τον έρωτα του Σαμιωτάκη για τη δημοσιογραφία. Βλ. Σολομωνίδης, *Η Δημοσιογραφία στη Σμύρνη*, 31-32.

οποία κατείχε για 40 ολόκληρα χρόνια, έως το 1882. Η εφημερίδα αναγγέλλει την πρόσληψή του με τα ακόλουθα κολακευτικά λόγια:

‘Σπεύδομεν να ειδοποιήσωμεν τους κ.κ. Συνδρομητάς μας, καθώς ακόμη και το δημόσιον της Σμύρνης και των έξω μερών, ότι προς ευχαρίστησίν των ελάβαμεν εσχάτως συνεργόν της «Αμαλθείας» μας και τινά νέον, τον Ιάκωβον Σαμιωτάκη, νεωστί ελθόντα από την Ευρώπην του οποίου τα φώτα, η φρόνισης και η περί την δικηγορίαν δεινότης του, ως αυτοσύστατα, νομίζομεν πάντη περιττόν να τα συστήσωμεν ημείς’.⁴

Διαπνεόμενος με φιλελεύθερες ιδέες, λόγω της διαμονής του στο εξωτερικό, ο Σαμιωτάκης, ήδη από τα πρώτα χρόνια που κατείχε την θέση του συντάκτη, μέσα από δημοσίευση σχετικών άρθρων, αναμείχθηκε στον δημόσιο λόγο υποστηρίζοντας νεωτεριστικές απόψεις, όπως η ελεύθερη εκλογή των αντιπροσώπων των κοινοτήτων, ερχόμενος αντιμέτωπος πολλές φορές με την επιβολή κυρώσεων από τις οθωμανικές αρχές· γεγονός όμως που δεν τον εμπόδισε να διατηρήσει την απρόσκοπτη λειτουργία της εφημερίδας κατά τη διάρκεια των ετών.⁵ Σύμφωνα με τον Χρήστο Σολομωνίδη, γιο του μετέπειτα ιδιοκτήτη της εφημερίδας Σωκράτη Σολομωνίδη, ο Σαμιωτάκης «θεωρούσε την δημοσιογραφία σαν μεγάλη εθνική και κοινωνική αποστολή [...]. Αποφεύγει να κατατρίβεται στις μικρότητες και στις λογομαχίες, που συνήθιζαν τα εφημερα σμυρναϊκά φύλλα», γεγονός που συνέβαλε, κατά τον ίδιο, στο να καταστεί η *Αμάλθεια* ένα αξιόλογο έντυπο σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία και στο εξωτερικό. Επιπλέον, ο Σαμιωτάκης φαίνεται πως έχαιρε της εκτίμησης του συνόλου της σμυρναϊκής κοινωνίας, καθώς απέκτησε σταδιακά διάφορα αξιώματα, διετέλεσε έφορος της Ευαγγελικής Σχολής και υπήρξε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής στη Σμύρνη. Οι Οθωμανοί του απέδιδαν διάφορες τιμές κατά καιρούς, οι Γερμανοί του ανέθεσαν τη θέση του ανταποκριτή σε γερμανικές εφημερίδες και οι Έλληνες τον διόρισαν πάρεδρο δικαστή του Ελληνικού Προξενείου Σμύρνης.⁶

Εν γένει, η *Αμάλθεια* αποτέλεσε την μοναδική ελληνόφωνη εφημερίδα στη Σμύρνη που τυπωνόταν για 85 συναπτά έτη,⁷ περιείχε πλούσιο περιεχόμενο, πολιτικό, φιλολογικό, εμπορικό, με ειδήσεις τόσο από το εσωτερικό όσο και από το εξωτερικό και ήταν η μόνη ελληνόφωνη σμυρναϊκή εφημερίδα με αξιόλογη διάδοση τόσο στο εσωτερικό της Ανατολής, όσο και στο εξωτερικό, με τον Χρ. Σολομωνίδη να την χαρακτηρίζει ως τον «πνευματικό φάρο της Ανατολής» και «το εγκυρότερο και το σοβαρότερο δημοσιογραφικό όργανο ολόκληρης της Ανατολής».⁸

⁴ Σολομωνίδης, *Η Δημοσιογραφία στη Σμύρνη*, 31.

⁵ Η άδεια έκδοσης της εφημερίδας του αφαιρέθηκε από τις οθωμανικές αρχές σε κάποιες περιπτώσεις αλλά σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα επανακτούσε το δικαίωμα επανέκδοσης. Βλ. Σολομωνίδης, *Η Δημοσιογραφία στη Σμύρνη*, 35-36.

⁶ Σολομωνίδης, *Η Δημοσιογραφία στη Σμύρνη*, 37.

⁷ Εκδόθηκε πρώτη φορά στις 6 Αυγούστου του 1838 από τον Κωνσταντίνο Ροδέ και συνέχισε να τυπώνεται έως το 1922. Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή μεταφέρθηκε στην Αθήνα αλλά ο βίος της ήταν βραχύς καθώς η έκδοσή της διήρκεσε μόνο για ένα χρόνο. Βλ. Σολομωνίδης, *Η Δημοσιογραφία στη Σμύρνη*, 28.

⁸ Σολομωνίδης, *Η Δημοσιογραφία στη Σμύρνη*, 26 και 51. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την εφημερίδα *Αμάλθεια*, βλ. Σολομωνίδης, *Η Δημοσιογραφία στη Σμύρνη*, 25-126.

Ιστορικό πλαίσιο

Η Σμύρνη, κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα μέχρι και τις αρχές του 20^{ου}, οπότε διαμορφώνονται οι κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες της νεωτερικότητας στην Ευρώπη, αποκτά τα δικά της χαρακτηριστικά τα οποία την καθιστούν μία πόλη-λιμάνι που διαρκώς αναπτύσσεται και εξελίσσεται.⁹ Η ανάπτυξη που θα παρουσιάσει και η εξέλιξή της σε μία πόλη με ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά, οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην εγκαθίδρυση δυτικοευρωπαϊκών προξενείων, μετά τις διομολογήσεις της Υψηλής Πύλης προς τους ευρωπαίους εμπόρους, ήδη από τον 16^ο αιώνα, και στη μετανάστευση και εγκατάσταση ομάδων ποικίλου εθνικού προσδιορισμού, οι οποίες είχαν αρχίσει να καταφθάνουν στην Σμύρνη ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και είναι αυτές που θα αποτελέσουν αργότερα τους «Λεβαντίνους».¹⁰ Ωστόσο, η ορατή ανάπτυξή της απαντάται κυρίως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και έπειτα, όταν πλέον αποκτά έναν εμφανή αστικό χαρακτήρα, τόσο μορφολογικά όσο και λειτουργικά, καθιστώντας την μία πόλη της Ανατολικής Μεσογείου, που βρίσκεται στα όρια μεταξύ Ανατολής και Δύσης, ένα ξεχωριστό κέντρο σε σχέση με την ενδοχώρα, ακόμη και από την Κωνσταντινούπολη, με τα δικά της κοινωνικά, οικονομικά και πληθυσμιακά χαρακτηριστικά.¹¹

Έτσι, καθόλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η Σμύρνη παρουσιάζει μεγάλη δημογραφική και εμπορική ανάπτυξη, η οποία κατ' εξοχήν οφείλεται στο λιμάνι της, γνωστό ως «Και», λόγω του ρόλου του στο εμπόριο, ως κέντρο συναλλαγών που συνέβαλε στην ανάδειξη νέων οικονομικών δραστηριοτήτων στην περιοχή, ιδιαίτερα μετά την ανακατασκευή του, μαζί με την προκυμαία του, στα τέλη του ίδιου αιώνα. Ο διαρκώς αυξανόμενος αριθμός τραπεζών, εμπορικών και ναυτιλιακών πρακτορείων και η ραγδαία αύξηση επαγγελματιών που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με το εμπόριο συμβάλλουν αποφασιστικά στην διαμόρφωση μιας νέας πραγματικότητας η οποία επηρεάζει όχι μόνο την ελληνορθόδοξη κοινότητα της Σμύρνης αλλά εν γένει το σύνολο του πληθυσμού της.¹²

Ωστόσο, παρά την ταχεία ανάπτυξη που παρουσιάζει η πόλη, αυτή διακόπτεται πολύ συχνά λόγω των καταστροφικών σεισμών (1688, 1778), των πυρκαγιών, καθώς και των επιδημιών¹³, συχνότερες από τις οποίες ήταν κατά τον 19^ο αιώνα η πανώλη και η χολέρα.

⁹ Ιωάννης Καραχρήστος και Παρασκευάς Ποτηρόπουλος, «Η Σμύρνη πριν το 1922», στο Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17^{ος} αι.-1922), Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 20-23 Σεπτεμβρίου 2012, επιμ. Ιωάννης Καραχρήστος και Παρασκευάς Ποτηρόπουλος (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 2016), 36.

¹⁰ Έλενα Φραγκάκη-Syrett, *Το εμπόριο της Σμύρνης τον 18^ο αιώνα (1700-1820)*, μτφρ. Δημήτρης Σωτηρόπουλος, επιμ. Μαρίνος Σαρηγιάννης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010), 20-25.

¹¹ Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Σμύρνη, χώρος και κοινωνικές εξελίξεις, 18^{ος}-1922: Στο δίκτυο των πόλεων-λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου», στο Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17^{ος} αι.-1922), Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 20-23 Σεπτεμβρίου 2012, επιμ. Ιωάννης Καραχρήστος και Παρασκευάς Ποτηρόπουλος (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 2016) 77-80 και Καραχρήστος και Ποτηρόπουλος, «Η Σμύρνη πριν το 1922», 36.

¹² Παρά το γεγονός ότι στις εμπορικές δραστηριότητες επιδίδονται κυρίως οι χριστιανοί και οι Εβραίοι της Σμύρνης, η συμμετοχή του μουσουλμανικού πληθυσμού δεν είναι ασήμαντη. Βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αιώνας-1919, Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος* (Αθήνα: Πεδίο, 2013), 331-332.

¹³ Εξαιτίας των φυσικών και μη καταστροφών που συνέβησαν στη Σμύρνη, ο ιστορικός R. Kasaba χωρίζει την ανάπτυξή της σε δύο φάσεις: η πρώτη ξεκινά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα και διαρκεί μέχρι τα μέσα

Αποτελώντας γέφυρα επικοινωνίας ανάμεσα στην Ασία και την Ευρώπη, η Οθωμανική Αυτοκρατορία γενικότερα και η Σμύρνη ειδικότερα, ήταν ιδιαίτερα ευάλωτες απέναντι στην εμφάνιση και διάδοση των επιδημιών στο πέρασμα των αιώνων.

Η επιδημία χολέρας του 1865

Η επιδημία χολέρας εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Σμύρνη στις 13 Σεπτεμβρίου του 1831 και ακολούθησαν δύο κύματα της νόσου μέχρι το 1865, όταν επανεμφανίζεται για τέταρτη φορά.¹⁴ Για να γίνει πιο κατανοητός ο τρόπος εξάπλωσης της επιδημίας της χολέρας θεωρήθηκε σκόπιμο να γίνει μία συνοπτική παρουσίαση της εξάπλωσής της μέσα από βιβλιογραφικές πηγές, καθώς οι πληροφορίες αναφορικά με τον τρόπο που αυτή μεταδόθηκε στη Σμύρνη απουσιάζουν από την αρθρογραφία της *Αμάλθειας*.

Αναλυτικότερα, λοιπόν, η νόσος της χολέρας εμφανίστηκε για πρώτη φορά τον 19^ο αιώνα στην Ινδία και αποτέλεσε παγκόσμια απειλή καθώς μεταδόθηκε στην Αίγυπτο, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και σε πολλές χώρες τις Ευρώπης. Στην «Πραγματεία» του ιατρού Οικονομόπουλου με τίτλο «*Η εν Αιγύπτω χολέρα του 1883*» παρατίθεται μία εκτενής παρουσίαση της εξάπλωσής της ήδη από το 1830, καθώς κατά τα προηγούμενα έτη δεν είχε εκδηλωθεί ακόμα στην Ευρώπη.¹⁵ Την ίδια χρονιά φέρεται να ξέσπασε η πρώτη επιδημία χολέρας στην Αίγυπτο, με τέσσερα επιπλέον κύματα να ακολουθούν έως και το 1865, όταν θα εμφανιστεί ένα νέο κύμα στα μέσα Μαΐου. Σύμφωνα με την «Πραγματεία», υποστηρίζεται πως η μετάδοση και η εξάπλωση της νόσου οφειλόταν στους προσκυνητές που επέστρεφαν από την Μέκκα επιβαίνοντας σε αγγλικά και σε αιγυπτιακά ατμόπλοια, τα οποία τους μετέφεραν στον προορισμό τους μέσω του Σουέζ.¹⁶ Τα κρούσματα και οι θάνατοι είχαν ήδη αρχίσει να εμφανίζονται κατά τον απόπλου, αλλά οι ιατροί των ατμόπλοιων, σε μία προσπάθεια να αποκρύψουν την ύπαρξή τους για να αποφύγουν ενδεχόμενους περιορισμούς, έριχναν τους νεκρούς στη θάλασσα. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της αποβίβασής τους στο Σουέζ δικαιολογούσαν τους θανάτους ισχυριζόμενοι ότι προήλθαν από κακουχία και εξάντληση, διαιωνίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την εξάπλωση της νόσου από τα μέσα Μαΐου μέχρι και τον Ιούνιο του 1865.

Όταν η αιγυπτιακή κυβέρνηση έλαβε γνώση της κατάστασης, για λόγους που δεν διευκρινίζονται, δεν κατάφερε να επιβάλλει στα αγγλικά ατμόπλοια καθεστώς καραντίνας, ή αλλιώς την γνωστή για το λεξιλόγιο της εποχής «κάθαρση».¹⁷ Αδυνατώντας να εφαρμό-

του 18^{ου} αιώνα και η δεύτερη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Βλ. Reşat Kasaba, «Izmir», *Review (Fernand Braudel Center), Port-Cities of the Eastern Mediterranean 1800-1914*, 16, N. 4 (1993): 387-388.

¹⁴ Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *Η Ιατρική στη Σμύρνη* (Αθήνα: Τυπογραφία Μαυρίδη, 1955), 63-67.

¹⁵ Διονύσιος Ι. Οικονομόπουλος, *Η εν Αιγύπτω χολέρα, τω 1883: Πραγματεία* (Εν Αθήναις: Κάρολος Μπεκ, Εν Αιγύπτω: Πενάσων Λιθογράφος, Εκ της Τυπογραφίας της Βασιλικής Αυλής Νικολάου Γ. Ιγγλέση, 1888), 5.

¹⁶ Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, από τους 180.000 προσκυνητές που επισκέφθηκαν εκείνη την χρονιά του Αγίου Τόπου οι 100.000 πέθαναν. Βλ. Οικονομόπουλος, *Η εν Αιγύπτω χολέρα*, 8.

¹⁷ Στην *Πραγματεία* ο συγγραφέας παραθέτει την άποψη του Γάλλου Γενικού Επιθεωρητή των Υγειονομιών της Γαλλίας, ο οποίος εξηγεί πως τα αγγλικά ατμόπλοια έφεραν «καθαρές υγειονομικές πιστοποιήσεις». Οι αγγλικές αρχές, αναφέρει, είχαν επινοήσει μία δική τους θεωρία, σύμφωνα με την οποία μόνο όταν υπάρξει επιδημική εμφάνιση της νόσου τότε αυτή μπορεί να θεωρηθεί επικίνδυνη. Η θεωρία λειτουργούσε προς όφελός τους καθώς σχεδόν πάντα οι εστίες εμφάνισης της χολέρας στην Ινδία χαρακτηρίζονταν ως ενδημικές, γε-

σει την τήρηση των υγειονομικών κανονισμών και μη θέλοντας ταυτόχρονα να αδικήσει τα αιγυπτιακά ατμόπλοια θέτοντας αποκλειστικά αυτά σε «κάθαρση», έλαβε μία σειρά άλλων μέτρων για τον περιορισμό της εξάπλωσης της νόσου. Διατάχθηκε οι προσκυνητές που θα έφθαναν στο Σουέζ να μεταφέρονται κατευθείαν στην Αλεξάνδρεια με αμαξοστοιχίες του σιδηροδρόμου και από εκεί να επιβιβάζονται σε ατμόπλοια τα οποία θα τους οδηγούσαν στις πατρίδες τους. Ωστόσο, ο αριθμός των ατμόπλοιων στην Αλεξάνδρεια φαίνεται πως δεν επαρκούσε για τη μεταφορά τόσο μεγάλου αριθμού επιβατών, αναγκάζοντας έτσι την κυβέρνηση να δημιουργήσει κατασκηνώσεις για τους προσκυνητές έως ότου αυτοί μπορέσουν να αποπλεύσουν. Όπως ήταν φυσικό, τα πρώτα κρούσματα εμφανίστηκαν πολύ σύντομα, αρχικά ανάμεσα στους προσκυνητές και στους υπαλλήλους του σιδηροδρομικού σταθμού, και εν συνεχεία εξαπλώθηκαν στον γενικό πληθυσμό, σε πρώτη φάση στους κατοίκους των γύρω περιοχών και τέλος στην Αλεξάνδρεια, όπου σύμφωνα με τον συγγραφέα κατά τις πρώτες 60 ημέρες τα κρούσματα είχαν υπερβεί τις 7.000.¹⁸

Επανερχόμενοι στη Σμύρνη, τα πρώτα κρούσματα χολέρας καταγράφηκαν περί τα μέσα Ιουνίου· ωστόσο, η *Αμάθεια* συμπεριλαμβάνει στα φύλλα της τις πρώτες αναφορές για την ύπαρξη κρουσμάτων στην πόλη της Αλεξάνδρειας από τις αρχές Ιουνίου, λίγες μέρες δηλαδή προτού εμφανιστούν τα κρούσματα στη Σμύρνη, αναφέροντας πως «χωρίς δια τούτου να θέλωμεν να φοβίσωμεν τους κατοίκους, θεωρούμεν καθήκον ημών να συμβουλεύσωμεν τους πολλούς [...]».¹⁹ Στην αρχή της επιδημίας, εξαιτίας και της σποραδικής εμφάνισης κρουσμάτων, η εφημερίδα προσπαθεί να καθησυχάσει τους κατοίκους γνωστοποιώντας τους πως «προς παραμυθίαν και ενθάρρυνσιν των κατοίκων οφείλομεν να προσθέσωμεν ευθύς ότι η νόσος μέχρι τούδε, τουλάχιστον κατά τον αριθμόν των υπ' αυτής προσβαλλομένων, δεν αποδεικνύεται πολύ φοβερά εν Σμύρνη».²⁰

Σε διάστημα μίας εβδομάδας τα κρούσματα παρουσίασαν αύξηση, κυρίως σε συνοικίες όπου δεν τηρούνταν οι κανόνες υγιεινής, δεν λαμβάνονταν τα απαραίτητα μέτρα προστασίας και οι κάτοικοι τους, εξαιτίας του χαμηλού βιοτικού επιπέδου, δεν σιτίζονταν σωστά, όπως για παράδειγμα στην Ισραηλίτικη συνοικία. Έτσι, ο αρθρογράφος της εφημερίδας διαπιστώνει πως η έλλειψη υγιεινής, σωστής διατροφής και ο συγχρωτισμός ανθρώπων στην ίδια οικία είχε ως αποτέλεσμα την έξαρση των κρουσμάτων και την αύξηση των θανάτων.²¹ Γράφει στις 2 Ιουλίου: «Η χολέρα κατά τας τελευταίας ταύτας ημέρας έλαβε μικράν επίτασιν, αλλά κυρίως μεταξύ των πτωχοτέρων τάξεων της ισραηλιτικής κοινότητος, προσβαλούσα μάλλον τους μηδέν λαβόντας προφυλακτικόν μέτρον και τους κάκιστα διαιτωμένους», σχολιάζοντας παράλληλα πως η απόφαση πολλών να αναχωρήσουν για τα γύρω χωριά «θέλει αποδειχθεί ωφέλιμος δια την υγείαν του τόπου, διότι η αραίωσις, ως γνωστόν, συντείνει τα μέγιστα εις το να μη μεταδοθή το μόλυσμα».²²

Σχεδόν αμέσως μετά από την εμφάνιση των πρώτων κρουσμάτων, το περιεχόμενο της αρθρογραφίας μεταβάλλεται, καθώς η επιδημία μονοπωλεί πλέον το ενδιαφέρον της κοινότητας. Τα πρωτοσέλιδα της εφημερίδας καλύπτονται σχεδόν εξ' ολοκλήρου από οδηγίες, συ-

γονός που τους επέτρεπε να φέρουν καθαρές πιστοποιήσεις, να εκτελούν το εκάστοτε ταξίδι χωρίς το φόβο της «καθάρσεως» και να γίνονται δεκτά στο λιμάνι του Σουέζ. Βλ. Οικονομόπουλος, *Η εν Αιγύπτω χολέρα*, 22-23.

¹⁸ Οικονομόπουλος, *Η εν Αιγύπτω χολέρα*, 8-10.

¹⁹ *Αμάθεια*, 18/06, 1865.

²⁰ *Αμάθεια*, 25/6, 1865.

²¹ *Αμάθεια*, 02/07 και 09/07, 1865.

²² *Αμάθεια*, 02/07, 1865.

στάσεις και καταλόγους με τον αριθμό των κρουσμάτων και των θανάτων στη πόλη, ενώ οι ειδήσεις πολιτικού περιεχομένου θα μετατεθούν στη δεύτερη σελίδα. Η εφημερίδα προβαίνει στην δημοσίευση άρθρων που συνιστούσαν ψυχραιμία στους πολίτες, παράλληλα με τη σύσταση τήρησης των υγειονομικών μέτρων, αναφέροντας χαρακτηριστικά «καθαριότητας, διάκρισης και μετριότητας εν τω τρώγειν και πίνειν, αποφυγή της εν υπαίθρω κατακλίσεως και αραίωσης των κατοίκων»²³ και συνεχίζει με την παράθεση οδηγιών για την αντιμετώπιση της νόσου «εν απουσία ιατρού», συστήνοντας να αποφεύγεται οποιαδήποτε δραστηριότητα επιφέρει κούραση, όπως πρωϊνοί και νυχτερινοί περίπατοι, η σίτιση να αποτελείται από «τροφή στεγνή, σούπα, πλάφιον με ολίγον βούτυρο [...] ποτά· ολίγον οινόπνευμα, μαστήχης ή ρουμίου και μετά ολίγον οίνον»· παραθέτοντας, τέλος, συνταγές παρασκευής φαρμάκων για την αντιμετώπιση της ναυτίας, του στομαχικού πόνου και του πυρετού.²⁴

Παράλληλα, η εφημερίδα, έχοντας ως στόχο να πληροφορήσει τους κατοίκους της πόλης σχετικά με τη νόσο της χολέρας ώστε να αποφεύγεται η παραπληροφόρηση για τον τρόπο μετάδοσής της και να μετριαστεί ο φόβος, θα δημοσιεύσει άρθρο με τίτλο «Περί χολέρας» από τον Διδάκτορα Ιατρικής Χρήστο Πολίτη, εξηγώντας πως η νόσος οφείλεται σε μόλυνση που δημιουργείται από την «επίδρασιν ειδικού μιάσματος» όταν οι συνθήκες είναι ευνοϊκές, πως μεταφέρεται με τον αέρα, μεταδίδεται μέσω του συγχρωτισμού και προσβάλλει τον οργανισμό μέσω της εισπνοής. Μάλιστα, στο άρθρο περιγράφονται τα στάδια της νόσου, ανάλογα με τη συμπτωματολογία που εμφανίζεται στο καθένα από αυτά, διαπιστώνοντας πως τελικά η ασθένεια διαρκεί από μία έως τρεις ημέρες και καταλήγοντας πως υπάρχουν διάφορες αιτίες που ευνοούν τη μετάδοσή της, όπως η κακή υγειονομική κατάσταση μιας περιοχής, η ρυμοτομία της, η έλλειψη καθαριότητας και η κακή διατροφή. Κατ' αυτόν τον τρόπο εξηγείται και το γεγονός, σύμφωνα με την εφημερίδα, πως σε κάποιες συνοικίες η νόσος είναι πιο μεταδοτική σε αντίθεση με άλλες που εμφανίζουν πιο σποραδικά κρούσματα.²⁵

Από την αρχή της επιδημίας τέθηκε σε εφαρμογή μία σειρά μέτρων για την προστασία των κατοίκων και τον περιορισμό της μετάδοσης της νόσου, όπως ήταν η επιβολή «καθάρσεως» για όλα τα ατμόπλοια που έφθαναν στη Σμύρνη, με τους επιβάτες να υποχρεούνται σε καραντίνα διάρκειας πέντε ημερών εντός του λοιμοκαθαρτηρίου, και λήφθηκε μέριμνα για την τήρηση των υγειονομικών μέτρων στα νοσοκομεία της πόλης. Συγχρόνως, έφθασε ειδική επιτροπή από την Κωνσταντινούπολη για να ελέγξει τη λειτουργία του λοιμοκαθαρτηρίου. Μετά την ολοκλήρωση του ελέγχου η τελευταία αποφάσισε την αραίωση των ασθενών, την αυστηρότερη τήρηση των μέτρων υγιεινής, τη σύσταση φαρμακείου και τον διορισμό ιατρού εντός του λοιμοκαθαρτηρίου, που έως τότε δεν υπήρχε, με την εφημερίδα να σχολιάζει πως «αι αρχαί ενταύθα έδειξαν ωσαύτως προθυμίαν ίνα πράξωσι παν ό,τι αι περιστάσεις απαιτούσιν, αλλ' ευρέθησαν πάντη απροπαρασκευάστοι»,²⁶ εννοώντας πως μέχρι την επίσκεψη και τον έλεγχο της επιτροπής όλα τα παραπάνω δεν είχαν διευθετηθεί.

Παράλληλα, ο τότε διοικητής της Σμύρνης, Ρασίτ Πασάς και οι τοπικές αρχές μαζί με τους προξένους, συνεδρίασαν και έλαβαν επιπλέον μέτρα για τον περιορισμό και την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της νόσου. Αποφασίστηκε να εξακολουθήσει να γίνεται πιο αποτελεσματικά η καθαριότητα στους δρόμους, να υπάρξει αραίωση των συνοικιών

²³ *Αμάλθεια*, 25/06, 1865.

²⁴ *Αμάλθεια*, 09/07, 1865.

²⁵ *Αμάλθεια*, 06/08, 1865.

²⁶ *Αμάλθεια*, 02/07, 1865.

και να τηρούνται τα υγειονομικά μέτρα στις αγοραπωλησίες. Επίσης, συγκροτήθηκαν επιτροπές για την οθωμανική, γραικική και αρμένικη κοινότητα ώστε να τις παρέχουν κάθε δυνατή βοήθεια. Αναφορικά με την ανακούφιση των άπορων οικογενειών στήθηκαν σκηνές σε διάφορα μέρη της πόλης και διορίστηκαν ιατροί σε κάποιες συνοικίες ώστε να περιθάλπτονται όσοι είχαν ανάγκη και να τους χορηγούνται δωρεάν φάρμακα.²⁷

Σε συνεργασία με το ιατρικό προσωπικό των νοσοκομείων, συστάθηκε μία υποεπιτροπή με σκοπό να φροντίζει τους αρρώστους και να προσφέρει τροφή, ζωμό, κρέας και ψωμί στους άπορους. Αναφορικά με την γραικική κοινότητα, η ορθόδοξη εκκλησία, λόγω της κρισιμότητας της κατάστασης, επέτρεψε με πατριαρχική εγκύκλιο την κατανάλωση κρέατος σε όλους τους χριστιανούς κατά τη διάρκεια της νηστείας του Δεκαπενταύγουστου, ενώ τελούσε καθημερινά λιτανείες «προς απαλλαγήν των ανθρώπων από της μάστιγος της χολέρας».²⁸ Σε συνέχεια των μέτρων που λήφθηκαν, αποφασίστηκε η δημιουργία νεκροταφείων εκτός πόλης, με την οδηγία να αποφεύγονται οι μετακινήσεις νεκρών, προς τα διάφορα χωριά, για να αποφευχθεί η διασπορά της νόσου.²⁹

Ωστόσο, οι θάνατοι και τα κρούσματα αυξάνονταν, με τον αρθρογράφο της εφημερίδας να ασκεί έντονη κριτική, επισημαίνοντας πως τα μέτρα δεν άρθησαν εγκαίρως και πως, όταν αυτά τελικά εφαρμόστηκαν, δεν ήταν ικανά για να περιοριστεί η εξάπλωση της επιδημίας. Αναφέρει πως το γεγονός ότι «(η χολέρα) έλαβεν επίτασιν, [...] ίσως (οφείλεται) εις έλλειψιν ικανών προφυλακτικόν μέτρων και περιποιήσεως· διότι πάντες συνολογούσιν ότι πολλοί θάνατοι ήθελον προληφθή αν εγκαίρως διετάσσοντο τα δέοντα υπέρ των πασχόντων [...]»,³⁰ σημειώνοντας παράλληλα πως οι κάτοικοι της Σμύρνης δεν συμμορφώνονται με τις υποδείξεις των αρχών και των ιατρών καθώς «εξακολουθούσι να τρώγωσιν αδιακρίτως το τυχόν»,³¹ συμβάλλοντας με αυτό το τρόπο στη διασπορά και στην έξαρση της νόσου.

Επιπλέον, οι περισσότεροι κάτοικοι, εξαιτίας του φόβου που τους είχε κυριεύσει και επιδιώκοντας ταυτόχρονα να προστατευτούν από τη νόσο, είχαν αρχίσει να εγκαταλείπουν τις οικίες τους στην πόλη ήδη από τις πρώτες μέρες που ενέσκηψε η επιδημία και να μετακινούνται σε χωριά και παραθαλάσσιες περιοχές όπου η εμφάνιση κρουσμάτων ήταν περιορισμένη. Η ίδια κατάσταση συνεχίστηκε καθ' όλη την διάρκεια της επιδημίας, με αποτέλεσμα να εκκενωθούν ολόκληρες συνοικίες και η όψη της Σμύρνης να αλλάξει ολοκληρωτικά, όπως φαίνεται από την περιγραφή της εφημερίδας που κάνει λόγο για μια έρημη πλέον πόλη: «ολόκληραι συνοικίαι κατελείφθησαν έρημοι».³² Ο αριθμός των ανθρώπων που είχε καταφύγει στα προάστια ήταν τόσο μεγάλος που σε ένα σπίτι διέμεναν έξι έως δέκα άτομα, με τις τοπικές αρχές να διατάζουν την αυστηρή τήρηση των μέτρων και το άναμμα φωτιάς κάθε βράδυ, καθώς πίστευαν πως ο καπνός «καθαρίζει οπωσδήποτε την μεμολυσμένην ατμόσφαιραν».³³

Όπως ήταν φυσικό, δεν έμεινε ανεπηρέαστο το εμπόριο και τα αναπτυξιακά έργα στην πόλη, κάτι που επιβεβαιώνεται από την αρθρογραφία της εφημερίδας ήδη από τις 2 Ιου-

²⁷ *Αμάλθεια*, 09/07, 16/07 και 23/07, 1865.

²⁸ *Αμάλθεια*, 02/07 και 30/07, 1865.

²⁹ *Αμάλθεια*, 16/07 και 23/07, 1865.

³⁰ *Αμάλθεια*, 23/07, 1865.

³¹ *Αμάλθεια*, 23/07, 1865.

³² *Αμάλθεια*, 23/07, 1865.

³³ *Αμάλθεια*, 23/07, 1865.

λίου, οπότε η εμπορική στήλη διακόπηκε, καθώς «το εμπόριον και τα λοιπά βιομηχανικά έργα έπαυσαν»,³⁴ αφού «άπαντας σχεδόν απασχολεί η επιδημία και ολίγοι ερωτώσι περί εμπορίου».³⁵ Αντίστοιχες επιπτώσεις παρουσιάστηκαν και στην εκπαίδευση, με το Εμπορικό Σχολείο, την Ευαγγελική Σχολή και το Παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής να ανακοινώνουν την αναβολή των δημοσίων εξετάσεων. Χαρακτηριστική είναι η ανακοίνωση των εφόρων του Παρθεναγωγείου στην *Αμάθεια*, όπου γίνεται λόγος για σημαντική μείωση των μαθητριών, αφού από τις 557 παρίστανται στις παραδόσεις των μαθημάτων μόνο οι 100, με πολλές από αυτές να ζητούν άδεια για να μετακινηθούν με τις οικογένειές τους εκτός πόλης.³⁶

Έκτος όμως από την συνεχή πληροφόρηση που παρέχει η εφημερίδα για την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί και τις συνέπειες που είχε επιφέρει η επιδημία στην σμυρναϊκή κοινωνία, μεταβάλλοντας ολοκληρωτικά την όψη της, την αρθρογραφία θα απασχολήσει έντονα η στάση του κλήρου και των αρχών της γραικικής κοινότητας, όπως επίσης και ο αντίκτυπος που επέφερε στο κοινωνικό γίνεσθαι η αναποτελεσματικότητα των θρησκευτικών και τοπικών αρχών σε ζητήματα κοινωνικής πρόνοιας. Όπως είναι αναμενόμενο σε περιστάσεις που διαταράσσεται η κοινωνική ευνομία, έλαβαν χώρα διάφορα αξιοσημείωτα περιστατικά τα οποία, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, χαρακτηρίζονταν από παντελή έλλειψη κοινωνικής ενσυναίσθησης. Αναφορικά με την στάση του κλήρου, ο τελευταίος, ασκώντας έντονη κριτική, περιγράφει ένα πρωτοφανές, όπως το χαρακτηρίζει, περιστατικό, που διαδραματίστηκε σε χωριό της Σμύρνης ανάμεσα σε έναν ιερέα και έναν ασθενή.

Πιο συγκεκριμένα, η περιγραφή του συμβάντος ξεκινά με αρκετά αιχμηρό ύφος, σχολιάζοντας την ύπαρξη ανθρώπων που «και του ονόματος του ανθρώπου ν' αποδειχθώσιν ανάξιον»³⁷ και θεωρώντας πως ο μόνος τρόπος για να εκλείψουν στο μέλλον τέτοιου είδους συμπεριφορές είναι να δημοσιοποιούνται από τον τύπο, ειδάλλως είναι «αδύνατον να επέλθη θεραπεία».³⁸ Αναλυτικότερα, ο ιερέας είχε ειδοποιηθεί να μεταλάβει τον ασθενή, τον οποίο άγνωστοι είχαν παρατήσει «ως κτήνος», όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, στη μέση του δρόμου, με αποτέλεσμα αυτός να καταλήξει εντός ολίγων ωρών. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, ο ιερέας, υπό τον φόβο της χολέρας, έβαλε τη μεταλαβιά σε ένα φλυτζάνι το οποίο στην συνέχεια έδωσε σε συγγενή του ασθενή προκειμένου να του το προσφέρει εκείνος και να μην χρειαστεί ο ίδιος να πλησιάσει τον άρρωστο. Συγχρόνως, οι παριστάμενοι έγιναν θεατές μιας περίεργης εξομολόγησης, καθώς ο ιερέας απευθυνόμενος στον ασθενή από μεγάλη απόσταση, τον ρώτησε εάν έχει κάποια τελευταία επιθυμία πριν πεθάνει, περιφρονώντας τον κατ' αυτόν τον τρόπο και προσβάλλοντας την ιερότητα του μυστηρίου. Το περιστατικό αυτό θα αποτελέσει την αφορμή για να κατηγορήσει ο αρθρογράφος μία μερίδα ιερέων, οι οποίοι λειτουργούσαν κατά παράβαση των καθηκόντων τους, αρνούμενοι πολλές φορές να συνοδεύσουν ακόμα και τις κηδείες των νεκρών, και να δηλώσει πως γνωρίζοντας τα ονόματα των συγκεκριμένων είναι πρόθυμος να ενημερώσει σχετικά τις γραικικές αρχές και την δημογεροντία Σμύρνης. Συμβάντα τέτοιας φύσης δεν θα περάσουν απαρατήρητα και θα προκαλέσουν τον έντονο σχολιασμό από τις υπόλοιπες κοινότητες της Σμύρνης, οι οποίες δημοσίευσαν στις δικές τους εφημερίδες υποτιμητικά

³⁴ *Αμάθεια*, 23/07, 1865.

³⁵ *Αμάθεια*, 02/07, 1865.

³⁶ *Αμάθεια*, 25/06, 1865.

³⁷ *Αμάθεια*, 30/07, 1865.

³⁸ *Αμάθεια*, 30/07, 1865.

και ειρωνικά άρθρα για την γραικική κοινότητα. Αυτά έκαναν λόγο για την αναποτελεσματικότητα των ιθυνόντων να διαχειριστούν την επιδημία, χαρακτηρίζοντάς τους ως λιποτάκτες και παραβάτες των καθηκόντων τους, με αποτέλεσμα να εκτίθεται μία ολόκληρη κοινότητα για το «πταίσμα ολίγων μόνον εξ ημών».³⁹

Παράλληλα, καθ' όλη τη διάρκεια της επιδημίας, στα φύλλα της η *Αμάλθεια* θα ασκήσει σκληρή κριτική, κατηγορώντας τις γραικικές αρχές και τη Δημογεροντία για την πρωτοφανή αναποτελεσματικότητά τους να παρέμβουν και να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στα μέλη της κοινότητάς τους, ιδιαίτερα στους απόρους και στους κοινωνικά εύλωτους, κάνοντας λόγο για την πλήρη εγκατάλειψή τους από την πλευρά των αρχών. Αναφερόμενη στο συγκεκριμένο ζήτημα, η εφημερίδα αρχικά είχε ως στόχο να ενημερώσει την κοινωνία για τις τραγικές συνθήκες διαβίωσης των απόρων, πιστεύοντας πως η Δημογεροντία θα παρέμβαινε δραστικά λαμβάνοντας μέτρα για την ανακούφισή τους.

Για τον λόγο αυτό, στις πρώτες αναφορές της σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα, η εφημερίδα καλεί τα εύπορα μέλη της κοινότητας, αλλά κυρίως τη Δημογεροντία να λάβουν ενεργό ρόλο και να μεριμνήσουν για τους συμπολίτες που χρήζουν βοήθειας, ώστε να τους προσφέρουν τα απαραίτητα υλικά αγαθά.⁴⁰ Ο αρθρογράφος θεωρεί περιττό να μακρηγορήσει για το συγκεκριμένο θέμα κρίνοντας ως βέβαιο το γεγονός πως όλοι θα επιδείξουν το ανάλογο ενδιαφέρον και θα ληφθούν μέτρα για να εξασφαλιστούν ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης. Παράλληλα, δεδομένου ότι η επιδημία του 1865 αποτελούσε την τέταρτη κατά σειρά στην πόλη, θεωρήθηκε πως οι γραικικές αρχές θα λάβουν υπόψη τους τα μέτρα που πάρθηκαν κατά τα προηγούμενα έτη και θα επιλύσουν τα όποια προβλήματα ενσκήψουν, με την εφημερίδα να παρουσιάζει αναλυτικά τον αποτελεσματικό τρόπο αντιμετώπισης της νόσου το 1854 και την δράση της τότε Δημογεροντίας, σύμφωνα με την οποία είχε χωριστεί η πόλη σε τμήματα, σε κάθε ένα από αυτά είχε διορισθεί ιατρός και βοηθός ιατρού, ενώ παρέχονταν δωρεάν όλα τα απαραίτητα φάρμακα και τρόφιμα στους απόρους της γραικικής κοινότητας.⁴¹

Ωστόσο, οι αρχικές εκτιμήσεις του αρθρογράφου σύντομα διαψεύστηκαν.⁴² Στα επόμενα φύλλα της, η εφημερίδα παρουσιάζει τη λήψη σποραδικών μέτρων, όπως για παράδειγμα τη σύσταση επιτροπών σε χωριά για την αντιμετώπιση των δυσχερειών που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της επιδημίας. Επιπλέον, θεωρεί ότι όσα πάρθηκαν ήταν μηδαμινής σημασίας και αναποτελεσματικά σε σχέση με το μέγεθος του προβλήματος που μάστιζε τη γραικική κοινότητα.⁴³ Ο αρθρογράφος συνεχίζει με αιχμηρό ύφος την περιγραφή της δράσης της Δημογεροντίας, κάνοντας λόγο για πλήρη έλλειψη ενσυναίσθησης και υπαπόληψης, καθώς τα μέλη της μετά την πρώτη κιόλας συνεδρίαση βρέθηκαν ανέτοιμα και απρόθυμα να συμβάλουν τα μέγιστα ως προς την εξεύρεση πόρων για την κάλυψη των αναγκών της κοινότητας, βρίσκοντας προφάσεις «αληθώς ελεεινάς».⁴⁴ Κατόπιν ακύρωναν συνεδριάσεις και αποφάσεις έχοντας σχεδόν όλοι καταφύγει στα γύρω χωριά. Επακόλου-

³⁹ *Αμάλθεια*, 30/07, 1865.

⁴⁰ Ήταν συνήθης η πρακτική των δωρεών από εύπορα μέλη της κοινότητας προκειμένου να στηρίξουν την ελληνορθόδοξη κοινότητα στη Σμύρνη όταν το απαιτούσαν οι περιστάσεις· γι' αυτό το λόγο η εφημερίδα τους καλεί να συνεισφέρουν και να βοηθήσουν όσους έχουν ανάγκη. Ανάλογες δωρεές γίνονταν προς τις εκκλησίες, το Γραικικό Νοσοκομείο Άγιος Χαράλαμπος, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα κ.ά.

⁴¹ *Αμάλθεια*, 02/07, 1865.

⁴² *Αμάλθεια*, 02/07, 1865.

⁴³ *Αμάλθεια*, 09/07 και 16/07, 1865.

⁴⁴ *Αμάλθεια*, 30/07, 1865.

θο της έντονης και συνεχούς κριτικής που δεχόταν η Δημογεροντία ήταν η επιστροφή ορισμένων μελών της στην πόλη και η σύναψη δανείου ύψους 500.000 οθωμανικών λιρών με την Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα, με σκοπό την κάλυψη αναγκών και την παροχή βοήθειας στους απόρους.⁴⁵

Ακόμα όμως και η επιστροφή ορισμένων μελών στη Σμύρνη και οι υποτυπώδεις προσπάθειές τους να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της γραικικής κοινωνίας δεν καθυσάχασαν την *Αμάλθεια* η οποία θεώρησε αυτές τις ενέργειες προσχηματικές ή, στην καλύτερη περίπτωση, αργοπορημένες, με εξαίρεση δύο-τρία άτομα τα οποία συνέχιζαν με υπαπάνηση και ανιδιοτέλεια την προσφορά τους στο κοινωνικό σύνολο. Η εφημερίδα θα βαρύνει περισσότερο την ατμόσφαιρα, όταν μετά από ενστάσεις μελών της Δημογεροντίας για το προαναφερθέν δάνειο, θα προβεί σε ακόμα πιο σκληρή κριτική υποστηρίζοντας ότι η εν λόγω αρχή προτιμούσε να επενδύσει χρήματα σε ζητήματα ήσσονος σημασίας, όπως η ανέγερση κωδωνοστασίου και η αγορά οικήματος για στέγαση Παρθεναγωγείου με έντοκα δάνεια που είχε συνάψει με την Οθωμανική Τράπεζα, παρά σε ενέργειες που θα μπορούσαν να απαλύνουν τον «πεινώντα και γογγύζοντα λαό»⁴⁶.

Προφανώς η κριτική που ασκήθηκε από την εφημερίδα προκάλεσε τη δυσαρέσκεια σε μέλη της γραικικής κοινότητας και της Δημογεροντίας, με τον αρθρογράφο να προβαίνει σε σχολιασμό και απάντηση των κατηγοριών που υποστήριζαν πως η εφημερίδα «κατά την παρούσαν περίστασιν, έπραξεν έγκλημα καθοσιώσεως και είναι ένοχος εσχάτης προδοσίας».⁴⁷ Συγκεκριμένα, υποστήριξε πως η κριτική, όταν αυτή γίνεται «μετά λύπης ειλικρινούς και τιμίας προθέσεως», έχει στόχο τη βελτίωση και τη διόρθωση τυχόν σφαλμάτων που συνέβησαν ώστε να μην επαναληφθούν στο μέλλον, προσθέτοντας πως η ανάδειξή τους από τον τύπο και η πληροφόρηση του κοινού συμβάλει στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή τους, ενώ απέρριπτε πλήρως την πεποίθηση πολλών πως η αποσιώπηση θα αποτελούσε μια καλύτερη πρακτική επίλυσης των προβλημάτων, καθώς κατά τη γνώμη του τέτοιες θέσεις οδηγούν μία κοινότητα σε αβέβαιο μέλλον, χωρίς ελπίδα.⁴⁸

Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι, ο 19^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση επιδημιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και ειδικότερα στην Σμύρνη. Οι επιδημίες που ενέσκηψαν αναδείκνυαν τα διάφορα προβλήματα, τις δυσλειτουργίες και τις ελλείψεις μίας κοινωνίας, τονίζοντας παράλληλα την σημασία της δημόσιας υγιεινής. Ο τύπος, όπως αποδείχθηκε, λειτουργούσε ως μοχλός για την ανάδειξη των δυσκολιών που ταλάνιζαν την κοινωνία, σχολιάζοντας τις εξελίξεις, ενημερώνοντας το αναγνωστικό κοινό και, σε πολλές περιπτώσεις, βοηθώντας στην εξεύρεση λύσεων, προτείνοντας διάφορα μέτρα για την ανακούφιση των πασχόντων. Πιο συγκεκριμένα, από ειδησεογραφική άποψη, η εφημερίδα *Αμάλθεια*, που εξετάζεται στο παρόν άρθρο ως μελέτη περίπτωσης, παρακολούθησε τις εξελίξεις της εποχής, βάζοντας στο περιθώριο καθ' όλη τη διάρκεια της επιδημίας χολέρας το περιεχόμενο που την απασχολούσε κατά την προηγούμενη περίοδο, όπως για παράδειγμα ειδήσεις που

⁴⁵ *Αμάλθεια*, 23/07 και 30/07, 1865.

⁴⁶ *Αμάλθεια*, 30/07, 1865.

⁴⁷ *Αμάλθεια*, 06/08, 1865.

⁴⁸ *Αμάλθεια*, 06/08, 1865.

αφορούσαν την πολιτική κατάσταση ή το εμπόριο, οι οποίες πλέον μετακινήθηκαν στη δεύτερη σελίδα ή εξέλειπαν ολοκληρωτικά. Αυτή ακριβώς η μετατόπιση των ειδήσεων, αποδεικνύει κατά πόσο η επιδημία είχε απασχολήσει την κοινή γνώμη και ως ένα βαθμό είχε συγκλονίσει τους κατοίκους της περιοχής μονοπωλώντας το ενδιαφέρον της κοινωνίας, αλλά και τον αντίκτυπο που είχε σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής.

Αναφορικά με την αντιμετώπιση της επιδημίας και τη λήψη υγειονομικών μέτρων, η εφημερίδα θα παρέχει σε εβδομαδιαία βάση ειδήσεις και άρθρα με σκοπό την καλύτερη πληροφόρηση του κοινού, προσπαθώντας να συμβάλει όσο ήταν δυνατόν, μέσω του δημόσιου διαλόγου, στην άμεση και αποτελεσματικότερη καταπολέμηση τόσο της χολέρας όσο και των προβλημάτων με τα οποία βρέθηκε αντιμέτωπη η κοινωνία. Η λήψη μέτρων από την πλευρά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε τοπικό επίπεδο χαιρετίζεται από τον αρθρογράφο, σε αντίθεση με την δράση των αρχών της γραϊκικής κοινότητας. Παρόλο που η επιδημία του 1865 ήταν η τέταρτη κατά σειρά που ταλάνιζε την κοινωνία της εποχής, η Δημογεροντία δεν μπόρεσε να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και να αναλάβει δραστικά μέτρα για την ανακούφιση των πολιτών και των κοινωνικά αδυνάτων. Οι όποιες προσπάθειες καταπολέμησης της χολέρας ήταν ατελέσφορες, ιδιαίτερα αν σκεφτούμε πως αυτές εμφανίζονται περίπου στα μέσα της επιδημίας και εντατικοποιούνται τελικά προς τα τέλη, όταν δηλαδή τα κρούσματα χολέρας έχουν μετριασθεί κατά πολύ.

Επίσης, μέσα από την αρθρογραφία φαίνεται πως η Δημογεροντία κατέχει τον κύριο ρόλο της οργάνωσης της ελληνορθόδοξης κοινότητας, εμφανίζεται ως ο ρυθμιστής της διαχείρισης κρίσεων, όπως ήταν η επιδημία χολέρας, και ως ο κοινωνικός λειτουργός επιφορτισμένος με την ευθύνη της ορθής διεκπεραίωσης υποθέσεων για το κοινό καλό. Η αποτελεσματικότητά της εξαρτάται άμεσα από τα μέλη της, από τις οργανωτικές τους ικανότητες και την προθυμία που θα επιδείξουν για να βοηθήσουν την κοινότητα. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως διαφαίνεται μία ειδοποιός διαφορά μεταξύ των εκκλησιαστικών αρχών και των εύπορων μελών της κοινότητας αναφορικά με τη δράση τους, με τους πρώτους να περιορίζονται στη τέλεση λιτανειών για την αντιμετώπιση της επιδημίας, και η όποια βοήθεια παρέχεται να εντοπίζεται μετά από πίεση που ασκήθηκε μέσω του τύπου. Εν αντιθέσει, οι δεύτεροι προσέφεραν δωρεές από τις πρώτες κιόλας στιγμές που εντοπίστηκαν τα κοινωνικά προβλήματα της κοινότητας και ζητήθηκε η συνδρομή τους για την στήριξή της.

Παρόλα αυτά, η αρθρογραφία της εφημερίδας ανέδειξε τα ζητήματα που προέκυψαν αναφορικά με την επιδημία και τις επιπτώσεις τους στην γραϊκική κοινότητα με έντονο προβληματισμό, χωρίς να διστάσει να έρθει σε ρήξη τόσο με το κλήρο όσο και με τις τοπικές αρχές. Ο έντονος σχολιασμός και η κριτική καταδεικνύουν από τη μία το μέγεθος του προβλήματος και από την άλλη την έλλειψη ανιδιοτέλειας, ανθρωπισμού και, τελικά, την επικράτηση του ατομικιστικού πνεύματος από τη πλευρά των αρχών σε μία τόσο κρίσιμη κατάσταση.

Επιπροσθέτως, εκτός από την κριτική που ασκήθηκε, μέσα από την μελέτη της εφημερίδας αναδεικνύεται το μείζον πρόβλημα της φτώχειας, η οποία συνδέεται άμεσα με τα δεινά που επιφέρει η ασθένεια, καθώς οι ομάδες που επλήγησαν περισσότερο ήταν αυτές των οικονομικά ασθενέστερων, επιβεβαιώνοντας την συσχέτιση ανάμεσα στην φτώχεια και την υψηλή θνησιμότητα.⁴⁹ Αυτές οι ομάδες, όπως παρατηρείται, δεν είχαν την δυνατότητα να

⁴⁹ Χάρης Εξερτζόγλου, *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από την νοσταλγία. Μία κοινωνική-πολιτισμική ιστορία των Ρωμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα)* (Αθήνα: Νεφέλη, 2010), 55.

μετακινηθούν σε μέρη εκτός πόλεως, ούτε να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους, σε αντίθεση με τις πιο εύπορες ομάδες του πληθυσμού, οι οποίες κατάφεραν να καταφύγουν στα προάστια ή στα γύρω χωριά, διαβιώνοντας σε συνθήκες καλύτερες και πιο ευνοϊκές για τον περιορισμό της νόσου. Τα άπορα μέλη της κοινότητας αποτέλεσαν την πιο ευάλωτη ομάδα του πληθυσμού, καθιστώντας ορατή την κοινωνική διαστρωμάτωση ανάμεσα στον πληθυσμό της Σμύρνης. Μπορεί να υποστηριχθεί, τέλος, πως η εφημερίδα *Αμάλθεια*, μέσω του σχολιασμού της, επιβεβαίωσε την αμφίδρομη σχέση του τύπου με την κοινωνία, καθώς έγινε «καθρέφτης» των ζητημάτων που απασχόλησαν το κοινωνικό γίγνεσθαι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστοπούλου, Σία. *Μικρά Ασία, 19^{ος} αιώνας-1919, Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*. Αθήνα: Πεδίο, 2013.
- Εξερτζόγλου, Χάρης. *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από την νοσταλγία. Μία κοινωνική-πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα)*. Αθήνα: Νεφέλη, 2010.
- Καραχρήστος, Ιωάννης και Παρασκευάς Ποτηρόπουλος. «Η Σμύρνη πριν το 1922». Στο *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17^{ος} αι.-1922)*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 20-23 Σεπτεμβρίου 2012, επιμέλεια Ιωάννης Καραχρήστος και Παρασκευάς Ποτηρόπουλος, 29-52. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 2016.
- Κατσιαρδή-Hering, Όλγα. «Σμύρνη, χώρος και κοινωνικές εξελίξεις, 18^{ος}-1922: Στο δίκτυο των πόλεων-λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου». Στο *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17^{ος} αι.-1922)*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 20-23 Σεπτεμβρίου 2012, επιμέλεια Ιωάννης Καραχρήστος και Παρασκευάς Ποτηρόπουλος, 73-91. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 2016.
- Οικονομόπουλος, Διονύσιος Ι. *Η εν Αιγύπτω χολέρα, τω 1883: Πραγματεία*. Εν Αθήναις: Κάρολος Μπεκ. Εν Αιγύπτω: Πενάσων Λιθογράφος, Εκ της Τυπογραφίας της Βασιλικής Αυλής Νικολάου Γ. Ιγγλέση, 1888.
- Σολομωνίδης, Χρήστος Σ. *Η ιατρική στη Σμύρνη*. Αθήνα: Τυπογραφία Μαυρίδη, 1955.
- Σολομωνίδης, Χρήστος Σ. *Η Δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821-1922)*. Αθήνα: Τυπογραφία Μαυρίδη, 1959.
- Φραγκάκη-Syrett, Έλενα. *Το εμπόριο της Σμύρνης τον 18^ο αιώνα (1700-1820)*. Μετάφραση Δημήτρης Σωτηρόπουλος, επιμέλεια Μαρίνος Σαρηγιάννης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010.
- Kasaba, Reşat. «Izmir». *Review (Fernand Braudel Center), Port-Cities of the Eastern Mediterranean 1800-1914*, 16, N. 4, Research Foundation of State University of New York for and on behalf of the Fernand Braudel Center (1993): 378-410.
- Εφημερίδα *Αμάλθεια*.

Antiquarianism, Orientalism, and an Eluding Modernity: Depictions of Greece in British Nineteenth-Century Travel Accounts¹

Konstantina Tortomani,
Postdoctoral researcher, Department of History and Ethnology,
Democritus University of Thrace

Introduction

The reflections on the Greek Revolution on the occasion of its bicentenary reminded us that the establishment of the Greek state in 1830 is said to have marked a decisive passage of the country from the Ottoman past into European modernity. Using nineteenth-century popular and influential travel accounts, this paper shall attempt to trace if there was any actual change in the depiction of modern Greeks and Greece in the perceptions of British travellers after the creation of the Greek state. To be more precise, it asks whether modern Greece and its inhabitants continued to be viewed primarily through the lens of Orientalism and antiquarianism during the rest of the nineteenth century, after the Greek War of Independence.

That ancient Greece and its culture cast a long shadow over the modern state is by no means a novel statement. Michael Herzfeld has suggested the term ‘crypto-colonialism’ to describe Greece; crypto-colonialism is an indirect form of colonisation, which Herzfeld defines as ‘the curious alchemy’ where countries, placed betwixt the colonizers and the colonized, essentially functioned as ‘buffer zones’ and managed to obtain political independence ‘at the expense of massive economic dependence’, resulting in the adoption of ‘foreign models’. For Herzfeld, the countries that fit this profile constitute ‘living paradoxes’, since their dependence is merely nominal.²

What is more, he considers Greece as an example of crypto-colonialism, emphasizing that modern Greece always seems to be lacking when compared to the idealized ancient past, as a result of late eighteenth-century Aryanism. Thus, Herzfeld considers that European philologists and art historians who generated the neoclassical model of Greek culture were in fact performing cultural colonization.³

Similarly, Gonda Van Steen connects Hellenism to another colonial discourse, that of Orientalism, and states that the two are intertwined, since Hellenism, as the articulation of

¹ This article is based on a paper presented at the International Conference *Greece in Victorian Popular Culture*, Organized by the Department of English Language and Literature, National and Kapodistrian University of Athens, 8-9 April 2022.

² Michael Herzfeld, ‘Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism’, *South Atlantic Quarterly* 101 (2002): 900–901.

³ Herzfeld, ‘Absent Presence’, 903.

the dichotomy ‘the West versus the East’, can hardly be separated from Orientalism. Additionally, she argues that Hellenism was for Western Europe ‘a destination of literal travel, a sense of metaphorical homecoming or cultural belonging’. In this sense, Hellenism was an ideological vehicle for shaping an identity connected to ancient Greece.⁴ This resulted in a differentiation between modern and ancient Greeks and in the subsequent categorization of the former as Oriental. Nonetheless, philhellenic discourse, under the form of a ‘concern with classical antiquity’, presented an opportunity for the 1821 War of Independence to be received as a Western cause and as a battle of civilizations.⁵

Stathis Gougouris continues in this train of thought, by considering Greece and the concepts of Hellenism and Philhellenism as a ‘colonization of the ideal’. Moreover, he also observes a link between Philhellenism and (Western) civilization:

As fantasy, Philhellenism always constitutes a desire – the desire for civilization, and particularly for civilization as the anthropocentric dissolution of myth, which the Enlightenment retroactively discovered to be its historical project. ‘We are all Greeks’ Shelley would declare in his famous Preface to *Hellas* (1822), encapsulating perhaps the displacement of Hellenes from a historical reality to an ontological condition.⁶

For Gougouris, Hellenism is connected to the ‘most characteristic ideological industries of the period’, that is, nineteenth-century philology, and more specifically, the ‘Science of Antiquity’, as he calls the discipline of Classics. He also observes that travel literature played an important part in ‘recycling’ these preconceived ideas throughout the eighteenth and nineteenth centuries.⁷

Pandeleimon Hionidis also underlines the significance of British travel accounts of Greece and modern Greeks as a source of information in Victorian Britain. Additionally, he observes the distinction between modern and ancient Greeks and states that in spite of ‘occasional allusions to the classical age’, the interpretation of modern Greek culture was defined according to British conceptions of ‘progress’, ‘civilization’, ‘character’ and ‘race’ that were more relevant to early Victorian Britain rather than to the modern reality of Greece.⁸

i. A culture in ruins: Travel accounts on modern Greece and the Greeks in the early nineteenth century

To begin with early nineteenth-century travel accounts, politician and traveller John Hobhouse expresses his adoration for the ‘ground once trod by heroes and sages of antiquity’ upon reaching Athens. In addition, he stresses the significance of classical Athens to ‘all the polished nations of every succeeding age’, which he believes were and remain unparalleled. He also laments the fact that only ruins remain of the ancient city; nonetheless

⁴ Eferpi Mitsi and Amy Muse, ‘Some Thoughts on the Trails and Travails of Hellenism and Orientalism: An Interview with Gonda Van Steen’, *Synthesis: Hellenism Unbound*, no. 5 (2013): 159-160.

⁵ Mitsi and Muse, ‘Interview with Gonda Van Steen’, 168-169.

⁶ Stathis Gougouris, *Dream Nation: Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece*, Twenty-fifth Anniversary Edition (Stanford, California: Stanford University Press, 2021), 6, 127.

⁷ Gougouris, *Dream Nation*, 128, 134-135.

⁸ Pandeleimon Hionidis, ‘Travelling and the Shaping of Images: Victorian Travellers on Nineteenth-Century Greece’, *International Journal of Cultural and Digital Tourism* 1, no. 2 (2014): 30-31.

these ruins have ‘more value than all the rude and costly monuments of barbaric labour’.⁹

Furthermore, Hobhouse also comments on the ignorance of modern Greeks of the classical past; for instance, he mentions that the Greeks of Thebes incorrectly informed him about the location of the ruins of Pindar’s house and notes their lack of actual ‘knowledge’ regarding classical antiquity.¹⁰ More interesting is the matter of the Elgin marbles, which he analyses in detail in the notes of his account. Hobhouse defends Elgin’s actions and presents the issue as a battle between British and French; he theorizes that the French want to add Greece to the ‘dominions of Napoleon’ and ‘in that case, not even our nationality would prefer a possession of some of their broken parts to their integrity in the hands of an enlightened enemy’. Other arguments in favour of the removal of the Parthenon marbles include the fact that they were not stolen but bought, that the Ottomans would have destroyed them and that they would be treated much better in England, where their presence would benefit artists and antiquarian scholars. Additionally, he states that ‘anyone who has seen Athens and modern Athenians’ could not possibly believe that they would rebel and achieve independence any time soon; therefore, since he does not consider that possible, the removal of the marbles should not be offensive to them; on the contrary, he expresses the view that Athenians agreed with the removal of the marbles away from ‘the country of the tyrant Turk’. He does mention, nonetheless, that a Greek from Ioannina warned him that these artifacts belonged to Greeks and that one day ‘we Greeks will come and redemand them’.¹¹

Regarding Hobhouse’s observations on the modern Greeks, he traces many similarities with their ancestors as far as their customs, ‘their bodily appearance, their dress, their diet [...] their tempers’ are concerned. He also finds that there is a ‘national likeness’ in spite of a few differences between islanders and mainlanders and in the case of the young men in particular he identifies the same features as those of the ‘models for the ancient sculptors’. However, he finds a difference in the modern Greeks’ affinity for acquiring and displaying wealth, which was a far cry from the ‘virtuous customs of the past’; a habit that Hobhouse finds imprudent.¹² Moreover, he is rather judgmental of the numerous superstitions of modern Greeks, which he attributes to the Orthodox church, and of their ‘Oriental’ habits, such as the ‘use of the hot bath’, which he thought was injurious to health as it caused too much relaxation. He also supports the view that the ancients did not ‘indulge’ often in this habit because they considered it as excessive as ‘love and wine’¹³ and adds:

After all, this species of gymnastic has in it something rather revolting to our notions of delicacy, and is perhaps, not free from rational objection [...]. The manners of the barbarous people of the West and North, seem less exceptionable in most points than those of the Orientals; amongst which the Greeks and in some measure even the Romans, may be classed, and the modern Franks may reckon themselves to be better, if not wiser men, than the boasted nations of antiquity.¹⁴

Other Oriental cultural attributes of the Greeks – both ancient and modern – include the

⁹ John C. Hobhouse, *A Journey Through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, During the Years 1809 and 1810*, Volume 1 (Philadelphia: M. Carey, 1817), 184-185, 222.

¹⁰ Hobhouse, *A Journey*, 1:235, 238.

¹¹ Hobhouse, *A Journey*, 1:286-287.

¹² Hobhouse, *A Journey*, 1:26-27, 417-418.

¹³ Hobhouse, *A Journey*, 1:437-448.

¹⁴ Hobhouse, *A Journey*, 1:438.

beard, the loose robe, the recumbent posture and the subordinate position of women in society.¹⁵

The account of English naturalist and clergyman E.D. Clarke is mostly preoccupied with antiquarian research. More specifically, in every place he visits he seeks out valuable antiquities in order to buy them. In Patmos he buys several manuscripts from the library of the monastery of St John, and since he felt that the monks were ‘ignorant’, he tries to downplay his desire to acquire the manuscripts because he was afraid that otherwise the monks would refuse to sell them; while in Naxos, Epiada (near Epidavros), Nauplia (Nafplio), Corinth, among other places, he searches for and buys ancient coins from the local population.¹⁶

Furthermore, while Clarke is in Athens, he comments on the fact that many excavations were conducted by travellers; he and his companion, Mr Cripps, also excavate some wells and a tumulus, and he even gives out information about where to search for antiquities. Additionally, he points out that “Turks” and Greeks called Athens ‘ΑΘΗΝΗ’, and that it was the duty of antiquarians to adopt all the ancient names of the places they travelled in order to reinstate their ancient names. He also comments quite negatively about Elgin’s spoliation of the Parthenon marbles. Nonetheless, the main reason for his condemnation of Elgin is the fact that he damaged the antiquities and that he destroyed the effect that Phidias wanted to create. However, Clarke himself got permission from the Ottoman authorities to detach the statue of Demetra in Elefsis, even though such an act was prohibited by the British ambassador and against the wishes of the locals, who even cursed the ship that carried it away.¹⁷

Regarding modern Greeks, Clarke thoroughly describes the wretchedness of the Greek peasants in Delphi, Livadia and generally in the dominion of Ali Pasha, whom he considers responsible for the impoverished population.¹⁸ Another characteristic that he believes was directly derived from the Ottomans was the Greeks’ ostentatiousness. More specifically, he points out the display of wealth in their clothing and stresses that the wealthy Greeks imitate their inflated masters, the ‘Turks’.¹⁹ However, when it comes to the matter of superstitions, he traces many similarities between those of the ancient and the modern Greeks, while he rejoices to find the dances essentially the same as in antiquity.²⁰

ii. Back to the future: the images of the Greek state and modern Greeks in the second half of the nineteenth century

Turning now to the travel accounts after the establishment of the Greek state, Scottish politician William Mure starts his narrative by acknowledging that, in the previous years, a

¹⁵ John C. Hobhouse, *A Journey Through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, During the Years 1809 and 1810*, Volume 2 (Philadelphia: M. Carey, 1817), 245-248.

¹⁶ Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, pt. 2, *Greece, Egypt and the Holy Land*, vol. 6 (London: T. Cadell and W. Davies, 1817), 41-44, 45, 105, 391, 434, 544-545, 252.

¹⁷ Clarke, *Travels*, 2/6:199, 207-208, 224, 336-337, 616-617, 623.

¹⁸ Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, pt. 2, vol. 7 (London: T. Cadell and W. Davies, 1817), 225-226, 277-278.

¹⁹ Clarke, *Travels*, 2/7:154.

²⁰ Clarke, *Travels*, 2/6:175, 345.

journey in Greece was essentially a journey in Turkey, having more of an ‘Oriental’ rather than a ‘classical’ or a ‘European’ character; nonetheless, he observes that there are no more Oriental aspects in Greece, even though some of the changes that had occurred were not ‘for the better’. Additionally, the shift from slavery to freedom has resulted to a change in the character of the population. Therefore, he considers his account as a re-introduction to (modern) Greece.²¹

Still, like the previous travellers, Mure attempts to trace the ancient world in the modern reality; he compares the ‘predatory warfare’ on the Ionian sea (Ithaca and Epirus) to the situation described by Homer in the *Odyssey* and the custom to defend one’s self by throwing rocks, as well as the ferocity of the local dogs. Moreover, he finds similarities between the ‘pastoral life’ of ancient Greeks as described by Homer, to what he witnesses in modern Greece.²² Regarding the character of modern Greeks, while he considers them a ‘degenerate’ version of the ‘nobler talents’ of their ancestors – ‘the sweetest wine makes the sourest vinegar’ – he still believes that they ‘share, at least in the blood as well as in the spirit of the ancient Hellenes’ and he traces this similarity in their ‘tenacity’. More specifically, he notes that, unlike the Turks and the Romans, whom he deems barbarous, the Greeks assert their superiority with art; and argues that the fact that the Greeks remained Christian in a Muslim empire is proof of their tenacity. What is more, Mure adamantly states that the Greek War of Independence is of equal importance to the Greco-Persian Wars and calls it ‘an event unexampled in the history of mankind’, as it provides proof that after centuries of oppression, when slavery ‘had become to them a second nature’, they still managed to rise against the ‘overwhelming power of their oppressors’.²³

Nonetheless, Mure’s antiquarianism is also evident as he highlights the difficulty of finding a capable local tour guide with actual antiquarian knowledge and specifically when he talks about his travelling servant, Nicola, who was no help in his antiquarian endeavours. He is equally displeased to realize that Otto’s government is indifferent to restoring any antiquities other than those of Athens, a fact that he finds inexcusable after a decade of ‘comparative tranquillity’. He also comments on the fact that as a result of the natives’ interaction with travellers the former have begun to be more acquainted with the classical names of ancient cities, to the point that he claims that the classical names are being ‘restored’ and he offers the case of Leake²⁴ in Oeniade, which was called Triardo by modern Greeks.²⁵ His disapproval of the modern culture was not restricted to the names of the towns, but to the towns themselves, as he lamented that ‘nothing can certainly be more dismal than the aspect of those masses of hovels or rubbish, which under the barbarous appellations of Skripu, Koklas, Karvata etc. have succeeded to the classical sites of Orchomenus, Plataea, or Mycene’.²⁶

²¹ William Mure, *Journal of a Tour in Greece and the Ionian Islands*, Vol. 1 (Edinburgh and London: William Blackwood and Sons, 1842), vi-viii.

²² Mure, *Journal of a Tour*, 1:94-97, 99, 298.

²³ Mure, *Journal of a Tour*, 1:145, 148-151.

²⁴ William Martin Leake (14 January 1777–6 January 1860) was an English military man, topographer and antiquarian with important contribution to the study of ancient Greece. ‘William Martin Leake’, in *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/William-Martin-Leake> (accessed on 01/03/2022).

²⁵ Mure, *Journal of a Tour*, 1:66-67, 105-106, 110, 184, 219.

²⁶ Mure, *Journal of a Tour*, 1:117-118.

Additionally, he observes the ‘oriental manners’ of the modern Greeks in their domestic life and he considers the lack of furniture such as chairs and tables in their houses, as a ‘trait of Turko-Greek barbarism’. Further on in the narrative, upon spending a rather uncomfortable night at an inn, where people shared the same space as animals, he initially expressed the belief that this ‘lack of domestic comfort’ was probably a result of the ‘adoption of the filthy habits of the successive race of barbarians’ who were their conquerors. Nonetheless, he then acknowledges that the peasants in Homer’s time probably lived in the same conditions. However, he could not help but find them offensive to the ‘higher standard of modern European civilization’.²⁷

What is more, Mure refers to modern Greeks as a ‘semi-barbarous nation’ and expresses some quite negative comments about the ‘pompous displays of European civilization’ on king Otto’s behalf, as his palace heavily contrasts to the ‘hovels’, ‘rubbish’, ‘misery and barbarism’ of the modern town of Athens.²⁸ Another account of the ‘semi-barbarism’ of the modern Greeks was their habit of separating the women – a habit that existed both in the Ottoman Empire and ancient Greece – but was, nonetheless, contrary to notions of European civilization; he admits, though, that this phenomenon has begun to eclipse. All in all, Mure’s verdict of modern Greeks was that they were ‘Asiatics’ when it came to both social and political views and that a ‘civilized European power’ should ‘correct or eradicate’ their faults in order for them to become ‘civilized’.²⁹

In the first two editions (1840, 1845) of Murray’s *Handbook for Travellers*, Greece was included in the same volume as the Ottoman Empire. Published under the title *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, they include information from various travel accounts, by Tournefort, Clarke, Hobhouse, Holland, Morrit and Leake, and others. The guidebook mostly contains practical information about routes and does not comment much about the state of modern Greeks, except stating their superstitious character, their avariciousness, the ‘ridiculousness’ of the rites of the Greek Church and the difficulties encountered by travellers because of the lack of roads and the inferiority of the hotels and inns.³⁰ In 1854, Murray published a *Handbook* that treated Greece separately from the Ottoman Empire and was largely based on new material; this edition included the Ionian Islands, the Kingdom of Greece, the Aegean Islands, Albania, Thessaly and Macedonia. The author of the *Handbook* justifies this decision by claiming that these regions were chosen on the basis that even though they did not belong to the Greek Kingdom, they are ‘still *Greek* in those great elements of nationality – blood, religion and language’.³¹ It could be argued that the areas included in the edition were chosen for their classical associations; that is their ‘Greekness’ derived its legitimacy from their classical connotations rather than the more chronologically recent Byzantine Empire.

²⁷ Mure, *Journal of a Tour*, 1:29, 120. William Mure, *Journal of a Tour in Greece and the Ionian Islands*, Volume 2 (Edinburgh and London: William Blackwood and Sons, 1842), 14, 16-17.

²⁸ Mure, *Journal of a Tour*, 1:29, 2: 34.

²⁹ Mure, *Journal of a Tour*, 2:216, 288-289.

³⁰ John Murray, *A Hand-book for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople* (London: John Murray, 1840), i-ii, iv, 17-19, 22-23.

³¹ John Murray, *Handbook for Travellers in Greece: Describing the Ionian Islands, the Kingdom of Greece, the islands of the Aegean Sea, with Albania, Thessaly, and Macedonia* (London: John Murray, 1854), v (italics in the original).

The antiquarianism of the *Handbook* is also evident in its assertion that ‘Greece holds the most interest for Antiquarians’ and in its preoccupation with the restoration of the ancient (classical) names of Greek towns. The *Handbook*’s writer rejoices that ‘we are gradually coming back to the names dear to us from a thousand memories [...] instead of the new-fangled Genoese or Venetian appellations.’ Additionally, the Greek War of Independence is compared to the Persian Wars.³² Nonetheless, once again the modern culture is found wanting compared to the ancient one; the writer quotes a passage from Leake about the relationship between ancient Greek and the modern language which is rather revealing: ‘The modern dialect of the Greeks bears the same comparison with its parent language, as the poverty and debasement of the present generation to the refinement and opulence of their ancestors.’ However, Leake adds that modern Greek can be useful in better understanding the ancient language and culture.³³

Regarding the commentary about the state of the country, the observations of the previous editions about the lack of carriage roads and proper inns and hotels are repeated for most areas, with the exception of Athens. The lack of infrastructure is attributed to the ‘profligate expenditure of the public revenue’ and to the preference of Greek labourers to work in their fields rather than in public works. In any case, the writer underlines that the state is newly founded and that its progress, for instance in commerce, should be applauded.³⁴

The fifth edition of the *Handbook* (1884) boasts an important addition regarding the medieval history of Greece, which, as stated, was ‘hitherto totally neglected in all guides to Greece.’ However, the value of Byzantine culture is identified in its ‘high antiquity’ and in its function as a link between the ancient and modern cultures. Nevertheless, the fact that Greece is mostly deemed interesting due to its classical past is reasserted by using excerpts and comments from previous editions. What is more, the effort to connect ancient survivals in the customs of the modern Greeks is still a usual occurrence. Of note is the distinction between superior antiquities and ‘barbaric’ ones: for instance, Mycenaean artifacts are being classed as ‘Oriental’, ‘Asiatic’ and of ‘barbaric character’.³⁵

Regarding the issue of the Greek state, the *Handbook* mentions that it is in debt, considers the justice system ‘venal’ and its prisons wretched. When the British minister in Greece, Sir Thomas Wyse, tried to ameliorate the prison system, the results were only temporary. Additionally, it underlined the need for Greeks to obtain ‘moral training’.³⁶

Richard Farrer, who travelled to Greece in 1880 and published his travelogue two years later, begins his account by expressing the wish to indicate two points to possible travellers; firstly the erroneous impression of the ‘progress and Enlightenment’ of the Greeks, and secondly, the ‘fair scenery, and still fairer ruins, of a once glorious land’.³⁷ He devotes numerous pages to the description of the ‘capital of ancient art and learning’; yet it is rather interesting that he comments on the Elgin marbles to defend Lord Elgin by stating that

³² Murray, *Handbook for Travellers in Greece* (1854), vii, 2, 32.

³³ Murray, *Handbook for Travellers in Greece* (1854), 36-37.

³⁴ Murray, *Handbook for Travellers in Greece* (1854), 14-15, 20, 44.

³⁵ John Murray, *Handbook for Travellers in Greece*, Vol. 1 (5th ed.) (London: John Murray, 1884): iii, 7-9, 21, 63-64, 76, 144, 163, 207.

³⁶ Murray, *Handbook for Travellers in Greece* (1884), 62, 79.

³⁷ Richard Ridley Farrer, *A Tour in Greece, 1880* (Edinburgh and London: William Blackwood and Sons, 1882), vi-vii.

even though he spoiled them, his actions were justified as the antiquities would be better treated in London, where they would be widely available to ‘lovers of art’. He also states that the British government tried to make amends for this ‘alleged injustice’ by giving out casts of the marbles to the Acropolis Museum but, as Farrer claims, ‘it is not the way of the natives to acknowledge these little courtesies’. What is more, he points out that even though modern-day Athenians boast about ‘their glorious ancestors’, essentially they are ignorant of classics; for example, he claims that they could not read classical poetry properly, something that caused him ‘harmless amusement’.³⁸

Regarding the progress of the Greek state, Farrer complains about the lack of ‘civilization’ in all aspects of culture; he finds the steamers ‘unbearable’, mocks the port at Loutraki (‘if indeed a landing-stage and a raki shop can be dignified with that title’), the slow speed of carriages, the ‘inelastic’ hotels and the lack of cleanliness. He proclaims that the Hellenic Kingdom is not civilized, and compares it to Arabia and Central Africa and its inhabitants to similarly ‘idle races’ who are prone to crime, such as the Irish.³⁹

A few years later, classicist John Edwin Sandys published the account of his journey in Greece. In his prologue he expresses his happiness in visiting a land that brought memories from his ‘school days’. His love of classics is also made obvious by numerous mentions and quotations of ancient authors, such as Pausanias, Aristophanes and Herodotus. What is more, he traces modern Greek words like fish to the ancient Greek ones and theorizes that the simple, everyday words of modern Greek ‘have the greatest departure from ancient usage’.⁴⁰ However, Sandys is dismissive of the treatment of antiquities on behalf of the state; for instance, he expresses his disapproval at finding a broken inscription lying on the ground. Additionally, he describes the museum of sculpture in Olympia as a ‘badly lighted shed’, and states that it is much more preferable to study antiquities in English galleries and museums.⁴¹

Regarding the state of modern Greece, he observes that although the country remains backward regarding roads, there have been some improvements, since railways and steamers operate. Nonetheless, he states that not much information is available to travellers and the purpose of his account is to assist by making this information available. In addition, he mentions that the Greek trade has developed considerably. He also comments favourably on the steamers of the Hellenic Company, which he finds clean and comfortable. Nevertheless, he mentions that the trains were very slow to the degree that a dog could ‘accompany’ them.⁴²

iii. From Orientalism to Balkanism: the Greek Revolution as a rite of passage?

As all the above-mentioned accounts show, throughout the nineteenth century the image of modern Greece and its inhabitants was viewed, if not constructed, through the lens of antiquarianism. As Yannis Hamilakis has recently argued, the idealized image of ancient

³⁸ Farrer, *A Tour in Greece*, 30-48, 86-87.

³⁹ Farrer, *A Tour in Greece*, 21-22, 26-28, 57, 67, 138.

⁴⁰ John Edwin Sandys, *An Easter Vacation in Greece* (London: Macmillan, 1887), xi-xii, 9-10, 17, 22-23, 43, 48, 58, 59, 67, 90.

⁴¹ Sandys, *An Easter Vacation in Greece*, 20, 98-99.

⁴² Sandys, *An Easter Vacation in Greece*, vii-viii, ix, 22.

Greece was a form of colonization of the modern one, which aimed at the absorption of the country into the ‘Western sphere of influence’:

Western Hellenism as we know it, is going to be defined as a construction of a certain version of ancient Hellas, which had only a tenuous connection to the social realities of ancient Greece as an Eastern Mediterranean phenomenon and its designation as the original moment of Western civilization.⁴³

Hamilakis points out the dismay that Western travellers felt at having to imagine the ancient civilization even on Greek land due to the dilapidated state of the ancient monuments and the existence of monuments from later time periods. Additionally, modern Greeks were dismissed as barbarians due to their lack of knowledge and acknowledgement of the importance of their own ancient past. Moreover, Hamilakis stresses that ‘1821 was a monumentalized and archaeologized war in a monumentalized and archaeologized country’ and considers this ‘archaeologization’ of Greece as an Orientalist discourse.⁴⁴

Furthermore, in his 2007 book *The Nation and its Ruins*, Hamilakis asserts that the 1821 Revolution was presented both by Europeans and by the Greek middle class as the continuation of the Greek nation’s perpetual struggle with its Oriental Others. This resulted in the interpretation of the Greek Revolution by its contemporaries as a unique case, effectively separating it from the other similar efforts of the Age of Revolution, and while this granted the Greek Struggle legitimacy, at the same time it obliterated its radical and social character through its monumentalization in space and time. What is more, he uses Mary Douglas’ notion of purity and danger to explain the removal of any post-classical monuments in the area of the Acropolis, with few exceptions, as well as any contemporary ones. Nonetheless, in this effort to “cleanse” the site of “barbaric elements”, the archaeological site of the Acropolis was cut off of the rest of the urban fabric, thus creating a past that never existed, what Hamilakis calls “sterile sites”. Additionally, he stresses that Greece’s ancient past is the basis on which Greeks were and are evaluated, while at the same time the Greeks themselves assert their European present and future based on the symbolic capital of their past. This results in a double pressure; on one hand, the pressure of having to fulfill European expectations of curating their classical heritage; and on the other, to prove that they are worthy descendants of their ancestors. In any case, the European discourse around Hellenism and archaeology played a crucial part in the formation of the Greek national identity.⁴⁵

Indeed, all the above-mentioned motifs are evident in British travellers’ accounts both before and after the establishment of the Greek state. Sandys complains that the effect of the Acropolis and of Lycabettus is destroyed by the existence of modern houses and Farrer is astonished at the bewilderment of modern Greeks that foreigners were only interested in visiting ancient ruins and were completely indifferent to modern Greek culture.⁴⁶ Addition-

⁴³ Yannis Hamilakis, *Modernity’s Sacred ruins: Colonialism, Archaeology and the National Imagination in Greece and Israel* (Athens: British School at Athens open lecture, 11/03/2021), 11:20-11:55. <https://youtu.be/C0qskcTK2Uw?t=715> (accessed on 05/03/2022).

⁴⁴ Hamilakis, *Modernity’s Sacred ruins*, 13:00-18:30.

⁴⁵ Yannis Hamilakis, *Το Έθνος και τα Ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα* (Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2012), 105, 109, 115-116, 125, 130-132, 150. Original publication in English: *The Nation and its Ruins. Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece* (Oxford: Oxford University Press, 2007).

⁴⁶ Sandys, *An Eastern Vacation in Greece*, 24; Farrer, *A Tour in Greece*, 58.

ally, more or less all travellers criticised modern Greeks' lack of knowledge of the classical past. The reinstatement of the ancient names of towns, for instance, also became a sort of crusade for them. In this sense, their knowledge of classics entitled them to intervene in the modern reality of Greece under the grounds that they were restoring the superior ancient civilization. As mentioned previously, for Gougouris the Hellenic civilization was a construction of 'the science of Antiquity', Classics, which took on egocentric characteristics by functioning as a source of verification of the supremacy of the West.⁴⁷ This can be corroborated as well by the rather predatory collection practices of ancient antiquities by travellers, who went as far as detaching artifacts and moving them to England under the pretence that they were merely saving them from the barbaric treatment of the Ottomans. Furthermore, Hobhouse's comments both on Elgin and on the matter of the baths are quite revealing in this regard; in the first case, the acquisition of classical antiquities is acknowledged as a form of imperial competition, and in the second the habit of bathing is used to confirm the superior morality of the 'Franks'.

At the outset, we raised the question whether Greece continued to be viewed through the lens of Orientalism and antiquarianism after independence. However, I argue here that this is not exactly the case. As shown by the travellers' accounts, and as mentioned by Hamilakis and Van Steen, the 1821 War of Independence was given symbolically charged ideological connotations by being compared to the Persian Wars. Additionally, it was shown that even though the modern Greek state was considered backward compared to the 'civilized' world, even its most ardent critic, Farrer – who had underlined the false impressions of Europeans about the 'progress' of the Greeks – admits that some towns like Athens, Patra and Syra exhibit signs of 'life and progress'.⁴⁸ Also, Mure refers to modern Greeks as 'semi-barbaric'. This suggests that the Orientalist-barbaric image of the Greeks under the Ottoman rule switched to a Balkanist, 'semi-barbaric' image of the Greek state, as described by Maria Todorova; no longer a complete 'other', but an 'inferior self'.⁴⁹ This contention is compatible with both Hamilakis' and Gougouris' assertion that antiquarianism and Philhellenism provided the means for the ideological colonization of the modern Greeks and a moral basis for their absorption in the Western sphere of influence. Therefore, the Greek War of Independence becomes a 'rite of passage' for modern Greeks who moved from the barbaric Orient to the civilized West, were they belonged as the descendants of the founders of Western civilization. However, modern Greeks are found lacking in comparison to both their ancestors and Western travellers, and can only be classified as 'semi-civilized'. In this sense, it could be argued that antiquarianism, Orientalism and Balkanism are essentially the same colonial discourse with the same aim: to reaffirm the superiority of the 'self' that merely adjusts its rhetoric according to its own preconstructed hierarchy.

⁴⁷ Gougouris, *Dream Nation*, 134-135.

⁴⁸ Farrer, *A Tour in Greece*, 58.

⁴⁹ Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 16.

BIBLIOGRAPHY

- Clarke, Edward Daniel. *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, part 2, *Greece, Egypt and the Holy Land*, Volume 6. London: T. Cadell and W. Davies, 1817.
- Clarke, Edward Daniel. *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, part 2, Volume 7. London: T. Cadell and W. Davies, 1817.
- Farrer, Richard Ridley. *A Tour in Greece, 1880*. Edinburgh and London: William Blackwood and Sons, 1882.
- Gougouris, Stathis. *Dream Nation: Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece*. Twenty-fifth Anniversary Edition. Stanford, California: Stanford University Press, 2021.
- Hamilakis, Yannis. Το Έθνος και τα Ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2012. Original publication in English: *The Nation and its Ruins. Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Herzfeld, Michael. 'Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism'. *South Atlantic Quarterly* 101 (2002): 899-926.
- Hionidis, Pandeimon. 'Travelling and the Shaping of Images: Victorian Travellers on Nineteenth-Century Greece'. *International Journal of Cultural and Digital Tourism* 1, no. 2 (2014): 30-40.
- Hobhouse, John C. *A Journey Through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, During the Years 1809 and 1810*, Volume 1. Philadelphia: M. Carey, 1817.
- Hobhouse, John C. *A Journey Through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, During the Years 1809 and 1810*, Volume 2. Philadelphia: M. Carey, 1817.
- Mitsi, Eferpi, and Amy Muse. 'Some Thoughts on the Trails and Travails of Hellenism and Orientalism: An Interview with Gonda Van Steen'. *Synthesis: Hellenism Unbound*, no. 5 (2013): 159-178.
- Mure, William. *Journal of a Tour in Greece and the Ionian Islands*, Volume 1. Edinburgh and London: William Blackwood and Sons, 1842.
- Mure, William. *Journal of a Tour in Greece and the Ionian Islands*, Volume 2. Edinburgh and London: William Blackwood and Sons, 1842.
- Murray, John. *A Hand-book for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*. London: John Murray, 1840.
- Murray, John. *Handbook for Travellers in Greece*, Volume 1, 5th edition. London: John Murray, 1884.
- Murray, John. *Handbook for Travellers in Greece: Describing the Ionian Islands, the Kingdom of Greece, the islands of the Aegean Sea, with Albania, Thessaly, and Macedonia*. London: John Murray, 1854.
- Sandys, John Edwin. *An Easter Vacation in Greece*. London: Macmillan, 1887.
- Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Online sources

- Hamilakis, Yannis. *Modernity's Sacred ruins: Colonialism, Archaeology and the National Imagination in Greece and Israel*. Athens: British School at Athens open lecture, 11/03/2021), <https://youtu.be/C0qskcTK2Uw?t=715> (accessed on 05/03/2022).
- 'William Martin Leake', in *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/William-Martin-Leake> (accessed on 01/03/2022).

***Η εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα σχολικά εγχειρίδια:
Η περίπτωση των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
στον Μεσοπόλεμο***

Ευσταθία Παρασκευά
Φιλολόγος Δ.Ε., δρ Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Εισαγωγή

Σκοπός του άρθρου είναι η κριτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών που συγκροτούν την εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα κείμενα που ανθολογούνται στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των Νέων Ελληνικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης που διδάσκεται κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (1920-1940). Η εικόνα με την οποία αυτή η εποχή παρουσιάζεται είναι εξαιρετικά σημαντική, διότι τα χαρακτηριστικά της συνιστούν κάποια από τα στοιχεία της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας του ελληνισμού που προσπαθεί να επιβιώσει μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την συνακόλουθη πολιτική κρίση τον Μεσοπόλεμο. Στόχος είναι να εξεταστούν τα στοιχεία αυτά έτσι όπως προβάλλονται μέσα από τον λόγο των ανθολογούμενων κειμένων, η ανθολόγηση των οποίων δεν υπακούει σε κάποιον λογοτεχνικό κανόνα. Γι' αυτό κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστούν οι έννοιες της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας και ο διαμορφωτικός ρόλος της εκπαίδευσης.

1. Έθνος, εθνικισμός και εθνική ταυτότητα

Ο εθνικισμός κατανοείται κυρίως ως ιδεολογία, ενώ το έθνος ως μορφή συλλογικής ταυτότητας. «Το έθνος αποτελεί μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη».¹ Επίσης, «δύο άνθρωποι ανήκουν στο ίδιο έθνος, εάν μοιράζονται τον ίδιο πολιτισμό, όπου πολιτισμός σημαίνει με τη σειρά του ένα σύστημα ιδεών, συμβόλων, συνειρμών και τρόπων συμπεριφοράς και επικοινωνίας».² Όλοι οι εθνικισμοί διαθέτουν τόσο το εθνοτικό όσο και το στοιχείο του πολίτη σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό.³ Έτσι, σύμφωνα με τον Anthony

¹ Benedict Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα (Αθήνα: Νεφέλη, 1997), 26-27.

² Ernest Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1992), 23, 26.

³ Rogers Brubaker, «The Manichean Myth: Rethinking the Distinction between 'Civic' and 'Ethnic' Nationalism», στο *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective*, επιμ. Hanspeter Kriesi, Klaus Armington και Hannes Siegrist (West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2004), 55-71· Aviel Roshwald, «Civic and Ethnic Nationalism», στο *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity and Nationalism*, επιμ. John Stone, Rutledge M. Dennis, Polly S. Rizova, Anthony D. Smith, και

Smith, «το έθνος μπορεί να οριστεί ως ο κατονομασμένος ανθρώπινος πληθυσμός που μοιράζεται μια ιστορική εδαφική επικράτεια, κοινούς μύθους και ιστορικές μνήμες, μια μαζική, δημόσια κουλτούρα, κοινή οικονομία και κοινά για όλα τα μέλη νομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις».⁴

Η κρατική αυθυπαρξία, την οποία οι συντελεστές της εκλάμβαναν ως εθνική αφύπνιση, έγινε αίτημα του βαλκανικού εθνικισμού. Το επιχείρημα για ανεξάρτητη πολιτική υπόσταση δικαιολογούσε την απαίτηση για πολιτική ανεξαρτησία και τα βαλκανικά εθνικά κράτη έθεσαν ως προτεραιότητα την εδραίωση της εθνικής ταυτότητας και την ενίσχυση της εθνικής συνοχής εντός των συνόρων τους, με την επιστράτευση διαφόρων θεσμών, όπως του στρατού, της εκκλησίας, του εκπαιδευτικού συστήματος, και με την υιοθέτηση μεθόδων ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού για την προώθηση της υποτιθέμενης εθνικής ομοιογένειας.⁵

Η ταυτότητα ενός έθνους και ενός συνόλου ακολουθεί την αυτοπροσδιοριστική διαδικασία με στόχο να είναι ομοιογενής, με τον εξοβελισμό όσων απειλούν την υποτιθέμενη ενότητα. Ο προσδιορισμός της ελληνικότητας και η περιχαράκωση της παράδοσης δεν προσφέρουν απλώς μία σαφή εθνική ταυτότητα αλλά και κάποιο αίσθημα ασφάλειας.⁶ Βασικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας υπήρξε η Μεγάλη Ιδέα. Η εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο, οι ευνοϊκές διεθνείς συγκυρίες και οι επιτυχείς πολεμικές επιχειρήσεις, που έδωσαν στην Ελλάδα νέα εδάφη κατά τους Βαλκανικούς Αγώνες και αργότερα, κορύφωσαν την Μεγάλη Ιδέα -όρος που γεννήθηκε σε αγόρευση του Ιωάννη Κωλέττη στις 14/1/1844. Ειδικότερα, φάνηκε να πραγματώνεται όταν υπογράφηκε στις 10 Αυγούστου 1920 η Συνθήκη των Σεβρών, που δημιουργούσε την λεγόμενη Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε θαλασσών. Πραγματική ταφόπετρα της όμως, υπήρξε η Συνθήκη της Λοζάνης, η οποία υπογράφηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και πρόβλεπε την ανταλλαγή των πληθυσμών, στις 24 Ιουλίου 1923, περιορίζοντας την Ελλάδα στα σημερινά της σύνορα.⁷ Η προσφυγοποίηση προκάλεσε ένα σύνολο αντιλήψεων για τη Μικρασιατική Καταστροφή που αποτελεί το Παγιωμένο Πολιτισμικό Μικρασιατικό Τραύμα, το οποίο βασίζεται στην άρνηση της πραγματικότητας και σε έναν ατέρμονο θρήνο, γιατί οι θρηγνούντες δεν έχουν αποδεχθεί τον αποχωρισμό.⁸

2. Το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου και η πολιτική ταυτότητα

Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, στον πολιτικό χώρο, η διαμάχη βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού οικοδομήθηκε πάνω στη διαίρεση του εθνικού σώματος. Η βενιζελική παράταξη αντιδιαστέλει το έθνος προς τους προδότες του μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και

Xiaoshuo Hou (Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2016), 2.

⁴ Anthony Smith, *Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Εύα Πέππα (Αθήνα: Οδυσσέας, 2000), 30.

⁵ Ελεονώρα Ναξίδου, *Η ευρωπαϊκότητα εντός της βουλγαρικής βαλακανικότητας. Ο Λιούμπεν Καραβέλωφ, ο φεντεραλισμός και οι Έλληνες* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021), 37-38.

⁶ Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1989), 13-15.

⁷ Έλλη Σκοπετέα, «Το πρότυπο βασιλείο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)» (Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ., 1984), 325.

⁸ Λίμπυ (Ελευθερία) Τατά Αρσέλ, *Με τον διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές* (Αθήνα: Κέδρος, 2014), 44.

καλεί σε δράση τους Έλληνες ή το λαό, όπως και η προκήρυξη του στρατού και του στόλου τον Σεπτέμβριο του 1922. Ο Εθνικός Διχασμός είχε αναστείλει τη διαδικασία συγκρότησης ενός εθνικού αισθήματος που θα εδραιωνόταν πάνω στην ιδέα της ταύτισης του λαού με το έθνος και στην ιδέα του εθνικού στρατού. Ο αλυτρωτικός εθνικισμός έδωσε μετά την μικρασιατική ήττα τη θέση του σε έναν εσωστρεφή εθνικισμό, ενώ ο Βενιζέλος διατύπωσε μετά την ελληνοτουρκική προσέγγιση (1930) μία πρόταση δημιουργίας ενός εθνικισμού προσανατολισμένου στις αξίες της ελευθερίας και της δικαιοσύνης. Οι δυνάμεις αυτές υποστήριζαν ότι το έθνος έπρεπε να δημιουργήσει έναν ηθικό πολιτισμό και μια εθνική κουλτούρα, με την καλλιέργεια της γλώσσας του και τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού.⁹

Παράλληλα, προβάλλει το αίτημα της εσωτερικής ανασυγκρότησης της χώρας. Τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα ήταν η στέγαση και η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, η αγροτική μεταρρύθμιση, η προστασία του εμπορίου και η ανάπτυξη της βιομηχανίας. Η κυβερνητική αστάθεια και η πολιτική ρευστότητα είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της περιόδου. Η έκπτωση του μεγαλοϊδεατικού ιδεολογήματος πλήττει ιδιαίτερα το βενιζελισμό, γιατί αυτός κυρίως ήταν ο φορέας του αστικού εθνικισμού, με αποτέλεσμα στο χώρο των φιλελευθέρων να παρατηρούνται οι πιο έντονες πολιτικές ανακατατάξεις και ιδεολογικές αναζητήσεις.¹⁰

Αξίζει να επισημανθεί η τετραετής θητεία του Ελευθέριου Βενιζέλου ως προέδρου της κυβέρνησης (Ιούλιος 1928-Μάιος 1932). Όραμα της Τετραετίας ήταν μία καπιταλιστική οικονομία σε ταχεία ανάπτυξη και μία σύγχρονη αστική δημοκρατία, όραμα το οποίο υπηρέτησε προπαντός η εκπαιδευτική πολιτική, με τη συρρίκνωση της κλασικής μέσης εκπαίδευσης και την προώθηση της καθολικής υποχρεωτικής δημοτικής εκπαίδευσης και της τεχνικής. Κοινωνικά, τόσο η αγροτική όσο και η εκπαιδευτική πολιτική της τετραετίας ωφελούσαν πρωταρχικά το μαζικότερο στήριγμα του βενιζελισμού και της αβασίλευτης, δηλαδή το πλήθος των νέων μικροϊδιοκτητών που δημιούργησε η αγροτική μεταρρύθμιση από πρόσφυγες και γηγενείς ακτήμονες. Σε αρμονία με το όραμα της Τετραετίας βρίσκονταν και οι δύο άξονες της εξωτερικής πολιτικής: ειρηνική συνεργασία με τις γειτονικές χώρες με προσέγγιση της Τουρκίας και απαγκίστρωση από τους ανταγωνισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων.¹¹

3. Ο ρόλος της εκπαίδευσης στη συγκρότηση ταυτοτήτων

Η εθνοκεντρική Ιστορία αποσιωπά το πολυπολιτισμικό και πολυεθνικό παρελθόν και τη συνακόλουθη πολιτισμική αλληλεπίδραση, διότι στόχο έχει να αποδείξει ότι το έθνος διαφύλαξε την πολιτισμική του ακεραιότητα απέναντι στους ιστορικούς εχθρούς του και να θεμελιώσει τα εδαφικά του δικαιώματα εντός και εκτός των ορίων του εθνικού κράτους.¹²

⁹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο: Η ελληνική δημόσια συζήτηση* (Αθήνα: Ασίνη, 2012), 57-68.

¹⁰ Γεωργία Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον Μεσοπόλεμο: Η παρέμβαση του περιοδικού Ιδέα* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1983), 17-24, 188.

¹¹ Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: η παράταση του διχασμού* (Αθήνα: Πατάκης, 2017), 55-57.

¹² Άγγελος Παληκίδης, «Η Τοπική Ιστορία στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας», *Πρακτικά 1^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Λαμία 22-24 Νοεμβρίου 2019, διαθέσιμο στο (78) (PDF)

Το σχολείο είναι φορέας του «κανόνα» της συλλογικής μνήμης, καθώς μέσα από τη διδασκαλία κωδικοποιούνται και αναμεταδίδονται όλα τα «σημαντικά» γεγονότα και εκπαιδεύεται στο συλλογικό ανήκειν όλη η κοινότητα που υπερβαίνει τα όρια του σχολείου. Η συλλογική μνήμη γεννιέται από την επικοινωνία των μελών μιας κοινότητας σχετικά με το νόημα του παρελθόντος.¹³ Στην ελληνική περίπτωση μπορούμε να διακρίνουμε μια εξαιρετικά ισχυρή σχέση ανάμεσα στην ιστορική και την εθνική μνήμη και μάλιστα να υποθέσουμε πως η έννοια της ιστορικής μνήμης απορροφάται από την έννοια της εθνικής μνήμης.¹⁴

Ο χώρος όπου διαμορφώνονται και αναπαράγονται οι ταυτότητες είναι το εθνικό σχολικό σύστημα και η ελληνική περίπτωση είναι αντιπροσωπευτική στη διαμόρφωση συλλογικών αναπαραστάσεων για το έθνος και την εθνική ταυτότητα μέσα από την παραγωγή της επίσημης εκπαιδευτικής γνώσης. Τα σχολικά βιβλία αποτυπώνουν με τον πιο παραστατικό τρόπο το βαθμό εθνοκεντρισμού του σχολικού συστήματος, αναπαράγοντας την εικόνα για τον «εθνικό εαυτό» και τους άλλους λαούς, κυρίως τους γειτονικούς, μέσα από μια ενιαία και συνεκτική αφήγηση. Με τις αναπαραστάσεις αυτές οι άνθρωποι νοηματοδοτούν τον κόσμο τους και προσλαμβάνουν τον εαυτό τους ως μέλη της εθνικής ομάδας.¹⁵

Στο ιστορικό πλαίσιο της δημιουργίας των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών, τον 19ο και 20ό αιώνα μέχρι και σήμερα, το μάθημα της Ιστορίας εξυπηρέτησε τη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας και ιστορικής συνείδησης αποτελώντας έναν από τους βασικούς μηχανισμούς πολιτικής κοινωνικοποίησης του πολίτη με στόχο την κοινωνική και πολιτισμική ενσωμάτωση των ετερογενών ομάδων του πληθυσμού, που έπρεπε να αφομοιώσουν την εθνική ιδέα.¹⁶ Στην ελληνική περίπτωση, ο άξονας γύρω από τον οποίο αρθρώθηκε η επίσημη δημόσια αφήγηση του παρελθόντος, δηλαδή η σχολική Ιστορία μας, προτάθηκε από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο δυο μόλις δεκαετίες ύστερα από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και τη θεσμοθέτηση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, με την πεντάτομη ιστορία του, η οποία έβρισκε απήγηση στην κοινωνία. Η οπτική του Παπαρρηγόπουλου κατέστη δομικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.¹⁷ Αναλυτικότερα, η πορεία προς την ελληνοποίηση της ιστορίας ολοκληρώνεται μετά το 1880, με την ανάδειξη του Βυζαντίου σε οργανικό κομμάτι της ελληνικής Ιστορίας, με αντίστοιχη σχετική υποχώρηση της απόλυτης κυριαρχίας της αρχαιότητας. Στις αρχές του 20ού αιώνα, αρθρώνεται ο λόγος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Στο Ανώτατο Παρθεναγωγείο Βόλου ο Αλέξανδρος Δελμούζος μετατοπίζει το κέντρο βάρους στον σύγχρονο πολιτισμό,

Η Τοπική Ιστορία στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας (2018-19) | Angelos Palikidis - Academia.edu, ανακτήθηκε στις 20 Σεπτεμβρίου 2020.

¹³ Αντώνης Λιάκος, «Τι είναι 'μνήμη';», στο *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Νίκος Παπαδημητρίου και Άρης Αναγνωστόπουλος (Αθήνα: Καστανιώτης, 2017), 32-44.

¹⁴ Χριστίνα Κουλούρη, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης», στο Παπαδημητρίου και Αναγνωστόπουλος, *Το παρελθόν στο παρόν*, 45-63.

¹⁵ Έφη Αβδελά, «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: 'εμείς' και οι 'άλλοι'», στο *«Τι είν' η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, επιμ. Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997), 36-37, 50.

¹⁶ Γιώργος Κόκκινος, *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας: Για μια νέα διδακτική μεθοδολογία στην υπηρεσία της κριτικής ιστορικής σκέψης* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 1998), 12.

¹⁷ Χάρης Αθανασιάδης, *Τα αποσπρόθετα βιβλία, Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015), 35.

όχι όμως ως αφετηρία αλλά ως απόληξη της ιστορίας του έθνους.¹⁸ Εξάλλου, το σύνολο της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας συγκλίνει στη διαπίστωση ότι τα σχολικά εγχειρίδια είναι φορείς εθνικής κυρίως ιδεολογίας, ευθύνη την οποία έχουν κυρίως επωμιστεί στην Ελλάδα τα εγχειρίδια της Ιστορίας με την επίκληση αυθεντιών, τη μονομέρεια, τη δογματικότητα, τις παρασιωπήσεις, τις στρεβλώσεις, την εξιδανίκευση, τις προκαταλήψεις και τη συγκινησιακή φόρτιση.¹⁹

Ωστόσο, ούτε τη Λογοτεχνία πρέπει να διαβάζουμε ανυποψίαστοι, όταν αυτή μιλά για ιστορικά γεγονότα, διότι η σχέση του λογοτεχνικού έργου με την Ιστορία είναι πολλές φορές εντελώς έμμεση και οπωσδήποτε διαμεσολαβημένη, καθώς οι συγγραφικές υποκειμενικότητες συλλαμβάνουν την πραγματικότητα με διαφορετικούς τρόπους.²⁰ Είναι μάταιο να αναζητάμε την ιστορική πραγματικότητα και την ακαταμάχητη αλήθεια σε δημιουργήματα που έπλασε αρκετά αυθαίρετα η συγκίνηση, η αισθητική δεξιοσύνη και η καλλιτεχνική φαντασία.²¹ Είναι άξιο προσοχής το γεγονός πως τα κείμενα της έρευνάς μας είναι δημοσιευμένα ως ανθολογία στα σχολικά εγχειρίδια, γεγονός που σημαίνει πως δεν υπακούουν σε κάποιον λογοτεχνικό κανόνα αλλά σε κάποια εκπαιδευτική στόχευση και ιδεολογία.

Βέβαια, μία ανθολογία συμβάλλει κάποτε στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού κανόνα, καθώς ο διαμεσολαβητικός ρόλος της είναι καθοριστικός στη συσσώρευση και μετάδοση του εθνικού λογοτεχνικού κεφαλαίου διαμέσου εκπαιδευτικών θεσμών, καθώς παρεμβαίνει ενεργά ή υπογείως στις διαδικασίες παγίωσης και συγκρότησης του λογοτεχνικού παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος μιας εθνικής παράδοσης.²²

Επομένως, το λογοτεχνικό έργο ή το αφηγηματικό κείμενο με λογοτεχνικά χαρακτηριστικά, ως οργανωμένο σύνολο μορφής, περιεχομένου, ιδεολογίας, γλώσσας και συναισθημάτων μάς βοηθά να κατανοήσουμε είτε την εποχή στην οποία δημιουργήθηκε, είτε και την εποχή στην οποία αναφέρεται ή διδάσκεται με την αναπαράσταση ιστορικών γεγονότων. Αυτά τα λογοτεχνικά και αφηγηματικά κείμενα θα μας απασχολήσουν παρακάτω, καθώς αποτελούν το πεδίο της έρευνάς μας.

4. Τα κείμενα

Το μάθημα των Νέων Ελληνικών, στο οποίο διδάσκονται τα κείμενα της μελέτης μας, αναφέρεται για πρώτη φορά ως αντικείμενο διδασκαλίας σε Διάταγμα του 1833 που αφο-

¹⁸ Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)* (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1988), 34.

¹⁹ Άγγελος Παληκίδης, *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1950-2002)* (Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 2009), 37-39, 48, 205-207.

²⁰ Βενετία Αποστολίδου, «Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση», διαθέσιμο στο: http://www.greeklanguage.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf, ανακτήθηκε στις 17 Μαρτίου 2020.

²¹ Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Κιμουρτζής και Μαρία Ματούση, «Ιστορία και λογοτεχνία: Χάδια, χαστούκια και το Χαστουκόδεντρο του Άρη Μαραγκόπουλου», στο *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, επιμ. Αντρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015), 153-185.

²² Δημήτριος Καργιώτης, «Γεωργία Λαδογιάννη, Σκοτεινή ρίζα, Ανθολογία λυρισμού. Τόμος Α' 1900-1940, Τόμος Β' 1940-2000, εκδ. Παπαζήση, 2014, 2016», διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/29854043>, ανακτήθηκε στις 28 Ιουνίου 2020.

ρά την ίδρυση Ελληνικού σχολείου και Γυμνασίου στο Ναύπλιο. Το 1884 μετά από πρωτοβουλία του Ν. Πολίτη και με πρωθυπουργό τον Χ. Τρικούπη, το μάθημα των Ν.Ε. εισάγεται στο σχολικό πρόγραμμα των τριτάξινων Ελληνικών σχολείων με το Β.Δ. της 23ης Ιουνίου, με στόχο να υπηρετήσει τις εθνικές επιδιώξεις, την ιδέα της διαχρονικότητας του ελληνικού έθνους και την υπόσταση του νεοελληνικού κράτους. Η εξέλιξή του -όπως εξάλλου και όλου του εκπαιδευτικού συστήματος- συνδέεται άρρηκτα με τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που συντελέστηκαν στον ελληνικό χώρο. Ο τρόπος με τον οποίο οργανώθηκαν τα Ν.Ε. ως γνωστικό αντικείμενο του Αναλυτικού Προγράμματος (Α.Π.) δεν είναι παρά αποτέλεσμα των ιδεολογικών και πολιτικών επιλογών, όπως αποδεικνύεται από τη μελέτη των Αναλυτικών Προγραμμάτων²³ για τα Ν.Ε και των Προκηρύξεων, οι οποίες καθορίζουν την ουσιαστική και την τυπική μορφή των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος των Ν.Ε, δηλαδή τους σκοπούς των Ν.Α. (Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων), τα κριτήρια επιλογής των κειμένων, το θεματικό τους περιεχόμενο, τις γλωσσικές και παιδαγωγικές κατευθύνσεις, την οργάνωση της ύλης, την έκταση του βιβλίου και άλλες τεχνικές ή και αισθητικές προδιαγραφές.²⁴

Παρατηρούμε πως, σύμφωνα με τα Αναλυτικά Προγράμματα, το μάθημα των Νέων Ελληνικών στον Μεσοπόλεμο στοχεύει στη γλωσσική ανάπτυξη, την ηθική αγωγή και την καλαισθητική καλλιέργεια, με τη λογοτεχνία, το θέατρο και τα μεταφρασμένα έργα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας. Τα θέματα που διδάσκονται οι μαθητές αφορούν την εθνική ζωή, την οικογενειακή ζωή τη θρησκευτική πίστη, τη φύση και τον ελληνικό πολιτισμό. Οι ασκήσεις είναι γραπτές και προφορικές και δίνεται έμφαση στην αφήγηση βιωμάτων και στη συγγραφή βιογραφιών και μάλιστα με τη συνδρομή της Ιστορίας, όταν πρόκειται για ιστορικά πρόσωπα. Ο στόχος της εκπαίδευσης είναι ηθοπλαστικός, η «εθνοπρεπής» μόρφωση, δηλαδή η διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης ηθικής συμπεριφοράς και εθνικής συνείδησης. Ειδικότερα, στα σχολεία με συγκεκριμένο προσανατολισμό δίνεται έμφαση στα ανάλογα θέματα ειδικού ενδιαφέροντος. Στις εμπορικές σχολές, για παράδειγμα, δίνεται έμφαση σε οικονομικά θέματα, ενώ στα σχολεία θηλέων δίνεται έμφαση στην προετοιμασία των μαθητριών στον ρόλο της γυναίκας που απαιτούσε η εποχή, δηλαδή την αφοσίωσή της στην οικογένεια. Ο προκαθορισμένος ρόλος των δύο φύλων διαμορφώνει σαφείς έμφυλες ταυτότητες μέσα σε προδιαγεγραμμένα εκπαιδευτικά και ηθικά πλαίσια. Στα Αναλυτικά Προγράμματα του 1932 δίνεται έμφαση στην νεοελληνική γλώσσα και ειδικότερα στην «καθαρότητα τῆς γλώσσας» και προτείνεται ο συσχετισμός της Ιστορίας της Λογοτεχνίας και της γλώσσας με την Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και την Ελληνική Ιστορία. Προβλέπεται η διδασκαλία ελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων και η βαθμιαία εμβάθυνση στη γνώση καθαρεύουσας και δημοτικής, η οποία χαρακτηρίζεται «μητρική γλώσσα». Έτσι, αποτυπώνεται το εκσυγχρονιστικό πνεύμα της μεταρρύθμισης του 1929.

Τα εγχειρίδια των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων είναι ανθολογίες με κείμενα ετερόκλητα (δημοσιογραφικά, ιστοριογραφικά, πολιτικά, λογοτεχνικά, φιλολογικά). Εγκρίθηκαν και κυκλοφόρησαν στο πλαίσιο των παρακάτω οκτώ σειρών: 1) 1884-1909, 2) 1909-1913, 3) 1913-1917, 4) 1917-1929/30, 5) 1929/30-1938, 6) 1938-1950, 7) 1950-1956/7 και 8) 1956/7-1977/9. Σε αυτά της τέταρτης σειράς (1917-1929) παρατηρείται μια αξιοπρόσεκτη αλλαγή ως προς τη σύνθεση και το πνεύμα τους, χωρίς όμως να μπορεί να γί-

²³ ΙΕΠ, ψηφιακό αποθετήριο, ιστορική συλλογή, προγράμματα σπουδών, διαθέσιμο στο: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/curricula/index.html?page=24&q=>, ανακτήθηκε στις 25 Μαρτίου 2020.

²⁴ ΙΕΠ, http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/page_006.html?prev=true, ανακτήθηκε στις 7 Φεβρουαρίου 2023.

νει λόγος για νέα αντίληψη. Η προσπάθεια για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με κρατικούς λειτουργούς τα κύρια στελέχη του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Δ. Γληνό, Αλ. Δελμούζο, Μ. Τριανταφυλλίδη) αποτυπώνεται εν μέρει στα Ν.Α. Τα μορφωτικά αγαθά που προσφέρουν είναι περισσότερα και η ποιότητά τους καλύτερη. Το περιεχόμενό τους πλουτίζεται με κείμενα ποιητικά και πεζά γραμμένα πια στη δημοτική. Τα ιστορικά και τα αρχαιολογικά κείμενα συναγωνίζονται με τα καθαυτό λογοτεχνικά έργα. Στη συνέχεια, με βάση νέο Α.Π. στο οποίο εγγράφεται το πνεύμα της αστικής, φιλελεύθερης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929, συντάσσεται η πέμπτη σειρά Ν.Α. (1929/30-1938). Από αυτά τα βιβλία ορισμένα διατηρούν τα βασικά στοιχεία της διαμορφωμένης παράδοσης. Άλλα, αντίθετα, προσπαθούν να εκφράσουν το προοδευτικό πνεύμα της μεταρρύθμισης με φανερές τις επιδράσεις από τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. Η σύνταξη αυτών των προοδευτικών εγχειριδίων (συγγραφείς τους οι Η. Βουτιερίδης, Ζ. Παπαντωνίου, Ν. Έλατος, Α. Ταμπακοπούλου, Ε. Ουράνη, Λ. Κόττου, Ι. Πολέμης κ.ά.) αποτελεί τομή για την ιστορία του μαθήματος των Νέων Ελληνικών. Αργότερα, το 1937, υπό το καθεστώς της 4ης Αυγούστου 1936, ιδρύεται ο Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων. Τα Ν.Α. που εκδίδονται (έκτη σειρά: 1938-1950) δεν είναι παρά εγχειρίδια πολιτικής προπαγάνδας του δικτατορικού καθεστώτος. Επιπρόσθετα, ενισχύεται η ανθολόγηση κειμένων με ιστορικό και εθνικό χαρακτήρα. Έτσι, η διδασκαλία των Νέων Ελληνικών μένει εξ αρχής εγκλωβισμένη και περιορίζεται στη διδασκαλία των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων ως τελικών προϊόντων των Α.Π. και των Προκηρύξεων που υποτάσσονται στις ιδεολογικές συνιστώσες της εποχής τους.²⁵ Οι Προκηρύξεις για την περίοδο του Μεσοπολέμου δημοσιεύτηκαν σε πέντε ΦΕΚ (ΦΕΚ 11/1929, ΦΕΚ 52/1938, ΦΕΚ 23/1939, ΦΕΚ 301/1939, ΦΕΚ 51/1040), από τα οποία το πρώτο ενδεικτικά αναφέρει ότι «τα λογοτεχνήματα των συλλογών δεν πρέπει να προσκρούουν εις το θρησκευτικόν, εθνικόν και ηθικόν συναίσθημα της Ελληνικής κοινωνίας» και, συσχετίζοντας τα διδακτικά μαθήματα ως προς το περιεχόμενο, προσδιορίζει «ιδίως προς τα μαθήματα τα αποτελούντα τον πυρήνα του διδακτικού προγράμματος, τα θρησκευτικά δηλ., τα αρχαία Ελληνικά και την Ιστορίαν».²⁶ Το σχολικό βιβλίο, επομένως, μπορεί να φανερώσει πολλά, όχι μόνο για το εκπαιδευτικό, αλλά και για το ευρύτερο κοινωνικό και εθνικό μας παρελθόν, διότι αποτυπώνει ευκρινέστερα τόσο τις εμπεδωμένες νοοτροπίες όσο και τις διακυμάνσεις της πολιτικής.²⁷

Τα κείμενα που μελετήθηκαν -δεκαεπτά τον αριθμό, ενώ, συνυπολογίζοντας τις επαναλήψεις τους, ανθολογούνται τουλάχιστον είκοσι τρεις φορές- ανθολογούνται στα εγχειρίδια από το 1920 έως και το 1939 από τους: Αλέξανδρο Σαρή, Νικόλαο Μπέρτο, Μιχαήλ Οικονόμου, Ηλία Βουτιερίδη, Νώντα Έλατο, Δημήτριο Κοντογιάννη, Νικόλαο Κοντόπουλο, Κωνσταντίνο Ρωμαίο. Διδάσκονται κυρίως στην Α΄ και Β΄ τάξη της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αλλά και σε μεγαλύτερες τάξεις. Παρατίθενται στη συνέχεια αποσπάσματα των ανθολογούμενων κειμένων, όπου ανιχνεύεται πλήθος χαρακτηριστικών τα οποία συγκροτούν την εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα σχολικά εγχειρίδια του Μεσοπολέμου.

²⁵ ΙΕΠ, http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/page_007.html, ανακτήθηκε στις 7 Φεβρουαρίου 2023.

²⁶ Χρυσάνθη Κουμπάρου-Χανιώτη, «Τα σχολικά εγχειρίδια των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων στη Μέση Εκπαίδευση και η ιδεολογία τους (1917-1977)» (Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φ.Π.Ψ., Αθήνα: εκδ. Εκτωπιακό Κέντρο Πανεπιστημίου Αθηνών, 2000).

²⁷ ΙΕΠ, <http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/index.html>, ανακτήθηκε στις 7 Φεβρουαρίου 2023.

Βιογραφία τοῦ Ἑρεχθείου, Αλέξ. Ραγκαβῆς

- Α! τότε ἀλλάζει, ἀπεκρίθη ὁ Κέκροψ, καί τότε τό μόνον ὃ δύναμαι νά εἶπω εἶναι ὅτι ἡ γῆ αὕτη εἶναι ἰδική σᾶς καί ουχί ἰδική μου. Ἀλλά τίνος τῶν δύο, πῶς θέλετε νά τό κρίνω ἐγώ ὁ θνητός;

- (Ποσειδῶν) Εἰς τά ὑγρά νῶτα μου τῆ φέρω θησαυρούς ἀπό περάτων τῆς γῆς, εἶπεν ὁ Ποσειδῶν, καί τῆ παρασκευάζω τάς ὁδοῦς τῆς δόξης καί τῆς ἰσχύος τῆς.

- (Αθηνᾶ) Ἐγώ, ὑπέλαβεν ἡ Ἀθηνᾶ, τῆς δίδω τήν ἀνδρείαν εἰς τοὺς πολέμους καί τήν σύνεσιν εἰς τάς βουλᾶς, ἥτις σώζει καί μεγαλύνει τάς πόλεις.

Καί διά τῆς τριαίνης του ἔπληξε βιαίως τόν ξηρόν βράχον (ο Ποσειδῶνας). Ὁ δέ βράχος ἐσεισθη σφοδρῶς, καί ἐσχίσθη δίχα, καί ἡ τρίαίνα ἐβυθίσθη μέχρι τῶν σπλάνων τῆς γῆς καί ἀνέωξε φρέαρ πλησθέν ὕδατος, ὅπερ ἐβόα διά τῆς μεγάλης φωνῆς τῆς θαλάσσης. Τότε ἡ Ἀθηνᾶ ἐκτύπησε καί αὐτή τήν γῆν διά τοῦ ποδός τῆς, καί ἀμέσως ἀνεφύη ὡς πηχυαῖος θαλλός ἐλαίας, ὅστις, ταχέως βλαστάνων, ἠῤῥησεν εἰς εὐθαλές καί πολύκαρπον δένδρον... οἱ καρποὶ ὠριμάσαντες ἀπό πρασίνων ἔγειναν μέλανες, καί ἡ Ἀθηνᾶ ἔδωσε καί ἐκ δευτέρου καρπὸν εἰς τόν Κέκροπα [...] καί ἡ πλάστιγξ τῆς κρίσεώς του ἀπό τοῦ Ποσειδῶνος, πρὸς ὃν εἶχεν ἐντελῶς κλίνει, ἤρχισεν ἤδη ἀδιοράτως νά τρέπηται κατ' ἐναντίον διεύθυνσιν.²⁸

Το κείμενο κάνει λόγο για την φιλονικία Αθηνάς και Ποσειδώνα για τη θεϊκή προστασία της πόλης, με κριτή τον μυθικό ιδρυτή της πρώτης πόλης των Αθηνών, τον Κέκροπα. Την απόδοση της πόλης αποφασίζει ο μυθικός βασιλιάς και προτάσσεται η θεά Αθηνά από τον θεό Ποσειδώνα. Το χτύπημα στη γη από τον Ποσειδώνα και την Αθηνά, με αποτέλεσμα την ανάδυση κύματος αλμυρού νερού και του δέντρου της ελιάς αντίστοιχα, με θαυματουργικό τρόπο, φανερώνει την υπερφυσική θεϊκή δύναμη που προστάτευε και ενίσχυε αυτή την πόλη. Η απόδοση της πόλης στην Αθηνά, στη συνέχεια, με κριτήριο το δώρο της, την ελιά, αποτελεί υπόσχεση και προσδοκία για δόξα και ευτυχία για τους κατοίκους της. Η Αθηνά αποτέλεσε το σύμβολο του αρχαίου κόσμου, στην οποία γεννήθηκε το αρχαιοελληνικό πνεύμα και μεγαλείο. Επομένως, αξίζει αυτή η πόλη να περιβληθεί με τον μύθο της θεϊκής προστασίας, γεγονός που προοιωνίζει τη λαμπρή πορεία της στο χρόνο.

Τί εἶν' ἡ πατρίδα μας, Ἰωάννης Πολέμης

Μὴν εἶναι τᾶχατε τὰ ἐρειπωμένα

Ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς, χρυσή στολή

Ποῦ ἡ τέχνη ἐφόρεσε, καί τό καθένα

Μιά δόξα ἀθάνατη ἀντιλαλεῖ.²⁹

Ο ποιητικός λόγος υμνεί με την απαραίτητη παραδοσιακή ρυθμική ομοιοκαταληξία τα αρχαία μνημεία, που αποτελούν τεκμήρια για την πατρίδα, τη σύγχρονη Ελλάδα, ώστε να νιώσουν υπερήφανα τα παιδιά της. Αυτή η περηφάνεια στη σύγχρονη εποχή του ποιητικού υποκειμένου απορρέει από το πλήθος των μνημείων, των δημιουργημάτων της τέχνης, τις ηθικές αξίες και τη δόξα που επιβιώνουν από την αρχαιότητα μέχρι και στο παρόν.

²⁸ Αλέξανδρος Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τοὺς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καί τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως* (Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1923), 39-41.

²⁹ Αλέξανδρος Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τοὺς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων μετ' εικόνων καί τῶν προσωπογραφιῶν τῶν συγγραφέων* (Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1922), 144 καί Αλέξανδρος Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τοὺς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, 1^η ἐκδ. (Αθήνα: Ἰωάννης Ν. Σιδέρης, 1928), 163.

Ὁ Ναός τοῦ Ολυμπίου Διὸς καί αἱ Ἀθῆναι τοῦ Ἀδριανοῦ, Γρ. Ξενόπουλος

Πόλιν τόσον περικαλλή καί τόσον ἔνδοξον εἰς ἀναμνήσεις ὅσο ἦσαν αἱ Ἀθῆναι κατά τούς πρώτους αἰῶνας μετά Χριστόν δέν εἶχε ἄλλη ἀρχαιότης. Φαίνεται δέ ὅτι τό θαῦμα τῆς συγκεντρώσεως τόσων ὠραίων οἰκοδομῶν καί καλλιτεχνημάτων μόνον μίαν φοράν ἔγινεν εἰς τόν κόσμον!³⁰

Η αρχαιοελληνική τέχνη προβάλλεται σε αρκετά κείμενα ως αντανάκλαση της δόξας της Αθήνας, της πόλης που δημιούργησε και ανάδειξε τα अपαράμιλλης αξίας καλλιτεχνικά δημιουργήματα, σε μία σύνθεση όπου η υλικότητα συνδέεται με την πνευματική δημιουργία. Η βεβαιότητα πως μόνον μίαν φοράν ἔγινεν εἰς τόν κόσμον η συγκέντρωση τόσο ὁμορφων καλλιτεχνικῶν δημιουργημάτων οδηγεί στην παραδοχή της μοναδικότητας αυτής της πόλης, από την οποία υπονοείται η καταγωγή των σύγχρονων Ελλήνων, ενώ τα δημιουργήματα αυτά οι σύγχρονοι Ἕλληνες τα θεωρούν δική τους κληρονομιά. Η ιδέα αυτή της σύνδεσης της Νεότερης με την Αρχαία Ελλάδα υποδηλώνεται με τη χρήση της καθαρεύουσας, της γλώσσας που παραπέμπει στην αρχαία ελληνική γλώσσα.

Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους, Ν. Γ. Πολίτης

Δέν ἐκδηλοῦται ἐν ταῖς ὀλίγαις ταύταις λέξεσιν οὔτε ὁ θαυμασμός, ὁ ὑπεμφαινόμενος ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ χρυσελεφαντίνου Διὸς τοῦ Φειδίου, οὔτε ὁ τῆς παλαιᾶς ἀρχαιότητος σεβασμός, ὁ παρορμησας τόν περιηγητήν εἰς λεπτομερήν ἐξήγησιν τῶν ἐν τῇ λάρνακι τῶν Κυψελιδῶν ζωδίων.³¹

Η λεπτομερής περιγραφή ενός ξεχωριστού έργου γλυπτικής αναδεικνύει την εξαιρετική αρχαία ελληνική τέχνη. Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης, Λαογράφος και Γενικός Επιθεωρητής δημοτικής εκπαίδευσεως (1886-1887), ο οποίος εισήγαγε το μάθημα των Νέων Ελληνικών στο σχολείο, δηλώνει τον ανυπόκριτο θαυμασμό του για τα αρχαιοελληνικά έργα γλυπτικής τέχνης, σε ένα κείμενο με εξαιρετικό χειρισμό της καθαρεύουσας, γλώσσας που εγκαθιδρύεται ως τεκμήριο σύνδεσης με την αρχαιότητα και μάλιστα διατυπωμένης από έναν επιστήμονα, του οποίου ο λόγος έχει εγκυρότητα.

Ὁ χρυσοῦς αἰὼν τῶν Ἀθηναίων, Κ. Παπαρρηγόπουλος

[...] αὕτη εἶχε κατορθώσει νά ὑπαγάγῃ ὑφ' ἑαυτήν μέγα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μέρος λαμπρά εἰκόνα τοῦ κράτους κατέλιπεν εἰς τούς μεταγενεστέρους. Τοιαύτη οὐσα ἡ πόλις.³²

Ο ὕμνος της αρχαίας Αθήνας και συνακόλουθα του αρχαίου κόσμου διατυπώνεται και στο παραπάνω κείμενο. Γράφεται για τον *Ἐπιτάφιο Λόγο* του Περικλή, όπου υμνούνται η Αθήνα και η Δημοκρατία, οι δημιουργοί των λαμπρών οικοδομημάτων και των υψηλών αξιών που υπηρετούσαν οι αρχαίοι Αθηναίοι. Ο Ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, στοχεύοντας στη δημιουργία της αντίληψης ενός ενιαίου ελληνικού ἔθνους, με τις απαρχές του να εντοπίζονται στην αρχαιότητα, με εύγλωττο τρόπο και σαφή διατύπωση κατευθύνει τον αναγνώστη του προς αυτή την παραδοχή. Επιπλέον, αυτές οι απαρχές περιβάλλονται με αίγλη μοναδική και αξεπέραστη στους αιώνες, η οποία καθιστά σπουδαίο και μοναδικό και

³⁰ Νικόλαος Μπέρτος, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Β' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, 3^η ἐκδ. (Αθήνα: Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖο της «Ἐστίας», 1920), 78.

³¹ Ἀλέξανδρος Σαρῆς, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καί τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσεως*, 4^η ἐκδ. (Αθήνα: Ἰωάννης Ν. Σιδέρης, 1926), 26 και Σαρῆς, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα (1928)*, 26.

³² Μιχαήλ Οικονόμου, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τήν Α' τάξιν τῶν Ἐξεταξίων Γυμνασίων* (Αθήνα: Ἰωάννης Κολλάρος, 1931), 5.

το σύγχρονο ελληνικό έθνος. Ο έπαινος αυτός της Αθηναϊκής δημοκρατίας υπονοεί την συγκριτική υπεροχή του Βενιζέλου έναντι των αντιβενιζελικών, καθώς η δοκιμασία του εθνικού διχασμού είχε αφήσει βαριά τη σκιά του στον πολιτικό χώρο, άποψη που κρίνεται αναγκαίο να ακουστεί στη διάρκεια της τετραετίας του Βενιζέλου που διδάσκεται το κείμενο.

Ἡ Ὀλυμπία, Ν. Γ. Πολίτου

Ὁ θρησκευτικός φανατισμός, ἡ ἀμάθεια, ἡ ἀπληστία καὶ ἀπειροκαλία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶχον τὴν δύναμιν ν' ἀπεργασθῶσι τηλικαύτην καταστροφὴν. Ἔπρεπε νὰ συνεικουρηθῶσι καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως [...] Τὰ περισωθέντα ἐκ τῆς καταστροφῆς λείψανα, ὅσα ἀνεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαί [...] πολυτιμώτατα, πολλὰ διδάσκοντα καὶ καθοδηγοῦντα ἡμᾶς εἰς τὴν ἔρευναν οὐ μόνον τῆς ἀρχαίας Ὀλυμπίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος.³³

Η περιγραφή της φυσικής ομορφιάς και της αρχαιολογικής αξίας της περιοχής Ολυμπίας τονίζει τη μοναδικότητα της αρχαίας Ελλάδας, με εμφανή τη διάθεση να γίνει η σύνδεση του φυσικού χώρου με το ολυμπιακό ιδεώδες, μια σπουδαία ηθική αξία με την οποία οφείλουν να εμφορούνται οι νεαροί μαθητές και μαθήτριες. Η καταστροφή των μνημείων από φυσικούς λόγους θλίβει τον Νικόλαο Γ. Πολίτη, αλλά η ανασκαφή και η εξεύρεση υπολειμμάτων αυτών των μνημείων αποτελούν *πολυτιμώτατα* ευρήματα. Προβάλλεται, έτσι, άλλη μία αξία του αρχαίου ελληνικού κόσμου, το αθλητικό ιδεώδες, που εμπνέει και τον σύγχρονο κόσμο.

Ἡ πομπή τῶν Παναθηναίων, Χρήστος Τσουντας (αρχαιολόγος)

Οἱ Ἀθηναῖοι ἐφιλοτιμήθησαν νὰ καταστήσουν τὴν ἐορτὴν τῶν Παναθηναίων ὅσον τό δυνατόν λαμπροτέραν καὶ μεγαλοπρεπεστέραν.³⁴

Η περιγραφή της γιορτής των Παναθηναίων προβάλλει, επίσης, το αρχαίο ελληνικό μεγαλείο, καθώς τονίζεται η μεγαλοπρέπεια της ιερής εορτής. Το κείμενο, γραμμένο από τον αρχαιολόγο Χρήστο Τσουντα, ο οποίος προσδίδει το τεκμήριο της εγκυρότητας των λεγομένων του, ανθολογείται τρεις φορές στις δύο δεκαετίες του Μεσοπολέμου, επαληθεύοντας την προθετικότητα της εποχής για προβολή του αρχαίου κόσμου.

Παρατηρήσεις περί τῶν μηδικῶν πολέμων, Κ. Παπαρηγόπουλος

Ἐκ τῶν πολέμων τούτων, ὁ μᾶλλον λόγου ἄξιος ὡς πρὸς τὴν τύχην τοῦ τε ἐλληνικοῦ ἔθνους καὶ ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος ὑπῆρξε βεβαίως ὁ ἐν τῇ κυρίῳ Ἑλλάδι διεξαχθεὶς. Οἱ Ἕλληνες ὑπερίσχυσαν διὰ τὴν ἠθικὴν αὐτῶν δύναμιν [...] ἐθυσίασαν προθύμως ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τὴν ἐστίαν αὐτῶν καὶ τὴν περιουσίαν. [...] Ὅταν ἐνθυμηθῶμεν τὴν ἀναρίθμητον κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ὁ Ξέρξης ἐπήγαγε κατὰ τῆς Ἑλλάδος. [...] πρωτίστη καὶ κυριωτάτη αἰτία τῆς ἥττης τῶν Περσῶν ἦτο ἡ εὐήθεια, ἡ δειλία καὶ ἡ οἰκτρά ἀνικανότης τοῦ Ξέρξου, ἡτις ἀπέβη τόσῳ μᾶλλον ὀλεθρία ὅσῳ ἡ θέλησις αὐτοῦ ἦτο παντοδύναμος. [...] ἐν ἔτη 480 οἱ Πέρσαι εἶχον τό δυστύχημα νὰ ἄγωνται ὑπὸ ἡγεμόνος ἀσθενεστάτου, οἱ Ἕλληνες ἀνέδειξαν ἐξεναντίας τότε ἓνα τῶν μᾶλλον μεγαλεπήβολων καὶ πολυμηχάνων ἀνδρῶν, ἐξ ὧν ἀναφέρει ἡ ἱστορία, ὅστις κατώρθωσε, κατὰ τὴν κρίσιμον τοῦ ἀγῶνος στιγμὴν, νὰ καταναγκάσῃ εἰς ἔνωσιν ὅλας τὰς διαφωνούσας θελήσεις καὶ νὰ ὑπαγάγῃ αὐτάς ὑπὸ τὴν ὑπερτάτης ἑαυτοῦ ἀρχῆν. [...] Ἐν ἐνὶ λόγῳ οἱ Ἕλληνες [...] ὑπερίσχυσαν διὰ τὴν ἠθικὴν αὐτῶν δύναμιν, ἧς ἔνεκα παρήγαγον ἡγεμόνα ἔξοχον, ἐθυσίασαν

³³ Οικονόμου, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα*, 8.

³⁴ Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1928), 35· Οικονόμου, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα*, 12· Δημήτρης Κοντογιάννης, Νικόλαος Κοντόπουλος, Μιχαήλ Οικονόμου καὶ Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διὰ τὴν Α' τάξιν τῶν Ὀκταταξίων Γυμνασίων, Πενταταξίων Προγυμνασίων καὶ Ἀστικῶν Σχολείων* (Ἀθήνα: ΟΕΣΒ, 1938), 41.

προθύμως υπέρ τῆς ἐλευθερίας τὴν ἐστὶν αὐτῶν καὶ τὴν περιουσίαν καὶ διωργάνωσαν τὴν πρώτην τακτικὴν στρατιωτικὴν δύναμιν, ἧς μνημονεύει ἡ ἱστορία. Ἐνῶ οἱ Πέρσαι, ἐρειδόμενοι εἰς μόνην τὴν ὑλικὴν, τὴν κτηνώδη δύναμιν, ἐφάνησαν, [...] τὰ ἀκροθίνια ταῦτα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἵνα εἰς ταῦτα μόνον περιορισθῶμεν, δέν ἦτο πιθανόν νά παραχθῶσιν ἄνευ τῆς τῶν Ἀθηναίων ἡγεμονίας.³⁵

Ο θαυμασμός και η υπερηφάνεια για τον αρχαίο κόσμο μεγεθύνονται κάτω από το πρίσμα των μηδικών πολέμων για τη θέαση αυτής της εποχής. Οι παρατηρήσεις του Ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, συγγραφέα ενός κειμένου όπου τονίζεται ο ηρωισμός και η εξυπνάδα των Ελλήνων πολεμιστών, δημιουργούν το πλαίσιο για να προβληθεί ο αρχαίος ελληνικός κόσμος ως μια συλλογικότητα που έδρασε για έναν κοινό σκοπό, την ελευθερία, και να ονομάσει αυτή τη συλλογικότητα «έθνος». Πιο συγκεκριμένα, αναφερόμενος γενικά στους Περσικούς πολέμους και ειδικά στη ναυμαχία της Σαλαμίνας το 480 π.Χ., επαινεί τις αρετές που επέδειξαν οι Έλληνες, δηλαδή την ηθική δύναμη, την αυτοθυσία, την οργανωτικότητα, που έσωσαν την Ελλάδα αλλά και ολόκληρη την ανθρωπότητα, με μια νίκη που έκρινε *τὴν τύχην τοῦ τε ἐλληνικοῦ ἔθνους καὶ ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος*. Ειδικότερα, επαινεί την εξυπνάδα του άξιου αρχηγού τους, του Θεμιστοκλή, συγκρίνοντάς τον με τον Ξέρξη στον οποίο καταλογίζει ευήθεια, δειλία και ανικανότητα. Παρατηρούμε πως ο ιστορικός περιγράφει και την εικόνα του «εθνικού άλλου», μέσα από την οποία προκύπτει συγκριτικά ανώτερος ο εθνικός εαυτός. Η ελληνική υπεροχή είναι αναμφισβήτητη, καθώς ο εθνικός άλλος παρουσιάζεται ισχυρός βέβαια, αλλά ο εθνικός εαυτός βασίζεται στην ηθική δύναμη και στη θέληση για ελευθερία και όχι στη δύναμη της βίας, όπως ο εθνικός άλλος. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος προσπαθεί να υποβάλλει με το κείμενό του, που ανθολογείται κατ' επανάληψη στον Μεσοπόλεμο, το σύγχρονο ελληνικό έθνος του 19^{ου} και αρχών του 20^{ου} αιώνα ως προαιώνια ύπαρξη και να εξασφαλίζει τη βεβαιότητα της διάρκειας και ενότητας που έχει ανάγκη για την παγίωσή του στο παρόν. Παράλληλα, τονίζει τις αξίες της ελευθερίας και του συλλογικού αγώνα για την πραγμάτωση αυτής της ενότητας, η οποία αποτελεί ζητούμενο την εποχή του ταραγμένου Μεσοπολέμου.

Εἰς τὴν θάλασσαν τῆς Σαλαμίνας, Ἀχιλλέας Παράσχος
 Πῶς γιγαντεύεται ἡ ψυχὴ σέ τοῦτα τὰ πελάγη!
 Ἀνδρειεύεται, παίρνει καρδιά καὶ σ' ἄλλα χρόνια πάγει
 Τές μέρες ποῦβρα τές δειλές ξεχνῶ σ' αὐτὰ τὰ μέρη,
 Καὶ ναύτης τοῦ Θεμιστοκλή, κρατῶ κουπί στό χέρι
 Καί τούς Περσιάνους πολεμῶ καὶ πνίγω στήν ἀγκάλη,
 Σ' αὐτὰ τὰ ἴδια κύματα, σ' αὐτό τό περιγιάλι!³⁶

Ο ποιητικός λόγος με τον γλωσσικό πλούτο και τη ρητορεία που τον εφοδιάζει ο Ρομαντισμός της Αθηναϊκής Σχολής του 19^{ου} αιώνα, τελευταίος εκπρόσωπος της οποίας είναι ο ποιητής Αχιλλέας Παράσχος, περιγράφει παραστατικά τον ηρωισμό των αρχαίων Ελλήνων στη ναυμαχία της Σαλαμίνας και υποβάλλει το αίσθημα υπερηφάνειας στους αναγνώστες του. Το ποιητικό υποκείμενο, ως γνήσιος υποστηρικτής του Ρομαντισμού που εκθειάζει την αγάπη στην πατρίδα και την αυτοθυσία για την ελευθερία, μεταφέρεται στη ναυμαχία της Σαλαμίνας και συμμετέχει στο ένδοξο γεγονός παλεύοντας με τα κύματα

³⁵ Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1923), 137-141· Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1926), 114-118· Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1928), 114-118.

³⁶ Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1926), 202.

και τους Πέρσες. Η παραστατική περιγραφή με τον κυματιστό ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο και τη ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία αναπαριστά τη ναυμαχία και τη γενναία σύμπραξη των Ελλήνων σε αυτή. Το ποίημα ανθολογείται στο ίδιο εγχειρίδιο όπου ανθολογείται και το παρακάτω κείμενο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, επομένως η εμπέδωση της υπεροχής της αρχαιότητας από τους μαθητές και τις μαθήτριες επιδιώκεται με την παρουσίαση του γεγονότος από τον ιστορικό αλλά και τον ποιητικό λόγο.

Ὁ Θεμιστοκλῆς καὶ ὁ Ἀριστείδης, Κ. Παπαρρηγόπουλος

Ὁ Θεμιστοκλῆς ἦτο ἐκ τῶν σπανιωτάτων ἐκείνων ἀνθρώπων τοὺς ὁποίους ἡ φύσις αὐτὴ λαμβάνει τὸν κόπον νὰ γεννήσῃ ἐτοιμοὺς εἰς τὸ νὰ μεγαλοουργήσωσι. Διότι οὐχὶ διὰ παιδείας τινός καὶ πείρας ἀνθρωπίνης, ἀλλὰ δι' ἐμφύτου συνέσεως διέκρινεν ἀμέσως τὰς τε παρούσας περιπλοκάς καὶ μελλούσας δυσκολίας [...]. Ὁ Ἀριστείδης ἦτο ἀνὴρ γενναῖος, ἔμπειρος, φιλόπατρις, ὅστις ἔπραττεν ὅ,τι ἐνόμιζεν ἐκάστοτε καθῆκον αὐτοῦ [...].³⁷

Η προβολή προσωπικοτήτων της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας, που γεννούν περηφάνεια για το αρχαιοελληνικό παρελθόν είναι η επιλογή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, για να τονώσει την ιστορική συνείδηση των νεαρών αποδεκτών για την αρχαία και κατά συνέπεια την σύγχρονη Ελλάδα. Επιλέγει τον Θεμιστοκλή και τον Αριστείδη, γνωστές από το μάθημα της Ιστορίας προσωπικότητες, ηγετικές μορφές στην Ιστορία του αρχαίου κόσμου, επάξιους εκπρόσωπους αυτού του κόσμου, τον οποίο εμπλούτισαν με το έργο τους, και τους προβάλλει στους μαθητές και τις μαθήτριες ως πρότυπα σύνεσης και φιλοπατρίας.

Ἡ καταδίκη τῶν ἐν Ἀργινοῦσαις στρατηγῶν, Σπυρ. Λάμπρου

Ἡ ἐν Ἀργινοῦσαις νίκη ὑπῆρξε μία τῶν ἐπιφανεστάτων διὰ τοὺς Ἀθηναίους. Ἀλλὰ δυστυχῶς ἀντὶ νὰ δοξάσῃ τὴν πόλιν, κατήσχυνεν αὐτήν. [...] Ἔθος ἱερὸν ὑπῆρχε παρὰ τοῖς Ἑλλησιν νὰ μὴ μένωσι ἄταφα τὰ πτώματα τῶν νεκρῶν. Ἡ περὶ τῶν ἀποικομένων θρησκευτικὴ αὕτη φροντίς ἦτο ἐπιβληκωτέρα ὅταν οἱ θανόντες εἶχον πέσει μαχόμενοι ὑπὲρ πατρίδος.³⁸

Η νίκη των Αθηναίων στις Αργινοῦσες, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, επισκιάζεται από την σκληρή τιμωρία που επιβλήθηκε στους νικητές στρατηγούς, καθώς δεν σεβάστηκαν τον ηθικό νόμο της περισυλλογής των νεκρών της ναυμαχίας. Παράλληλα, τονίζεται ο ηρωισμός των νεκρών που σκοτώθηκαν για την πατρίδα τους, γεγονός που τους καθιστά σύμβολα πατριωτισμού άξια για μίμηση. Η ηθική ακεραιότητα που επιβάλλει την τιμωρία των στρατηγών αποτελεί μια ακόμη αρχαιοελληνική αξία και συμπληρώνει το μεγαλείο της εποχής.

Ὁ υἱὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου, Ἀλέξ. Παπαδόπουλος

Ἡ Ρωξάνη μιλά στον γιό της Ἀλέξανδρο:

- Παιδί μου, σέ λατρεύω, ἀλλὰ καὶ σέ σέβομαι. Εἰς τὰς φλέβας σου ρεῖ τὸ εὐγενέστερον ἑλληνικὸν αἷμα. Ἐγὼ ἐκ τῆς ἱστορίας γνωρίζω μίαν μόνην σελίδα [...] τὴν ὠραιότεραν [...] εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ πατρός σου, οἱ πόλεμοί του, αἱ κατακτήσεις του, ἡ παντοκρατορία του, ὁ ἥρωισμός του. Αἱ ἐκστρατεῖαι τοῦ πατρός σου δεν ἦσαν κατακτήσεις ἐδάφους, ἦτο ἡ νίκη τοῦ πνεύματος ἐναντίον τῆς ὕλης.

- (Κάσσανδρος) Δέν σοῦ τό ἔλεγα; Τό παιδίον δέν εἶναι ἀμαθές, γνωρίζει τὴν ἐνδοξοτέραν σελίδα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.³⁹

³⁷ Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1928), 108-112 και Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1926), 108-112.

³⁸ Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1926), 5.

³⁹ Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1923), 57, 59 και Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1926), 9, 11.

Τό τέλος τοῦ Ἀλεξάνδρου, Γ. Σωτηριάδης

Ἡ ἀνθρωπότης δι' αὐτοῦ ἠτοιμάσθη πρὸς ὄλον της τό μέλλον. Ἔως σήμερα ὁ πολιτισμός τοῦ κόσμου εἶναι μιά ἀδιάκοπος συνέχεια τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου Μακεδόνα, καί τό μέλλον ἀκόμη ποῖος τάχα γνωρίζει ἂν δέν εἶναι ἡ τελείωσις αὐτοῦ;⁴⁰

Τον ἴδιο στόχο, την καλλιέργεια υπερηφάνειας για την Αρχαία Ελλάδα, εξυπηρετεί και η επιλογή δύο κειμένων, σε διαφορετικά εγχειρίδια, όπου προβάλλεται ο Μακεδόνας βασιλιάς Ἀλέξανδρος ως ο γενναῖος Ἕλληνας που ἔκανε γνωστό τον ελληνικό πολιτισμό και τις αξίες του στην Ασία, με πρότυπο τον πατέρα του, βασιλιά της Μακεδονίας, Φίλιππο. Η Μακεδονία λειτουργεί ως η φυσική διάδοχος της κλασικής Αθήνας, καθώς τιμά τον ελληνικό πολιτισμό, διαδίδοντάς τον στην Ασία, χάρη στην εκστρατεία των Μακεδόνων του Ἀλέξανδρου. Ἔτσι, η Μακεδονία εντάσσεται στην αρχαιοελληνική παράδοση και ο Μέγας Ἀλέξανδρος συνδέεται με την αρχαία Ελλάδα, γεγονός που προσδίδει δόξα σε αυτή την εποχή. Επιπλέον, εξασφαλίζεται η αδιάκοπη συνέχεια της ελληνικής ιστορίας δια μέσου των αιώνων, σταθμός της οποίας αποτελεί η εκστρατεία του Ἀλεξάνδρου, συμβάλλοντας στην αβίαστη μετατόπιση στην επόμενη ιστορική εποχή, τη βυζαντινή.

Οἱ Ἕλληνες λόγιοι κατά τήν ἀναγέννησιν τῆς Δύσεως, Ηλ. Βουτιερίδης

Ἀπό τήν διδασκαλίαν τῶν Ἑλλήνων λογίων καί ἀπό τά ἑλληνικά χειρόγραφα προῆλθε μέγα μέρος τῆς ἀναδημιουργίας τοῦ λατινικοῦ πνεύματος καί πολιτισμοῦ. [...] Ἀναγκάζονται νά ἀνατρέχουν εἰς τό παρελθόν καί νά προσκολλῶνται εἰς τήν ἀρχαίαν παράδοσιν, τῆς ὁποίας τήν πλήρη γνωριμίαν τόσον ἐπιζητεῖ τό ἰταλικό πνεῦμα.⁴¹

Η αρχαία ελληνική σκέψη τροφοδοτεί τον λατινικό πολιτισμό, γεγονός που επιβεβαιώνει τη μοναδικότητα και τη διαχρονικότητά της. Υποβάλλεται η ιδέα πως η αρχαία ελληνική γραμματεία συνέβαλλε σε πολύ μεγάλο βαθμό στην δημιουργία του δυτικού πολιτισμού, ο οποίος αναγνωρίζει την ανωτερότητα του ελληνικού.

Ὁ Ἕλληνισμός ἐνίκησε τούς νικητάς, Σπ. Λάμπρου, 1892

Ἀλλά κατ' ὀλίγον τό ρωμαϊκόν πνεῦμα μεταμορφοῦται καί ἀναγεννᾶται ὑπό τήν πνοήν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ Ἑλλάς γίνεται τό σχολεῖον τῆς Ρώμης [...] ὅπως θαυμάσῃ τ' ἀρχαῖα μνημεῖα, ὅπως μεταγάῳσι τά ἄνθη τῆς ρητορείας καί τῆς ποιήσεως τῶν ἠττηθέντων εἰς τήν πάτριον γῆν τῶν νικητῶν.⁴²

Ο ιστορικός Σπυρίδων Λάμπρου, με γλαφυρό ύφος, χρησιμοποιώντας τα υλικά της λογοτεχνικής έκφρασης, την προσωποποίηση, *τό ρωμαϊκόν πνεῦμα μεταμορφοῦται* και την μεταφορά, *τά ἄνθη τῆς ρητορείας καί τῆς ποιήσεως*, και με την εγκυρότητα της ιδιότητάς του ως Ιστορικού, τονίζει με ἐκδηλη εθνική υπερηφάνεια την υπεροχή των Ἑλλήνων ἐναντι των Ρωμαίων. Οι Ρωμαῖοι, αν και κατακτητές, δέχθηκαν τον ελληνικό πολιτισμό, αναγνωρίζοντας την ανωτερότητά του, *Ἡ Ἑλλάς γίνεται τό σχολεῖον τῆς Ρώμης*. Κι ἐδῶ ὑπάρχει και η εικόνα του ἄλλου, μέσω του οποίου ἀναδεικνύεται η υπεροχή του εθνικού εαυτοῦ στον πνευματικό τομέα.

⁴⁰ Μιχαήλ Οικονόμου, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα Β' Ἐξαταξίων Γυμνασίων*, 10^η ἐκδ. (Αθήνα: Ἰωάννης Δ. Κολλάρος και ΣΙΑ, Βιβλιοπωλεῖο της «Ἐστίας», 1939), 4.

⁴¹ Ηλίας Βουτιερίδης και Νώντας Ἐλατος, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τήν ΣΤ' τάξιν τῶν Γυμνασίων* (Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1930), 119.

⁴² Ἀλέξανδρος Σαρῆς, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Δ' τάξεως τῶν Γυμνασίων καί τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*, 2^η ἐκδ. (Αθήνα, Ἰωάννης Ν. Σιδέρης, 1932), 5.

Οί Ἀρχαῖοι (Από το έργο του *Τό ταξίδι μου*), Γ. Ψυχάρης

Δέ μέ μέλλει τώρα νά πεθάνω! Μοῦ φτάνει ἡ ζωή, ἀφοῦ εἶδα τήν Ἀθήνα. Ἐδῶ γεννήθηκε ὁ κόσμος. Ἐδῶ καί στή Ρώμη μορφώθηκε ἡ Ἐβρώπη. Μικρός τόπος καί γέμισε τή γῆς. Ἀπό δῶ μᾶς ἦρθανε καί νοῦς καί σκέψη κ' ιδέες. Ἀφτή μᾶς ἔκαμε ἀνθρώπους. [...] Μέσ σ' αὐτή τήν ἀτμόσφαιρα γενιόντανε οἱ φωτερές ιδέες, βγαίνανε ποίηση καί φιλοσοφία. [...] Ἐδῶ ζοῦσε λαός μοναδικός στήν ἱστορία. Ἄλλος δέ θά βρεθῆ πού νά τοῦ μοιάζῃ. Μπορούμε νά τόχομε κάφκημα καί δόξα, μόλον ὅτι καί μεῖς δέ θά τοῦ μοιάζουμε ποτές.⁴³

Ο ὕμνος στην αρχαία Αθήνα και η αρχαιολατρεία κορυφώνονται στις διαπιστώσεις του Γιάννη Ψυχάρη, με τις οποίες προβάλλεται και υποβάλλεται ο ανυπόκριτος θαυμασμός του προς τον αρχαίο κόσμο του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, την Αθήνα. Εντύπωση προκαλεί η θερμή προσέγγιση της αρχαίας Ελλάδας και η εξύμνηση της αξίας της από έναν υπέρμαχο του δημοτικισμού, καθώς από το λεξιλόγιο και την ορθογραφία του κειμένου διαπιστώνουμε το νεωτερικό πνεύμα του συγγραφέα. Ο πρωτοπόρος δημοτικιστής αναγνωρίζει την ανωτερότητα του αρχαίου κόσμου και κάνει την διαπίστωση *ἀφτή μᾶς ἔκαμε ἀνθρώπους, καί μεῖς δέ θά τοῦ μοιάζουμε ποτές*, διατυπωμένη σε δημοτική γλώσσα και λόγο ανατρεπτικό για την εποχή του. Η παραδοχή από τον Ψυχάρη της μοναδικότητας των αρχαίων Ελλήνων εξυψώνει τον εθνικό εαυτό στον πνευματικό τομέα σε απόλυτο βαθμό, καθώς κατάγεται από αξιοθαύμαστους προγόνους, αναγκαίο πλαίσιο όπου θα προχωρήσει το ελληνικό κράτος μετά τα δεινά της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, παρατηρούμε πως στο μάθημα των Νέων Ελληνικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στον Μεσοπόλεμο, στα κείμενα για γλωσσική μελέτη των μαθητών τα οποία ανθολογήθηκαν στα Νεοελληνικά Αναγνώσματα χωρίς να εφαρμόζεται κάποιος λογοτεχνικός κανόνας, η Αρχαία Ελλάδα παρουσιάζεται μοναδική και σπουδαία, σε διάφορες εκφάνσεις της, δηλαδή στην τέχνη, τον πολιτισμό, τα γράμματα, τις πολεμικές επιχειρήσεις. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι η Αθήνα αποτελεί το σημείο αναφοράς του αρχαιοελληνικού κόσμου, μέσα στην οποία περικλείεται αυτός ο κόσμος, ενώ απουσιάζουν οι άλλες πόλεις, όπως η Σπάρτη. Το μεγαλείο αυτής της εποχής αναδεικνύεται όχι μόνο μέσα από τα σπουδαία επιτεύγματα, αλλά και από τη σύγκριση με τον εθνικό άλλο, δηλαδή τους Πέρσες και τους Ρωμαίους, εθνοτικές ομάδες που οι αρχαίοι Έλληνες αντιμετώπισαν υπερισχύοντας απέναντί τους, είτε στο πεδίο της μάχης είτε στο πεδίο του πολιτισμού και του πνεύματος. Επιπλέον, παρουσιάζονται προσωπικότητες που άφησαν το στίγμα τους στην Αρχαία Ελληνική Ιστορία, όπως οι Αθηναίοι Θεμιστοκλής και Αριστείδης, καθώς και ο βασιλιάς της Μακεδονίας, Αλέξανδρος. Άξιο λόγου είναι το γεγονός πως συγγραφείς των κειμένων δεν είναι μόνο λογοτέχνες που κινούνται στο χώρο της μυθοπλασίας συνήθως, αλλά και οι Ιστορικοί Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Σπυρίδων Λάμπρου, ο Λαογράφος Νικόλαος Πολίτης και ο Γλωσσολόγος, δημοτικιστής λογοτέχνης Γιάννης Ψυχάρης, οι οποίοι με την επιστημονική τους εγκυρότητα αναπαριστούν πειστικά τον αρχαίο Ελληνικό κόσμο. Τα εγχειρίδια αποτελούν ανθολογίες που εκδίδονται μέσα στον Μεσοπόλεμο με διαγωνισμό, με κριτήρια που ορίζει το κράτος σύμφωνα με τις πολιτικές του

⁴³ Βουτιερίδης και Έλατος, *Νεοελληνικά αναγνώσματα*, 87-90.

επιδιώξεις. Επομένως, τα ανθολογούμενα κείμενα που αναφέρονται στην αρχαία Ελλάδα, αν και ποσοτικά δεν εντυπωσιάζουν και τα περισσότερα επαναλαμβάνονται, καλύπτουν βασικές όψεις του αρχαίου κόσμου, οι οποίες υπηρετούν τον στόχο της δημιουργίας μιας εθνικής και πολιτικής ταυτότητας για τους Έλληνες του Μεσοπολέμου, εποχή που διδάσκονται αυτά τα κείμενα, καθώς ο λόγος των κειμένων δεν ακουγόταν μόνο στη σχολική τάξη αλλά και στο οικογενειακό περιβάλλον των μαθητών και μαθητριών.

Η Αθήνα προβάλλεται ως το σύμβολο και η συμπερίληψη του αρχαιοελληνικού κόσμου καθώς, ενδεχομένως, καμιά άλλη πόλη δεν διαθέτει στοιχεία παρόμοια με αυτά της Αθήνας. Για παράδειγμα, η αυστηρή στρατιωτική ζωή της Σπάρτης δεν αντέχει τη σύγκριση και υπολείπεται έναντι της πολυεπίπεδης ανάπτυξης και λάμψης της Αθήνας, γι' αυτό ίσως απουσιάζει από τα κείμενα ή διότι οι αξίες που καλλιεργήθηκαν στην Αθήνα είναι αυτές που πρέπει να προβληθούν. Δημιουργεί τα υλικά και ηθικά τεκμήρια της ανωτερότητας της με έργα τέχνης και αρχιτεκτονικής, με τη δημοκρατία, τη διαφύλαξη της ελευθερίας με την νικηφόρα απώθηση των Περσών από τον ελλαδικό χώρο, με το αθλητικό ιδεώδες. Ο σπουδαίος αυτός πολιτισμός διαδόθηκε στην Ασία χάρη στην εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Μακεδόνα βασιλιά, ο οποίος περιβάλλεται με την ίδια αίγλη που συναντάμε στα κείμενα που αφορούν την Αθήνα, καθώς η νικηφόρα εκστρατεία του δημιουργεί ένα οικουμενικό κράτος, με υπόβαθρο τον αθηναϊκό πολιτισμό και τις αξίες του. Διαπιστώνουμε, επομένως, πως η εξύμνηση της ελληνικής αρχαιότητας με την επανάληψη της ιδέας περί μοναδικότητας και ανωτερότητας δημιουργεί μια στερεοτυπική αντίληψη. Η απουσία περιγραφής των διαδικασιών που διαμόρφωσαν τον κλασικό πολιτισμό τον εντάσσει στην κατηγορία του εξωπραγματικού. Έτσι, δημιουργείται η απαίτηση από τα υποκείμενα του παρόντος να παραδεχτούν την ανωτερότητα εκείνης της εποχής και την αναγκαιότητα να φανούν αντάξιοι συνεχιστές της, πραγματώνοντας τις αξίες της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της φιλοπατρίας, του συλλογικού αγώνα για το έθνος-κράτος. Αξίες αναγκαίες στον Μεσοπόλεμο, καθώς αυτές ακυρώθηκαν με τον πολιτικό διχασμό και τα πολιτικά διλήμματα με τη Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή.

Το ελληνικό έθνος αναδεικνύεται ως έθνος προαιώνιο, με ρίζες που ανιχνεύονται στον ένδοξο αρχαίο κόσμο. Αυτή η αναφορά στην αρχαιότητα αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για την καλλιέργεια μιας υπερήφανης εθνικής ταυτότητας και μιας ομογενοποιημένης εθνικής συνείδησης με κοινές ιστορικές μνήμες μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση χιλιάδων χριστιανών προσφύγων στον ελλαδικό χώρο. Αυτή η επιδίωξη κρίνεται ως πολιτική επιδίωξη στον Μεσοπόλεμο, για την αναδιοργάνωση του κράτους μετά την διάψευση των εθνικών προσδοκιών της Μεγάλης Ιδέας, η οποία ήταν επίσης πολιτική κατασκευή. Έτσι, η ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία και η υπέρβαση του μικρασιατικού τραύματος και του πολιτικού διχασμού που βιώνει το σύνολο των Ελλήνων πολιτών αποτελεί πολιτική στόχευση για την εύρυθμη λειτουργία του ελληνικού κράτους μέσα σε νέες κοινωνικές συνθήκες.

Σύμφωνα με τα κείμενα, αυτόν τον ρόλο της εθνικής και πολιτικής αυτοσυνειδησίας των εφήβων και κατ' επέκταση της κοινωνίας αναλαμβάνει η εκπαίδευση. Σε αυτά τα κείμενα, το ελληνικό εθνικό κράτος επιδιώκει την πολιτική, εθνική και συναισθηματική συγκρότηση της κοινότητας και την ομογενοποίηση αυτής με την εθνικοποίηση της Αρχαίας Ελλάδας και τον εγχρονισμό των ηθικών αξιών της στο παρόν του Μεσοπολέμου. Αναδεικνύεται το μάθημα των Νέων Ελληνικών ως ένα εξαιρετικό πεδίο έρευνας για την διαδικασία κατασκευής της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας, αλλά και πρόσληψης της ετερότητας, παράλληλα με το μάθημα της Ιστορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά, Έφη. «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: ‘εμείς’ και οι ‘άλλοι’». Στο «*Τι είν’ η πατρίδα μας;*»: *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, επιμ. Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα, 27-45. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997.
- Αθανασιάδης, Χάρης. *Τα αποσυρθέντα βιβλία, Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015.
- Βουτιεριδής, Ηλίας, και Νώντας Έλατος. *Νεοελληνικά άναγνώσματα διά τήν ΣΤ΄ τάξιν τῶν Γυμνασίων*. Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1930.
- Κόκκινος, Γιώργος, Παναγιώτης Κιμουρτζής και Μαρία Ματούση. «Ιστορία και λογοτεχνία: Χάδια, χαστούκια και το Χαστουκόδεντρο του Άρη Μαραγκόπουλου». Στο *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, επιμ. Αντρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, 153-185. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015.
- Κόκκινος, Γιώργος. *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας: Για μια νέα διδακτική μεθοδολογία στην υπηρεσία της κριτικής ιστορικής σκέψης*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 1998.
- Κοντογιάννης, Δημήτρης, Νικόλαος Κοντόπουλος, Μιχαήλ Οικονόμου και Κωνσταντίνος Ρωμαίος. *Νεοελληνικά άναγνώσματα διά τήν Α΄ τάξιν τῶν Ὀκταταξίων Γυμνασίων, Πενταταξίων Προγυμνασίων καί Ἀστικῶν Σχολείων*. Αθήνα: ΟΕΣΒ, 1938.
- Κουλούρη, Χριστίνα. «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης». Στο *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Νίκος Παπαδημητρίου και Άρης Αναγνωστόπουλος, 45-63. Αθήνα: Καστανιώτης, 2017.
- Κουλούρη, Χριστίνα. *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1988.
- Κουμπάρου-Χανιώτη, Χρυσάνθη. «Τα σχολικά εγχειρίδια των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων στη Μέση Εκπαίδευση και η ιδεολογία τους (1917-1977)». Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φ.Π.Ψ. Αθήνα: εκδ. Εκτυπωτικό Κέντρο Πανεπιστημίου Αθηνών, 2000.
- Λαδογιάννη, Γεωργία. *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον Μεσοπόλεμο: Η παρέμβαση του περιοδικού Ιδέα*. Αθήνα: Οδυσσεάς, 1983.
- Λιάκος, Αντώνης. «Τι είναι ‘μνήμη’;». Στο *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Νίκος Παπαδημητρίου και Άρης Αναγνωστόπουλος, 32-44. Αθήνα: Καστανιώτης, 2017.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος. *Μετά το 1922: η παράταση του διχασμού*. Αθήνα: Πατάκης, 2017.
- Μπέρτος, Νικόλαος. *Νεοελληνικά άναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Β΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, 3^η έκδ. Αθήνα: Ιωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 1920.
- Ναξίδου, Ελεονώρα. *Η ευρωπαϊκότητα εντός της βουλγαρικής βαλακανικότητας. Ο Λιούμπεν Καραβέλωφ, ο φεντεραλισμός και οι Έλληνες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021.
- Οικονόμου, Μιχαήλ. *Νεοελληνικά άναγνώσματα Β΄ Ἐξαταξίων Γυμνασίων*, 10^η έκδ. Αθήνα: Ιωάννης Δ. Κολλάρος και ΣΙΑ, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 1939.
- Οικονόμου, Μιχαήλ. *Νεοελληνικά άναγνώσματα διά τήν Α΄ τάξιν τῶν Ἐξαταξίων Γυμνασίων*. Αθήνα: Ιωάννης Κολλάρος, 1931.
- Παληκίδης, Άγγελος. *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1950-2002)*. Θεσσαλονίκη: Άδελφοί Κυριακίδη, 2009.
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα. *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο: Η ελληνική δημόσια συζήτηση*. Αθήνα: Ασίνη, 2012.
- Σαρής, Αλέξανδρος. *Νεοελληνικά άναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α΄ τάξεως τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καί τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδύσεως*. Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1923.

- Σαρής, Αλέξανδρος. *Νεοελληνικά ανάγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων μετ' εικόνων και τῶν προσωπογραφιῶν τῶν συγγραφέων*. Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1922.
- Σαρής, Αλέξανδρος. *Νεοελληνικά ανάγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, 1^η ἐκδ. Αθήνα: Ιωάννης Ν. Σιδέρης, 1928.
- Σαρής, Αλέξανδρος. *Νεοελληνικά ανάγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α΄ τάξεως τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καί τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδύσεως*, 4^η ἐκδ. Αθήνα: Ιωάννης Ν. Σιδέρης, 1926.
- Σαρής, Αλέξανδρος. *Νεοελληνικά ανάγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Δ΄ τάξεως τῶν Γυμνασίων καί τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδύσεως*, 2^η ἐκδ. Αθήνα, Ιωάννης Ν. Σιδέρης, 1932.
- Σκοπετέα, Ἑλλη. «Το πρότυπο βασιλείο και η Μεγάλη Ἰδέα, Ὀνειρο του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)». Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ἱστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ., 1984.
- Τατά Αρσέλ, Λίμπυ (Ελευθερία). *Με τον διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*. Αθήνα: Κέδρος, 2014.
- Τζιόβας, Δημήτρης. *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Οδυσσεύς, 1989.
- Anderson, Benedict. *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα. Αθήνα: Νεφέλη, 1997.
- Brubaker, Rogers. «The Manichean Myth: Rethinking the Distinction between 'Civic' and 'Ethnic' Nationalism». Στο *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective*, επιμ. Hanspeter Kriesi, Klaus Armington και Hannes Siegrist, 55-71. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2004.
- Gellner, Ernest. *Ἔθνη και Ἐθνικισμός*. Μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1992.
- Roshwald, Aviel. «Civic and Ethnic Nationalism». Στο *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity and Nationalism*, επιμ. John Stone, Rutledge M. Dennis, Polly S. Rizova, Anthony D. Smith, και Xiaoshuo Hou, 2. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2016.
- Smith, Anthony. *Ἐθνική ταυτότητα*. Μτφρ. Εύα Πέππα. Αθήνα: Οδυσσεύς, 2000.

Διαδικτυακές πηγές

- Αποστολίδου, Βενετία. «Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση». Διαθέσιμο στο: http://www.greeklanguage.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf. Ανακτήθηκε 17 Μαρτίου 2020.
- ΙΕΠ, ψηφιακό αποθετήριο, ιστορική συλλογή <http://e-library.iep.edu.gr/iep/index.html>
- Καργιώτης, Δημήτριος. «Γεωργία Λαδογιάννη, *Σκοτεινή ρίζα, Ανθολογία λυρισμού*. Τόμος Α΄ 1900-1940, Τόμος Β΄ 1940-2000, εκδ. Παπαζήση, 2014, 2016». Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/29854043>. Ανακτήθηκε 28 Ιουνίου 2020.
- Παληκίδης, Άγγελος. «Η Τοπική Ιστορία στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας». Στο *Πρακτικά 1^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Λαμία 22-24 Νοεμβρίου 2019. Διαθέσιμο στο (78) (PDF) Η Τοπική Ιστορία στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας (2018-19) | Angelos Palikidis - Academia.edu. Ανακτήθηκε 20 Σεπτεμβρίου 2020.

«Παλιότερα ήταν ευχή, τώρα είναι πραγματικότητα»¹: η επανεμφάνιση της συλλογικής δράσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, μέσα από τις κεντρικές φοιτητικές ενώσεις του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955-1967)²

Χρήστος Φωτογλίδης

Υποψήφιος διδάκτορας, Πολιτειακό Πανεπιστήμιο Οχάιο

Το παρόν κείμενο διερευνά την επανεμφάνιση της οργανωμένης συλλογικής δράσης στην ελληνική μετεμφυλιακή κοινωνία εξετάζοντας τη φοιτητική παρουσία και δράση την περίοδο 1955-1967. Εστιάζοντας παραδειγματικά στην περίπτωση των φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, επιχειρούμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οικειοποιήθηκαν τη συλλογική δραστηριότητα και άρθρωσαν δημόσιο λόγο.

Η είσοδος και η ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας στην πολιτική σκηνή χαρακτήρισαν τη δεκαετία του 1960 σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι αιτίες και οι παράγοντες του φαινομένου έχουν απασχολήσει διεξοδικά τους ιστορικούς και τους κοινωνικούς επιστήμονες.³ Αν και

¹ Τα Φοιτητικά Γράμματα, τεύχ. 12, Απρίλιος 1959.

² Το παρόν κείμενο αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή κεφαλαίου της μεταπτυχιακής μου διπλωματικής εργασίας με τίτλο: «Η ανασυγκρότηση της ελληνικής μεταπολεμικής κοινωνίας: Η περίπτωση της φοιτητικής νεολαίας στη Θεσσαλονίκη (1955-1967)». Αρχικά, παρουσιάστηκε στο συνέδριο «3η Συνάντηση Μεταπτυχιακών, Υποψήφιων Διδασκτόρων και Μεταδιδασκτορικών Ερευνητών», το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 19-21 Μαΐου 2022 στην Κομοτηνή. Η εργασία εκπονήθηκε και υποστηρίχτηκε στις 10 Ιουνίου 2022, στο τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ, στο ΠΜΣ «Πολιτική Ιστορία, Πόλεμος και Στρατηγικές Σπουδές». Οφείλω ευχαριστίες στην οργανωτική και επιστημονική επιτροπή του συνεδρίου για την αποδοχή της ανακοίνωσης και την άψογη διοργάνωση.

³ Η μελέτη της νεολαίας και του νεολαιίστικου ακτιβισμού βρίσκεται σε άνθηση τα τελευταία 25 χρόνια με πολλές μελέτες να επεκτείνονται φωτίζοντας νέες πλευρές του φαινομένου, ενδεικτικά: Arthur Marwick, *The sixties* (Oxford: Oxford University Press, 1998)· Axel Schildt και Detlef Siegfried, επιμ., *Between Marx and Coca-Cola: Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980* (Oxford NY: Berghahn Books, 2006)· Martin Klimke, *The Other Alliance: Student Protest in West Germany and the United States in the Global Sixties* (Princeton: Princeton University Press, 2009)· Anna Von der Goltz, *The Other '68ers: Student Protest and Christian Democracy in West Germany* (Oxford: Oxford University Press, 2021)· Daniel Laqua και Nikolaos Papadogiannis, «Youth and internationalism in the twentieth century», *Social History* 48, 1 (2023): 1-16. Οι περισσότερες μελέτες που έχουν εκπονηθεί σε σχέση με την ελληνική νεολαία αφορούν τη νεολαία κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ενδεικτικά: Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ (1941-1945)* (Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, 2005)· Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση* (Αθήνα: Εστία, 2009)· ή την αριστερή νεολαία, ενδεικτικά: Κατερίνα Σαΐν-Μαρτέν, *Λαμπράκηδες, Ιστορία μιας γενιάς* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1984)· Ιωάννα Παπαθανασίου, *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960, αρχαικές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, επιμ. Πολίνα Ιορδανίδου, Άντα Κάπολα, Τάσος Σακελλαρόπουλος, και Αγγελική Χριστοδούλου (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008). Επίσης, έχουν εκπονηθεί κάποιες μελέτες για την Ε.Ο.Ν., τη μεταξική νεολαία: Αθανασία Μπάλτα, «Η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας της 4ης Αυγούστου. Προπαγάνδα και πολιτική διαφώτιση. Μια αρχαική έρευνα», στο *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, επιμ. Χάγκεν Φλάισερ και Νίκος Σβορώνος, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου* (Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989)· Ελένη Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου: Φωτογραφίες*

είναι δύσκολο να οριστεί το τι είναι εντέλει η «νεολαία», η παρούσα εργασία υιοθετεί την προσέγγιση που συνόψισε ο ιστορικός Αντώνης Λιάκος, σύμφωνα με τον οποίο κάθε φορά η εκάστοτε νεολαία είναι το προϊόν μιας σύμπτωσης (συγκεκριμένων) δημογραφικών, κοινωνικών και πολιτισμικών μεταβολών,⁴ ή με άλλα λόγια, όπως σημείωνε ο Σπύρος Ασδραχάς:

δεν πρόκειται για μιαν ενιαία νεολαία, αλλά για νεολαίες, δηλαδή μερικευμένες ως αντιθετικές εντάξεις των νεανικών ηλικιών στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της ιστορικής τους στιγμής· πρόκειται για δρώμενα της ιστορικής τους στιγμής· πρόκειται για νεολαίες που, παρά τους σταθερούς χαρακτήρες τους, μοιράζονται ανάμεσα στις κοινωνικές αδράνειες και στις δυναμικές [...].⁵

Αυτού του είδους η προσέγγιση μας επιτρέπει να κρατήσουμε αποστάσεις από ντετερμινι-

(Αθήνα: ΙΑΕΝ, 1987)· Παύλος Πετρίδης, επιμ., *E.O.N. Η φασιστική νεολαία του Μεταξά* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2000)· ενώ άλλες μελέτες αφορούν τους φοιτητές και επικεντρώνονται στη δράση των νέων στα πανεπιστημιακά ιδρύματα, ενδεικτικά: Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: ΙΑΕΝ, 2009)· Δημήτρης Μαυροσκούφης, *Τα "προοδευτικά ζιζάνια" του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: από τον αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον μακαρθισμό του Εμφυλίου* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2021). Παράλληλα, τα τελευταία χρόνια υιοθετήθηκαν νέες οπτικές και εργαλεία, όπως αυτά της πολιτισμικής ιστορίας, ενδεικτικά: Κώστας Κατσάπης, *Το «Πρόβλημα Νεολαία»*. *Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974* (Αθήνα: Απόβλεπτες Εκδόσεις, 2013)· Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της Δικτατορίας, φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα* (Αθήνα: Πόλις, 2015)· Nikolaos Papadogiannis, *Militant around the clock? Left-Wing Youth Politics, Leisure, and Sexuality in Post-Dictatorship Greece, 1974-1981* (Oxford NY: Berghahn Books, 2015). Ενώ, αναφορά πρέπει να γίνει σε έναν σημαντικό συλλογικό τόμο για την ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου και Ιωάννα Παπαθανασίου, επιμ., *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2010). Αυτού του είδους ο πολλαπλασιασμός του ενδιαφέροντος άνοιξε μία ιστοριογραφική συζήτηση, απότοκο της οποίας είναι και η παραγωγή διδακτορικών διατριβών και μεταπτυχιακών εργασιών: Δημήτρης Παπανικολόπουλος, «Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα: ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60» (διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2014)· Μιχάλης Μωραϊτίδης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα: Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και συλλογική δράση (1956-1964)» (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2015)· Αθανάσιος Γκανούλης, «Ακροδεξιές οργανώσεις και παρακράτος στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1949-1967» (διπλωματική εργασία, ΠΑΜΑΚ, Θεσσαλονίκη, 2016)· Χρήστος Πουλιάνας, «Εθνική Κοινωνική Οργάνωσις Φοιτητών (ΕΚΟΦ): Πρακτικές και πολιτική ιδεολογία του δεξιού εξτρεμισμού στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1960-1967)» (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2017)· Δημήτριος Μπέκας, «Η πολιτική και οργανωτική ανάπτυξη του ελληνικού φοιτητικού κινήματος κατά την προδικτατορική περίοδο. Τα τρία πρώτα Πανσπουδαστικά Συνέδρια (1957-1960)» (μεταπτυχιακή εργασία, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα, 2018)· Θεοδώρα Τζήκα, «Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης στο μετεμφυλιακό κράτος, 1950-1967: Συγκρότηση, αιτήματα, συλλογική δράση» (διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, 2019)· Μιχάλης Μπολώσης, «Φοιτητικές-πολιτικές νεολαίες της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα, 1949-1981» (διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2020). Επίσης, χρήσιμη είναι η μελέτη για τον ελληνικό φοιτητικό Σύλλογο Χαϊδελβέργη: Σταύρος Μουδόπουλος, *Ελληνικές ενώσεις στη Χαϊδελβέργη. Ελληνικός Φοιτητικός Σύλλογος Χαϊδελβέργης. Ελληνική Κοινότητα Χαϊδελβέργης* (Αθήνα: Νήσος, 2020).

⁴ Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης* (Αθήνα: Λωτός, 1988), 7.

⁵ Σπύρος Ασδραχάς, «Η Νεότητα: Σταθερές και Ιδιοπροσωπείες», στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου (Αθήνα: Θεμέλιο, 2010), 12.

στικές αφηγήσεις που περιγράφουν την ανθρώπινη δραστηριότητα ως τελειωμένο προϊόν και όχι ως διαρκή εμπειρία.⁶ Με αυτήν την έννοια, αντιλαμβανόμαστε και αντιμετωπίζουμε τη δημόσια παρουσία και δράση των φοιτητών στη δεκαετία του 1960 ως μία διαμορφωτική εμπειρία.⁷

Τα χρονικά όρια της έρευνας, 1955-1967, καθορίζονται από δύο ορόσημα, τα οποία δεν αντιμετωπίζονται μόνο ως τομές αλλά και ως συνέχειες. Ψήγματα συλλογικής δραστηριότητας παρατηρούνται και τα προηγούμενα χρόνια, όπως και τα επόμενα, αλλά την περίοδο που εξετάζουμε το φαινόμενο πυκνώνει και αποκρυσταλλώνεται στον σχηματισμό ποικίλων οργανωμένων συλλογικοτήτων στον φοιτητικό χώρο με δυναμική δημόσια παρουσία και δράση. Θεωρούμε έτσι ότι το πρώτο ορόσημο είναι οι μαχητικές κινητοποιήσεις για το Κυπριακό από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και το δεύτερο η επιβολή της δικτατορίας το 1967. Η Ελλάδα, αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου τον Αύγουστο του 1949, εντάχθηκε στον δυτικό συνασπισμό δυνάμεων και στη σφαίρα επιρροής των ΗΠΑ. Ο εμφύλιος άφησε πίσω του μια κοινωνία βαθιά διαιρεμένη. Αυτή η εμπειρία καθόρισε τον ελληνικό κοινωνικό μετασχηματισμό και κάθε είδους «κοινωνική συμμαχία». Η διαδικασία της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης δεν έγινε στη βάση συμβιβασμών ή επαναδιαπραγμάτευσης, αλλά με όρους επιβολής. Κατά την περίοδο που μελετούμε οι έντονες πολιτικές διεργασίες επιδρούν σταθερά στα αιτήματα των φοιτητών. Οι κινητοποιήσεις για το Κυπριακό ζήτημα, η εκλογική άνοδος της ΕΔΑ το 1958 και οι εξελίξεις που αυτή προκάλεσε,⁸ οι εκλογές του 1961 και ο ανένδοτος αγώνας,⁹ η κρίση του 1965, όλα σε διαπλοκή με το μεταπολεμικό πλέγμα εξουσίας,¹⁰ καθόρισαν τη δράση και τη δημιουργία των φοιτητικών συλλόγων αλλά και των νεολαιίστικων πολιτικών ομάδων και οργανώσεων.¹¹

Κατά το διάστημα της περιόδου που εξετάζουμε, ο πανεπιστημιακός χώρος υπήρξε το κατ' εξοχήν πεδίο επανεμφάνισης της συλλογικής δράσης στην ελληνική μετεμφυλιακή κοινωνία. Με όχημα, τις κεντρικές ενώσεις και τους συλλόγους, οι φοιτητές επιχείρησαν να προωθήσουν διεκδικήσεις και αιτήματα που αφορούσαν τα ζητήματα των σπουδών τους αλλά και ευρύτερα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα. Το μετεμφυλιακό κράτος, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω, αρχικά υποστήριξε την ελεγχόμενη από τους μηχανισμούς του φοιτητική οργανωμένη δράση. Ωστόσο, η εμπειρία της συλλογικής δραστηριότητας, μέσα σε μια δεκαετία κρίσιμων για την χώρα κοινωνικών και πολιτικών γεγονότων και εξελίξεων, συνέβαλε στην ανάδυση ενός πολύμορφου φοιτητικού κινήματος που αμφισβήτησε τους ίδιους τους όρους με τους οποίους το κράτος της εθνοφροσύνης αντιλαμβανόταν

⁶ Raymond Williams, *Κουλτούρα και ιστορία* (Αθήνα: Γνώση, 1994), 326.

⁷ Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, 326.

⁸ Ιωάννης Στεφανίδης, «Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος", 1958-1961», *Μνήμων* 29, (2008): 199-141.

⁹ Χρήστος Χρηστίδης, *Ο ανένδοτος αγώνας. Η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης 1961-1963* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018).

¹⁰ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας* (Αθήνα: Πόλις, 2019), 374.

¹¹ Για την πληρέστερη εξέταση των πολιτικών διεργασιών της περιόδου βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2003). Για πληρέστερη παρουσίαση των γεγονότων που αφορούν τη νεολαία και τη διαμαρτυρία κατά την υπό εξέταση περίοδο βλ. Στέφανος Στεφάνου και Ζήσιμος Συνοδινός, *Τα αρχεία της EMIAN. Γενικό ευρετήριο*, (Αθήνα: EMIAN, 2010), 11-43· Νίκος Σερντεδάκις, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου (Αθήνα: Θεμέλιο, 2010).

την ελληνική μεταπολεμική κοινωνική ανασυγκρότηση και τον κοινωνικό ρόλο των φοιτητών. Αυτού του είδους η οικειοποίηση πρακτικών και θεσμών, που συντελέστηκε μετά τα τέλη της δεκαετίας του '50, ενισχύθηκε σταδιακά καθώς διανθίστηκε με διάφορα αιτήματα φτάνοντας μέχρι το αίτημα του εκδημοκρατισμού μερικά χρόνια αργότερα.¹²

Οι μαχητικές διαδηλώσεις των τελών της δεκαετίας του 1950, στην πραγματικότητα κατέληξαν να αφορούν στο σύνολο τους τον φοιτητικό πληθυσμό. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να ενταχθεί με δυναμικό τρόπο στην πολιτική διαπάλη και μέρος του φοιτητικού κόσμου που μέχρι πρότινος ήταν αδιάφορο για τα κοινά δεν συμμετείχε στον δημόσιο βίο. Με άλλα λόγια, από τη μία αριστεροί φοιτητές υπερβαίνουν την απομόνωση και τα όρια που τους είχε επιβάλλει το μετεμφυλιακό κράτος και, από την άλλη, νέοι φοιτητές, χωρίς την κουλτούρα της διεκδίκησης και της συμμετοχής, πολιτικοποιούνται και συσπειρώνονται αρχικά γύρω από το πολιτικό-εθνικό αίτημα και στη συνέχεια γύρω από άλλα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα.

Πολλοί είναι οι παράγοντες που συνέβαλαν σ' αυτήν την εξέλιξη. Η αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού είναι αναμφισβήτητα συνδεδεμένη με τη δημιουργία των νέων συλλόγων. Η απομάκρυνση από τον γονεϊκό έλεγχο, όπως επίσης και η σταδιακή καθιέρωση ενός υποτυπώδους χρηματικού ποσού που δεν αφορούσε αποκλειστικά τα πάγια έξοδα των νέων αλλά τον ελεύθερο τους χρόνο, ήταν παράγοντες που συνέβαλαν στην ενίσχυση της συλλογικής δράσης στον χώρο του πανεπιστημίου και στη δημιουργία νέων και διαφορετικών φοιτητικών ομάδων παρέμβασης, «νεανικών πολιτισμών» και συλλογικών ταυτοτήτων.¹³

Κυρίαρχο ρόλο, στη Θεσσαλονίκη, την υπό εξέταση περίοδο έπαιξαν οι δύο κεντρικές φοιτητικές ενώσεις, η Φοιτητική Ένωση Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΦΕΠΘ) και η Επιμορφωτική Φοιτητική Ένωση Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΕΦΕΠΘ)¹⁴ και αργότερα, μετά την ένωση τους, η Φοιτητική Ένωση Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΦΕΑΠΘ). Στα καταστατικά των επί μέρους συλλόγων αλλά και των ενώσεων υπογραμμίζεται ότι σκοπός της ίδρυσης τους ήταν η σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των φοιτητών αλλά και των σχέσεων των φοιτητών με τους καθηγητές τους και η αντιμετώπιση διαφόρων φοιτητικών ζητημάτων.¹⁵ Αναφέρεται ότι οι σύλλογοι θα ήταν «μακράν πάσης πολιτικής αναμείξεως και κομματικών εκδηλώσεων», καθώς η πολιτική δράση θεωρήθηκε ότι δεν συμβαδίζει με την ιδιότητα του μέλους του Διοικητικού Συμβουλίου του Συλλόγου, επισημαίνεται επίσης ότι οι συμμετέχοντες στον εκάστοτε σύλλογο δεν επιτρέπεται να συμμετέχουν σε φοιτητικά κόμματα και ότι ο σύλλογος δεν έχει πολιτικό χαρακτήρα.¹⁶ Κάποια από

¹² Για μια παρουσίαση των νεανικών αγώνων τα προηγούμενα χρόνια βλ. Μιχάλης Λυμπεράτος, «Νεανικοί αγώνες στις απαρχές της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-1953)», στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου (Αθήνα: Θεμέλιο, 2010).

¹³ Για περισσότερα βλ. Κορνέτης, *Τα παιδιά της Δικτατορίας*.

¹⁴ Είναι χρήσιμο να αναφέρουμε ότι και οι δυο ιδρύθηκαν έχοντας ως παράδειγμα την αντίστοιχη φοιτητική ένωση της Αθήνας, τη Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων Πανεπιστημίου Αθηνών (ΔΕΣΠΑ). Η ΔΕΣΠΑ είχε ιδρυθεί το 1949, αλλά παρέμενε αδρανής μέχρι περίπου το 1955-1956 και από ό,τι φαίνεται ελεγχόταν από το Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης. Σταδιακά, από το 1955 και έπειτα, η κατάσταση άλλαξε τόσο στην Αθήνα όσο και στη Θεσσαλονίκη. Βλ. Μωραϊτίδης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα», 16-17.

¹⁵ Ενδεικτικά: Καταστατικό Συλλόγου Φοιτητών Πολυτεχνικής (1961), *Γενικά Αρχεία του Κράτους*, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

¹⁶ Ενδεικτικά: Καταστατικό Συλλόγου σπουδαστών Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου

τα καταστατικά υπογράμμιζαν ότι τα μέσα τα οποία θα μεταχειριζόταν ο σύλλογος για την επίτευξη των σκοπών του δε θα διατάρασσαν την κανονική λειτουργία του Πανεπιστημίου -εννοώντας κινηματικές διαμαρτυρίες ή απεργίες. Μάλιστα, σε ένα από αυτά σημειώνεται ότι αποδοκιμάζεται κάθε ενέργεια όπως η απεργία ως «απάδουσαν εις την φοιτητικήν αξιοπρέπειαν».¹⁷ Όλα τα καταστατικά απέφευγαν ριζοσπαστικές διατυπώσεις. Έτσι, βλέπουμε σε πολλά καταστατικά διακηρυγμένους σκοπούς όπως η «εκπλήρωση των εθνικών διεκδικήσεων και πόθων»,¹⁸ η «προστασία και εξύψωση των εθνικών αξιών της πατρίδος»¹⁹ και η καλλιέργεια των αρχών «του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού».²⁰ Ως σκοποί επίσης προβάλλονται η διενέργεια συνεδρίων, η έκδοση εντύπων, η σύσφιξη των σχέσεων με φοιτητές άλλων σχολών, η διενέργεια επιμορφωτικών εκδηλώσεων, η παρέμβαση στον ημερήσιο τύπο και το ραδιόφωνο, οι εκδρομές και η στήριξη απόρων φοιτητών.²¹ Στα περισσότερα εξ αυτών των καταστατικών γίνεται ρητή αναφορά στη συμμόρφωση των μελών των συλλόγων στις διατάξεις του καταστατικού. Ωστόσο, συχνά οργανωμένοι σε πολιτικές νεολαίες φοιτητές συμμετείχαν ταυτοχρόνως και σε φοιτητικούς συλλόγους και καλούσαν σε απεργίες και σε άλλου είδους κινητοποιήσεις. Σε γενικές γραμμές, συχνά το καταστατικό παρείχε απλώς τη νομική κάλυψη για την ίδρυση του συλλόγου, δηλαδή ήταν ο τρόπος για να εξασφαλιστεί η σφραγίδα του Πρωτοδικείου.

Μέχρι το 1954, συλλογικός φορέας ήταν ο Σύλλογος των Διεθνών Σχέσεων των φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ο σύλλογος διατηρούσε αγαστές σχέσεις με τις πρυτανικές αρχές. Στις εκδηλώσεις του συλλόγου παρενέβαινε ο Πρύτανης αλλά και καθηγητές, ενώ στην έκδοση για τις φοιτητικές δράσεις ανάμεσα στα έτη 1953-1954 δημοσίευσε ψήφισμα με το οποίο, μεταξύ άλλων, συνεχάρη την κυβέρνηση για τη στάση της στο Κυπριακό, επειδή εκείνη, «εξεδήλωσεν την απόφασιν του Πανελληνίου όπως αγωνισθή διά την απόδοσιν της Κύπρου εις την Ελλάδα».²² Εκτός από τον Σύλλογο Διεθνών Σχέσεων, που είχε ιδρυθεί το 1929, στο πλαίσιο του Πανεπιστημίου λειτουργούσαν επίσης το Τμήμα Φοιτητικού Τουρισμού, η Χριστιανική Φοιτητική Ένωση, ο Φυσιολατρικός Όμι-

Θεσσαλονίκης (1966), Καταστατικό Συλλόγου φοιτητών Χαλκιδικής Ο Αριστοτέλης (1961) και Καταστατικό Φοιτητικού Επιμορφωτικού Ομίλου Θεσσαλονίκης (1965) όπου χαρακτηριστικά αναφέρει: «Το Σωματείο θα επιδιώξη τα ανωτέρω μακράν πάσης πολιτικής αναμίξεως, καθοδηγούμενον μόνον από τα εθνικά ιδεώδη και τας αρχάς του Ελληνοχριστιανικού Πολιτισμού». Αυτού του είδους οι διατυπώσεις υπάρχουν σχεδόν σε όλα τα ιδρυτικά καταστατικά της εποχής. Παράλληλα, η ανθεθνική δράση είναι μία από τις προβλεπόμενες αιτίες διαγραφής βλ. και Καταστατικό Επιμορφωτικής Φοιτητικής Ένωσης Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955), Καταστατικό Συλλόγου φοιτητών Ιατρικής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Σ.Φ.Ι.Α.Π.Θ.) (1962), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

¹⁷ Ενδεικτικά: Καταστατικό Συλλόγου Φοιτητών Κτηνιατρικής (1956), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

¹⁸ Ενδεικτικά: Καταστατικό Επιμορφωτικής Φοιτητικής Ένωσης Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

¹⁹ Καταστατικό Επιμορφωτικής Φοιτητικής Ένωσης Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

²⁰ Ενδεικτικά: Καταστατικό Συλλόγου σπουδαστών Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1966), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

²¹ Ενδεικτικά: Καταστατικό Συλλόγου Ενώσεως Ποντίων φοιτητών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1960)· Καταστατικό Συλλόγου Κρητών φοιτητών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1959)· Καταστατικό Φοιτητικού Τουριστικού Ομίλου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1966)· Καταστατικό Συλλόγου Χίων φοιτητών σπουδαστών Θεσσαλονίκης Ο Όμηρος (1966)· Καταστατικό Θεολογικού Φοιτητικού Συλλόγου του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1958)· Καταστατικό Συλλόγου φοιτητών Φαρμακευτικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1959), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

²² Επετηρίς φοιτητικής δράσεως 1953-1954, *Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο*, 5.

λος, ο φοιτητικός Σύλλογος Δασολογίας, ο Σύλλογος Φοιτητών Κτηνιατρικής, η Ένωση Φοιτητών Σχολών Νομικής και Οικονομικών. Από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Θεσσαλονίκης, από τις αρχές του 1953, φοιτητές παρουσίαζαν τη φοιτητική εκπομπή «Φοιτητικό Τέταρτο», με αποτέλεσμα το ακαδημαϊκό έτος 1953-54 να πραγματοποιηθούν συνολικά 41 φοιτητικά προγράμματα.²³

Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα για τη φοιτητική ζωή αποτέλεσε η ίδρυση της Φοιτητικής Ένωσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1954. Η ΦΕΠΘ εξέφραζε τα αιτήματα των φοιτητών όλων των σχολών, οι οποίοι «ενδιαφέρθηκαν ζωηρά για την κίνηση αυτή» και έτσι προέκυψαν περισσότεροι από 100 αιρετοί εκπρόσωποι. Οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι κάθε σχολής του Πανεπιστημίου συζητούσαν το σχέδιο του καταστατικού επί δύο μήνες έως την ψήφιση του.²⁴ Το καταστατικό εγκρίθηκε από τον Πρύτανη Μαρτίνο Σιγάλα, ο οποίος προηγουμένως είχε διευκολύνει και βοηθήσει τη διενέργεια των εκλογών. Ένα χρόνο αργότερα, το 1955, ιδρύθηκε και η Επιμορφωτική Φοιτητική Ένωση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.²⁵ Οι δύο σύλλογοι, που με το πέρασμα των χρόνων ενώθηκαν, μπορεί να είχαν διαφορετικές και αποκλίνουσες αντιλήψεις για επιμέρους φοιτητικά ζητήματα, αλλά σε ζητήματα ιδεολογίας οι διαφορές τους δεν ήταν ουσιαστικές. Πιθανότατα η ύπαρξη δύο ενώσεων μέχρι τον Απρίλιο του 1959 οδήγησε στην ύφεση της φοιτητικής δράσης.²⁶ Οι δύο αυτές ενώσεις επιχείρησαν να ανταποκριθούν στα φοιτητικά αιτήματα, αλλά δεν εξέφρασαν ευρύτερες πολιτικές θέσεις, με βασική εξαίρεση το Κυπριακό. Η ΕΦΕΠΘ πρόβαλε ως αιτία της δημιουργίας της την ανάγκη που είχε το Πανεπιστήμιο και συνολικά η ελληνική κοινωνία να συμμετέχουν οι νέοι στις κοινωνικές διεργασίες.²⁷ Και σε αυτήν την περίπτωση γίνεται αναφορά στη συνεισφορά του Πρύτανη. Καταστατικοί σκοποί της ίδρυσης της ήταν: «η προστασία και εξύψωση των ηθικών αξιών της Πατρίδος, της Θρησκείας, της Δικαιοσύνης και της Ελευθερίας. Η εκπλήρωση των εθνικών διεκδικήσεων και πόθων. Η πνευματική ανάπτυξη, ψυχική ανάσταση και σωματική αγωγή των φοιτητών και η ενίσχυση των εχόντων ανάγκην φοιτητών».²⁸ Παρατηρούμε ότι το καταστατικό της Ένωσης αναπαράγει την επίσημη/κρατική ιδεολογία της εθνικοφροσύνης. Παράλληλα αναδεικνύεται και ο κοινωνικός χαρακτήρας του συλλόγου με αναφορές στην ενίσχυση και υποστήριξη των φτωχότερων φοιτητών.²⁹ Στη συνέχεια, επισημαίνεται ότι η Ένωση δεν αναμειγνύεται σε πολιτικά ζητήματα και δεν έχει σχέση με πολιτικά σωματεία ή οργανώσεις.³⁰

Η ΕΦΕΠΘ εξέδιδε το περιοδικό Τα Φοιτητικά Γράμματα. Από το πρώτο κίολας τεύχος γίνεται αναφορά στο Κυπριακό με την επισήμανση ότι ο φοιτητικός κόσμος της Θεσσαλονίκης παρακολουθούσε «άγρυπνα την πορεία του μεγάλου εθνικού ζητήματος».³¹ Ως στε-

²³ Επετηρίς φοιτητικής δράσεως 1953-1954, 11.

²⁴ Επετηρίς φοιτητικής δράσεως 1953-1954, 44.

²⁵ Καταστατικό ΕΦΕΠΘ, ΓΑΚ/ΙΑΜ.

²⁶ Μωραϊτίδης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα», 71.

²⁷ Τα Φοιτητικά Γράμματα, τεύχ. 1 (Μάρτιος 1955): 28.

²⁸ Καταστατικό ΕΦΕΠΘ.

²⁹ Καταστατικό ΕΦΕΠΘ: «Σκοποί της Ενώσεως είναι: [...] δ. Η ενίσχυση των εχόντων ανάγκην φοιτητών».

³⁰ Καταστατικό ΕΦΕΠΘ: «Άρθρον 3^{ον} α. Η Ένωση δεν αναμειγνύεται εις ζητήματα πολιτικής φύσεως. β. Αποκλείεται πάσα εξάρτηση της Ενώσεως από οιονδήποτε άλλον Σωματείον η οργάνωσιν πολιτικού κοινωνικού η οικονομικού περιεχομένου».

³¹ Τα Φοιτητικά Γράμματα, τεύχ. 1, 30.

νά φοιτητικά ζητήματα για την ΕΦΕΠΘ νοούνταν τα ζητήματα που αφορούσαν την ειδική μεταχείριση των φοιτητών από την Πολιτεία, εκπτώσεις δηλαδή σε εισιτήρια συγκοινωνιών και υπεραστικών μεταφορών, κινηματογράφου ή θεάτρου. Από τον πρώτο προγραμματισμό του συλλόγου ξεχωρίζουν οι εξορμήσεις στην ελληνική ύπαιθρο, οι εκδηλώσεις της χορωδίας του πανεπιστημίου υπό την αιγίδα της ΕΦΕΠΘ για την ψυχαγωγία του στρατού και η διοργάνωση εβδομαδιαίων διαλέξεων για την ελληνικότητα της Μακεδονίας και το Μακεδονικό Ζήτημα.³²

Η ΕΦΕΠΘ διατηρούσε «Επιτροπή Κυπριακού Αγώνος», η οποία μάλιστα παρουσιάστηκε στον Υπουργό Γενικό Διοικητή Βορείου Ελλάδος.³³ Στόχοι της επιτροπής ήταν οι εξορμήσεις στη βόρεια Ελλάδα και οι «δυναμικές ενέργειες υπέρ της Κύπρου». Πέρα από το Κυπριακό, συχνά γίνονται αναφορές και στο Βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Αυτού του είδους οι εξορμήσεις συνδέονταν ευθέως με τον διακηρυκτικό στόχο της ΕΦΕΠΘ για τη σύνδεση της νεολαίας με την κοινωνία. Η ΕΦΕΠΘ είχε ξεκάθαρο αντικομμουνιστικό χαρακτήρα, σύμφωνα με το «πνεύμα» της εποχής. Σημείωνε τον Απρίλιο του 1955: «Κομμουνιστικές ασχήμιες: τελευταία άρχισαν δειλά δειλά να εκδηλώνονται κάποιες προσπάθειες για αναβίωση του κομμουνιστικού πυρήνα στο Πανεπιστήμιο. Ας έχουν υπόψιν τους οι ξενόδοιοι, ότι οι Έλληνες φοιτητές θα συντρίψουν κάθε ενέργεια τους στην πρώτη της εκδήλωση».³⁴ Ας σημειώσουμε ότι από το καλοκαίρι του 1954 είχε ιδρυθεί η οργάνωση Νέων ΕΔΑ, μετεξέλιξη της οποίας υπήρξε η νεολαία της ΕΔΑ που ιδρύθηκε επίσημα το καλοκαίρι του 1956.

Ορισμένες διαφορές ανάμεσα στις δύο οργανώσεις έγιναν αντιληπτές στο Α΄ Πανσπουδαστικό Συνέδριο, που διοργανώθηκε το 1957. Σε σχετικό άρθρο η εφημερίδα Μακεδονία σημείωνε: «Η κυβέρνηση χρηματοδοτεί την ΕΦΕΠΘ διαιρούσα ούτω τους φοιτητάς εις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις».³⁵ Ο Χ. Παπαδόπουλος, πρόεδρος της ΕΦΕΠΘ, προκειμένου να επιβεβαιώσει το κύρος της ένωσης που εκπροσωπούσε, ανέφερε κατά τη διάρκεια των διεργασιών ότι η ΕΦΕΠΘ είναι η επίσημη οργάνωση του κράτους στο Πανεπιστήμιο, αφού χρηματοδοτείται από αυτό.³⁶ Ο πρόεδρος της ΦΕΠΘ αντέδρασε και ανέφερε ότι η ΦΕΠΘ ποτέ δεν χρηματοδοτήθηκε από το κράτος, παρά το γεγονός ότι είχε ζητήσει χορηγία από τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, Παπαρηγόπουλο, προκειμένου να εκπροσωπηθεί στο συνέδριο.³⁷ Παράλληλα, κατά τη διάρκεια του συνεδρίου αναγνώστηκε το πρακτικό της συνάντησης που είχε διεξαχθεί τους προηγούμενους μήνες ανάμεσα στη ΔΕΣΠΑ και την ΕΦΕΠΘ για τη δημιουργία Εθνικής Φοιτητικής Οργάνωσης, πρακτικό το οποίο είχε δημοσιευτεί και στα Φοιτητικά Γράμματα.³⁸ Και εκεί ο πρόεδρος της ΦΕΠΘ εξέφρασε τη διαφωνία του, καθώς θεωρούσε ότι θα έπρεπε να δημοσιευτεί και σε άλλα φοιτητικά έντυπα.³⁹ Και οι δυο ενώσεις κατά τη διάρκεια του συνεδρίου έθεσαν προς ψήφιση διάφορα ζητήματα σε σχέση με φοιτητικές εκπτώσεις, το Κυπριακό, ακόμη και για το παράνομο

³² *Τα Φοιτητικά Γράμματα*, τεύχ. 1, 28.

³³ *Τα Φοιτητικά Γράμματα*, τεύχ. 2 (Απρίλιος 1955): 65.

³⁴ *Τα Φοιτητικά Γράμματα*, τεύχ. 2, 65.

³⁵ *Μακεδονία*, 3/12/1957.

³⁶ *Μακεδονία*, 3/12/1957.

³⁷ *Μακεδονία*, 3/12/1957.

³⁸ *Μακεδονία*, 3/12/1957.

³⁹ *Μακεδονία*, 3/12/1957.

ΚΚΕ.⁴⁰ Επιπλέον, η ΕΦΕΠΘ κατανήφισε πρόταση της ΦΕΠΘ για αύξηση των αποδοχών του βοηθητικού διδακτικού προσωπικού. Η αιτιολογία ήταν ότι με την αύξηση αυτήν θα επιβάλλονταν πιθανώς έκτακτες εισφορές στους φοιτητές.⁴¹ Η ΦΕΠΘ κατά το προηγούμενο διάστημα είχε εκδώσει ανακοινώσεις με τις οποίες στήριζε την απεργία που είχε κηρύξει το βοηθητικό προσωπικό του Πανεπιστημίου.⁴² Το Α΄ Πανσπουδαστικό Συνέδριο καλύφθηκε τόσο από τα Φοιτητικά Γράμματα, όσο και από το περιοδικό που βρισκόταν κοντά στην ΦΕΠΘ, την Παμφοιτητική, που εκδόθηκε υπό «επίκαιρον αγωνιστική διάθεση».⁴³

Στα φοιτητικά πράγματα της πόλης, μάλλον τον πρώτο λόγο είχε η ΕΦΕΠΘ. Ωστόσο, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι, καθώς τα διασωθέντα τεκμήρια προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από τον χώρο της. Η εν λόγω ένωση δεν ήταν αρραγής, καθώς ανέδειξε αντιπαράθεσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό της, αν και δεν διαφαίνεται κάποια ιδεολογική χροιά σε αυτές τις εσωτερικές διαφορές. Για παράδειγμα, το 1957, πέντε από τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου παραλίγο να αποσχιστούν, με ειδησεογραφικά άρθρα να σημειώνουν ότι σχεδίαζαν την ίδρυση νέας οργάνωσης. Τελικά, επιτεύχθηκε η σύγκλιση και η συμφιλίωση στο Δ.Σ.⁴⁴ Ο ημερήσιος τύπος της πόλης παρακολουθούσε και πρόβαλε τακτικά τις δράσεις της ΕΦΕΠΘ, ενώ μια σειρά από κρατικές δράσεις υλοποιούνταν μέσω της φοιτητικής αυτής ένωσης. Η ΕΦΕΠΘ ήταν αυτή που συγκέντρωσε για λογαριασμό του ΟΑΣΘ τα δικαιολογητικά για τα φοιτητικά εισιτήρια και παρέδωσε τα τελευταία στους δικαιούχους τους.⁴⁵ Οι εφημερίδες παρακολουθούσαν τα πανεπιστημιακά νέα, ο τύπος κάλυπτε τις εκδηλώσεις και των δύο ενώσεων αλλά και των επιμέρους φοιτητικών συλλόγων καθώς και τις αρχαιρεσίες τους, παρουσιάζοντας τους εκλεγμένους και ανακοινώνοντας τις ημερομηνίες των συνελεύσεων τους, ενώ παράλληλα δημοσίευε φωτογραφίες από τις ορκωμοσίες κάθε σχολής. Συχνά οι αντίστοιχες στήλες είχαν τον τίτλο «Πανεπιστημιακά ή Φοιτητικά Νέα».

Σε κάθε περίπτωση, κομβικό σημείο της δράσης και των δύο φοιτητικών ενώσεων αποτελούσε το Κυπριακό. Ανάλογα με την πορεία του Κυπριακού και οι δύο ενώσεις εξέδιδαν σχετικές ανακοινώσεις. Στην πραγματικότητα διαμέσου του Κυπριακού και των σχετικών κινητοποιήσεων επιτελέστηκε η προσέγγιση των δύο ενώσεων και παράλληλα η μαζικοποίησή τους. Η ΕΦΕΠΘ από το 1955 ήδη κοινοποιούσε ψηφίσματα τα οποία δημοσιεύονταν και στον ημερήσιο τύπο. Σε ένα από αυτά διαμαρτύρεται προς όλο τον πολιτισμένο κόσμο για τον βάρβαρο και ανελεύθερο τρόπο με τον οποίο η αγγλική κυβέρνηση συμπεριφέρεται στους Κύπριους, ενώ ταυτόχρονα, στο ίδιο ψήφισμα, ζητούσε από την ελληνι-

⁴⁰ *Μακεδονία*, 3/12/1957, ενδεικτικά: «Η ΦΕΠΘ εζήτησεν επίσης την καθιέρωσιν εξορμήσεων [...] εξεδήλωσε [η ΦΕΠΘ], δια ψηφίσματος της, την συμπαράσταιν αυτής προς την ‘Ένωσιν Κυπρίων Φοιτητών’, καταδίκασε δε την στάσιν του ΚΚΕ έναντι του κυπριακού, κατόπιν ψηφοφορίας επί προτάσεως γενομένης υπό του φοιτητού κ. Μπρατάκου. Επί προτάσεως του ίδιου φοιτητού, περί εκδόσεως ψηφίσματος διαμαρτυρίας κατά της στάσεως των οργάνων της τάξεως εις φοιτητικά συλλαλητήρια υπέρ της Κύπρου, η φοιτητική ένωσις [και πάλι εννοεί τη ΦΕΠΘ] εξέφρασε την αντίθετον αυτής άποψιν, υποστηρίξασα ότι οι αστυνομικοί δεν δρουν διΐδια αυτών πρωτοβουλίας, αλλά κατόπιν ανωτέρων διαταγών».

⁴¹ *Μακεδονία*, 3/12/1957.

⁴² *Μακεδονία*, 28/3/1957.

⁴³ *Μακεδονία*, 17/11/1957.

⁴⁴ *Μακεδονία*, 17/11/1957.

⁴⁵ *Μακεδονία*, 24/11/1957.

κή κυβέρνηση να τους συμπαρασταθεί και να τους ενισχύσει με κάθε τρόπο.⁴⁶ Στην ίδια γραμμή κινείται και η ΦΕΠΘ, η οποία συχνά συνεδρίαζε εκτάκτως σε κρίσιμες στιγμές του Κυπριακού και εξέδιδε και εκείνη ψηφίσματα. Η ΦΕΠΘ κατήγγειλε σε όλο τον «πολιτισμένο» κόσμο τις βρετανικές τακτικές και απαιτούσε από την ελληνική κυβέρνηση να υποβάλλει προσφυγή στον ΟΗΕ, αλλά, σε αντίθεση με την ΕΦΕΠΘ, συνέχαιρε την κυβέρνηση για τη στάση της στο Κυπριακό.⁴⁷

Εκτεταμένες και βίαιες συμπλοκές ανάμεσα στην αστυνομία και τους φοιτητές εκδηλώθηκαν στη Θεσσαλονίκη τον Μάρτη του 1957, την ημέρα της εκτέλεσης του 19χρονου Κυπρίου Ευαγόρα Παλλικαρίδη, καθώς και τις επόμενες ημέρες. Το γεγονός καλύφθηκε από τον τύπο με πρωτοσέλιδα και εκτενή άρθρα. Οι φοιτητές διαμαρτυρήθηκαν τόσο σε σχέση με τη βρετανική απόφαση για τον απαγχονισμό του Παλλικαρίδη, όσο και για τη στάση της αστυνομίας, με την οποία τελικά ενεπλάκησαν.⁴⁸ Η εφημερίδα Μακεδονία έκανε λόγω για αιματοκύλισμα.⁴⁹ Κατά τη διάρκεια της συμπλοκής η αστυνομία συνέλαβε αρκετούς από τους φοιτητές, τους οποίους θεώρησε πρωταίτιους των γεγονότων. Ανάμεσα στους συλληφθέντες υπήρχαν και μέλη της ΕΦΕΠΘ, τα οποία υποστήριξε το τμήμα πρόνοιας της Ένωσης.⁵⁰ Οι φοιτητές ζήτησαν και πήραν πενθήμερη αναβολή. Την ίδια μέρα, η νομαρχία Θεσσαλονίκης ανακοίνωσε: «οι φοιτηταί του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης [...] παρά τας απαγορευτικές διαταγάς της Κυβερνήσεως και τας συστάσεις τους Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου και Διευθύνσεως Αστυνομίας περί μη συγκροτήσεως παρανόμων συγκεντρώσεων και εκδηλώσεων επέχρισαν σήμερον αλλεπάλληλους εξόδους εκ του πανεπιστημιακού χώρου προς δημιουργία αναταραχών ανά την πόλιν. [...] Επαναλαμβάνομεν διαταγάς περί απαγορεύσεως πάσης διαδηλώσεως και συγκεντρώσεως. Συγκροτηθησόμενοι τοιαύται παρανόμως θα διαλυθώσι δια παντός μέσου».⁵¹ Κατά τη διάρκεια της δίκης, ως μάρτυρες κατηγορίας εμφανίστηκαν αστυνομικοί, ενώ ως μάρτυρας υπεράσπισης ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου. Ισχυρίστηκε ότι συμβούλεψε τους φοιτητές να μην κάνουν διαδήλωση και ότι ο ίδιος τη στιγμή της διαδήλωσης και της συμπλοκής ήταν απασχολημένος σε συνέλευση καθηγητών. Ανακοίνωσε στην Έδρα ότι κατά τη διάρκεια της συνέλευσης ενημερώθηκε για τις εξελίξεις στη διαδήλωση, ενώ αντέκρουσε τις κατηγορίες περί λιθοβολισμού αστυνομικών από τους φοιτητές, ισχυριζόμενος πως, αν

⁴⁶ *Ελληνικός Βορράς*, 3/4/1955: «[Η ΕΦΕΠΘ] διαμαρτύρεται προ όλων τον πεπολιτισμένον κόσμον διά τα βάρβαρα και ανελεύθερα μέσα με τα οποία η αγγλική κυβέρνησις προσπαθεί να καταπνίξη την υπέρ της ελευθερίας κραυγήν των αγωνιζόμενων Κυπρίων [...]. Χαιρετίζει με ενθουσιασμό τους νέους αγώνας των αδελφών Κυπρίων [...]. Αξιοί από την ελληνικήν Κυβέρνησον όπως συμπαρασταθή και ενισχύση παντοιοτρόπως τους αγώνας των αδελφών Κυπρίων».

⁴⁷ *Ελληνικός Βορράς*, 8/4/1955: «Το Συμβούλιον της Φοιτητικής Ενώσεως Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης συνελθόν εκτάκτως άμα τω αγγέλματι της λήψεως νέων καταπιεστικών μέτρων εναντίον του αγωνιζομένου λαού της Κύπρου, υπό των καταπατητών των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των ατομικών ελευθεριών Βρετανών και ερμηνεύον τα αισθήματα πάντων των Ελλήνων Φοιτητών Θεσσαλονίκης. 1) Εκφράζει εις τους αδελφούς Κυπρίους την απόλυτον συμπαράστασιν του [...]. 2) Καταγγέλει ενώπιον της πεπολιτισμένης ανθρωπότητος τα στυγνά δικτατορικά και βάρβαρα μέτρα των Βρετανών [...]. 3) Συγχαίρει την ελληνικήν Κυβέρνησιν και την Εθναρχίαν Κύπρου διά τους αγώνας των [...]. 4) Απαιτεί από την ελληνικήν Κυβέρνησον όπως καταβάλλει νέαν προσφυγήν εις τον Οργανισμόν Ηνωμένων Εθνών».

⁴⁸ *Μακεδονία*, 15/3/1957.

⁴⁹ *Μακεδονία*, 15/3/1957, «Αιματηρά συμπλοκή εις το Πανεπιστήμιον μεταξύ φοιτητών και αστυνομικών οργάνων. Άγριος λιθοβολισμός εκατέρωθεν επί ώρας».

⁵⁰ *Μακεδονία*, 15/3/1957.

⁵¹ *Ελληνικός Βορράς*, 15/3/1957.

κάτι τέτοιο συνέβη, προερχόταν από εξωπανεπιστημιακούς. Και ο Πρύτανης, Στ. Παξινός και ο Αντιπρύτανης, Κακριδής, έκαναν έκκληση στην Έδρα να λάβει υπόψη της ότι πρόκειται για νεολαίους, γεγονός που δεν θα έπρεπε να λησμονηθεί, και ότι οι ενέργειές τους αφορούσαν το εθνικό ζήτημα.⁵² Εν τέλει όλοι οι φοιτητές απαλλάχθηκαν από τις κατηγορίες.⁵³

Μέσα σε αυτό το ιδεολογικό κλίμα οι δύο φοιτητικές ενώσεις της Θεσσαλονίκης αποφάσισαν να αυτοδιαλυθούν και να σχηματίσουν από κοινού τη ΦΕΑΠΘ. Το 12^ο τεύχος του περιοδικού Φοιτητικά Γράμματα, το πρώτο τεύχος δηλαδή μετά την ίδρυση της ΦΕΑΠΘ, ξεκινάει με τη λέξη: «Ενωθήκαμε!» και συνεχίζει: «Παλιότερα ήταν ευχή, τώρα είναι πραγματικότητα».⁵⁴ Τονίζεται ότι η σύζευξη των δύο ενώσεων ήταν παλιό αίτημα και ανακοινώνει την επικείμενη γενική συνέλευση. Λίγους μήνες νωρίτερα η ΦΕΑΠΘ είχε δημιουργηθεί από την αυτοδιάλυση των ΦΕΠΘ και ΕΦΕΠΘ. Από την άνοιξη του 1958 είχε ανακοινωθεί η πρόθεση για τη δημιουργία μιας κοινής ένωσης.⁵⁵ Οι φοιτητές κοινοποιούσαν την εκτίμησή τους ότι η ύπαρξη δύο ενώσεων ήταν καταστρεπτική καθώς οδηγούσε σε κατάπτωση της φοιτητικής δραστηριότητας. Τελικά, το φθινόπωρο του 1959 κατατέθηκε στο Πρωτοδικείο το καταστατικό της ΦΕΑΠΘ,⁵⁶ αν και ο σύλλογος λειτουργούσε από νωρίτερα, θέτοντας πλέον υπό την αιγίδα της το περιοδικό Φοιτητικά Γράμματα.⁵⁷ Σκοποί της ένωσης, με βάση το καταστατικό ήταν, πρώτον, «η προστασία, εξύψωση και εξυπηρέτηση των εθνικών δικαίων και των ηθικών αξιών της Πατρίδος, της Θρησκείας, της Δικαιοσύνης και της Ελευθερίας»· δεύτερον, «η δια παντός νομίμου μέσου δια συνεργασίας μετά των Πανεπιστημιακών Αρχών προώθηση και λύσις των εκάστοτε φοιτητικών προβλημάτων και η ενίσχυσις των εχόντων ανάγκην φοιτητών»· και τρίτον, «η προβολή του φοιτητού εις την Κοινωνίαν ως υγιούς και ζωτικού αυτής κυττάρου δια πνευματικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων ως και διά της παροχής πάσης δυνατής αρωγής εις κοινωνικά εκδηλώσεις αλληλεγγύης (εχούσας ευρύν βάθρον)».⁵⁸ Φυσικά, όπως σχολιάστηκε και παραπάνω σχετικά με τα καταστατικά όλων των συλλόγων, έτσι και το καταστατικό της ΦΕΑΠΘ υπογράμμισε ότι η ένωση δεν ασχολείται με πολιτικά ζητήματα και δεν έχει καμιά εξάρτηση από κανέναν φορέα εκτός του Πανεπιστημίου.⁵⁹ Σύμφωνα με το ίδιο περιοδικό, τους τέσσερις πρώτους μήνες από την ίδρυση της ΦΕΑΠΘ έγιναν μέλη της 1500 φοιτητές ενώ το Πανεπιστήμιο αριθμούσε περίπου 6000 φοιτητές.⁶⁰ Μία από τις πρώτες αποφάσεις της διοικητικής επιτροπής της ΦΕΑΠΘ ήταν και η δημιουργία Πιστωτικού Φοιτητικού Ιδρύματος με σκοπό την οικονομική στήριξη (με τη μορφή δανείου) των άπορων φοιτητών.⁶¹ Η χορήγηση των δανείων γινόταν απευθείας από τα γραφεία της ΦΕΑΠΘ και

⁵² Στο ίδιο: «Πρύτανης: Δεν πρέπει να λησμονούμε, ότι είναι νέοι» και παρακάτω: «Κακριδής: [...] Οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι η ταραχή έγινε κατ' αρχήν υπαιτιότητα των φοιτητών οι οποίοι όμως είχαν εις τας εκδηλώσεις των εθνικά κίνητρα».

⁵³ *Ελληνικός Βορράς*, 20/3/1957.

⁵⁴ *Τα Φοιτητικά Γράμματα*, τεύχ. 12 (Απρίλιος 1959).

⁵⁵ *Μακεδονία*, 13/4/1958.

⁵⁶ Καταστατικό ΦΕΑΠΘ.

⁵⁷ Από το 12^ο τεύχος των Φοιτητικών Γραμμάτων κ.ε.

⁵⁸ Καταστατικό ΦΕΑΠΘ.

⁵⁹ Καταστατικό ΦΕΑΠΘ.

⁶⁰ *Φοιτητικά Γράμματα*, τεύχ. 12.

⁶¹ *Φοιτητικά Γράμματα*, τεύχ. 12.

συχνά η κατάσταση στην οποία αναγράφονταν οι δικαιούχοι δημοσιευόταν επίσημα σε δημόσιο χώρο.⁶²

Το φθινόπωρο και τον χειμώνα του 1960 η κατάσταση ανάμεσα στους αντιμαχόμενους χώρους πολώθηκε αρκετά ακολουθώντας το τεταμένο πολιτικό κλίμα της εποχής. Ένα από τα ζητήματα που προκαλούσαν διαμάχη ήταν εκείνο που αφορούσε την αναδιοργάνωση της ΦΕΑΠΘ. Το ζήτημα τέθηκε με αφορμή ένα άρθρο του κεντρικού Ντίνου Τριαρίδη στην εφημερίδα Φοιτητική.⁶³ Ο Τριαρίδης πρότεινε τροποποιήσεις στο οργανωτικό σχήμα της ΦΕΑΠΘ. Στο επόμενο φύλλο της ίδιας εφημερίδας αποτίμησαν και σχολίασαν αυτές τις προτάσεις ο πρόεδρος της ΦΕΑΠΘ, Ι. Χριστάκης και ο γενικός γραμματέας της ΦΕΑΠΘ, Ι. Παπαδημόπουλος.⁶⁴ Ο πρόεδρος της ΦΕΑΠΘ αναγνώρισε τα προβλήματα που αναφέρονται στο άρθρο, ωστόσο διαφώνησε με ορισμένες προτάσεις του συνομιλητή του.⁶⁵ Στο ίδιο φύλλο φιλοξενήθηκαν και οι απόψεις ορισμένων προέδρων φοιτητικών συλλόγων σχετικά με το ζήτημα. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο καθένας από αυτούς υποστήριζε ή κατέκρινε τις θέσεις του Τριαρίδη ανάλογα με τον πολιτικό χώρο στον οποίο ανήκε.

Το 1960 πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη το Γ΄ Πανσπουδαστικό Συνέδριο. Η διοργάνωσή του είχε απασχολήσει τους προηγούμενους μήνες τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου της ΦΕΑΠΘ. Το συνέδριο είχε δρομολογηθεί να διεξαχθεί το διάστημα 17-23 Δεκεμβρίου 1960. Στην πραγματικότητα όμως το συνέδριο είχε σε μεγάλο βαθμό σχεδιαστεί από την ΕΚΟΦ, είχε χρηματοδοτηθεί από την κυβέρνηση και κεντρικός στόχος ήταν να ελεγχθεί πλήρως από τους φοιτητές του πολιτικού χώρου της Δεξιάς.⁶⁶ Η στοχοθεσία του συνεδρίου σε επίπεδο προγραμματικό ήταν προφανής με βάση το πρόγραμμα του συνεδρίου. Πέρα από τον απολογισμό και τις οργανωτικές συνεδριάσεις, τους συνέδρους απασχόλησαν η ανθελληνική προπαγάνδα εσωτερικού και εξωτερικού, οι πνευματικές σχέσεις με τον ελληνισμό του εξωτερικού, η Κύπρος, η Βόρεια Ήπειρος κ.ά.⁶⁷ Από το συνέδριο αποκλείστηκαν οι εφημερίδες Αυγή και Πανσπουδαστική και οι εκπρόσωποι της ΕΔΑ, των φοιτητικών ενώσεων της Τουρκίας, της Αλβανίας και της Βουλγαρίας.⁶⁸ Οι φόβοι και οι ενστάσεις που διατυπώθηκαν πριν την έναρξη του συνεδρίου δεν άργησαν να επιβεβαιωθούν, καθώς από τη δεύτερη μέρα ο βίαιος εξτρεμισμός μελών της ΕΚΟΦ ήταν συνεχής. Όπως θυμάται ο Αλέκος Γρίμπας, παρών στο συνέδριο και θύμα της βίας της ΕΚΟΦ: «τα πάντα είχαν προετοιμαστεί με ακρίβεια. Η ΕΡΕ είχε μοιράσει κάρτες εισόδου με εντολή να χειροκροτούν συνεχώς, να φωνάζουν και να βρίζουν όποιον αντιφρονούντα τολμούσε να μιλήσει, χωροφύλακες ένστολοι στις σκάλες».⁶⁹ Κατά τη δεύτερη μέρα του συνεδρίου

⁶² Ενδεικτικά: *Μακεδονία*, 19/3/1961.

⁶³ *Φοιτητική*, φ. 1.

⁶⁴ *Φοιτητική*, φ. 2. Ο Ιωάννης Χριστάκης, Πρόεδρος της ΦΕΑΠΘ κατά το διάστημα 1960-1961 ήταν φοιτητής της Ιατρικής σχολής και μέλος της ΕΡΕΝ και της ΕΚΟΦ, βλ. Θεόφιλος (Λάκης) Ιωαννίδης, Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1973), 433. Έτσι, βλέπουμε ότι στο Δ.Σ. του 1960 υπήρχαν εκλεγμένοι φοιτητές όπως ο παραπάνω από τον πολιτικό χώρο της ΕΚΟΦ και άλλοι (όπως ο Ντ. Τριαρίδης, Β΄ αντιπρόεδρος τότε και εκδότης της «Φοιτητικής») από τον κεντρικό χώρο.

⁶⁵ *Φοιτητική*, φ. 2: «Οπωσδήποτε η αλλαγή του παρόντος συστήματος κατέστη αναγκαία και μελετάται από την ΦΕΑΠΘ. [...] Η άποψη περί συστάσεως Φοιτητικού Κοινοβουλίου είναι ανεδαφική και άσκοπος. [...] Είναι μια περιττή πολυτέλεια, που μάλλον θόρυβο θα δημιουργεί, παρά ουσιαστική προσφορά».

⁶⁶ Πουλιάνας, «Εθνική Κοινωνική Οργάνωσις Φοιτητών», 83.

⁶⁷ Πρόγραμμα συνεδρίου, Αρχείο γράφωντος.

⁶⁸ Πουλιάνας, «Εθνική Κοινωνική Οργάνωσις Φοιτητών», 84.

⁶⁹ Αλέκος Γρίμπας, *65 χρόνια Αριστερά* (Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2019), 85-87.

ξυλοκοπήθηκε ο Ανδρέας Λεντάκης από ομάδα τριάντα ΕΚΟΦιτών και ο Αλέκος Γρίμπας που έσπευσε να τον βοηθήσει. Στη συνέχεια, συνελήφθησαν και οι δύο και οδηγήθηκαν στο τρίτο αστυνομικό τμήμα.⁷⁰ Οι ξυλοδαρμοί επεκτάθηκαν και σε άλλους δημοκρατικούς φοιτητές την ίδια αλλά και τις επόμενες ημέρες.⁷¹ Σε συνέχεια της πρότερης απαγόρευσης κάλυψης του συνεδρίου κατατέθηκε πρόταση του προεδρείου που ελεγχόταν από την ΕΚΟΦ για ψήφισμα εναντίον των εφημερίδων Αυγή, Μακεδονία και Πανσπουδαστική.⁷² Σταδιακά, όσοι φοιτητές δεν ανήκαν στην ΕΚΟΦ και την ΕΡΕΝ αποχώρησαν από το συνέδριο. Το βράδυ της τελευταίας μέρας του συνεδρίου οι σύνεδροι που ήταν υπό την επιρροή της ΕΚΟΦ παραβρέθηκαν σε δεξίωση στο «Κυβερνείο» από τον υπουργό Βορείου Ελλάδος, Αύγουστο Θεολογίτη, παρουσία σύσσωμης της πολιτικής και πνευματικής ελίτ της Θεσσαλονίκης.⁷³ Μετά από αυτήν τη δεξίωση μέλη της ΕΚΟΦ επιτέθηκαν βίαια στα γραφεία της εφημερίδας Μακεδονία. Η επίθεση παρουσιάστηκε από τους ίδιους ως διαμαρτυρία για την κάλυψη του συνεδρίου από την εφημερίδα.⁷⁴

Το πολιτικό σκηνικό ήταν ιδιαιτέρως πολωμένο, η διαπάλη στους φοιτητικούς χώρους ήταν συνεχόμενη και οι μάχες δίνονταν σχεδόν κάθε μέρα από τις συνελεύσεις μέχρι τα φοιτητικά στέκια της πόλης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το εξής: Στις 14 Απριλίου 1962 ο πρόεδρος του Συλλόγου Φοιτητών Νομικής Αθηνών "η Θέμις", Δημοσθένης Παπαδήμας, και ο Γιάννης Γιανουλόπουλος, εκπρόσωπος της ΔΕΣΠΑ, βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη στα πλαίσια της φοιτητικής εβδομάδας. Εξαιτίας ενός επεισοδίου στην Αθήνα, οι φοιτητές της ΦΕΑΠΘ κάλεσαν σε συγκέντρωση-εκδήλωση στον χώρο του Πανεπιστημίου.⁷⁵ Υπό την παρουσία του πρύτανη Ιωάννη Κορωναίου και του τέως πρύτανη Γεώργιου Βάρβογλη, οι φοιτητές της ΕΚΟΦ άρπαξαν το μικρόφωνο από τον Παπαδήμα χωρίς να του επιτρέψουν να ολοκληρώσει την ομιλία του. Θρυαλλίδα για την πράξη της ΕΚΟΦ αποτέλεσε η φράση του ομιλητή ότι το Πανεπιστήμιο Αθηνών εξαιτίας της αστυνόμευσης θύμιζε γερμανικό γκέτο.⁷⁶ Την αρπαγή του μικροφώνου ακολούθησαν συμπλοκές. Ο

⁷⁰ Γρίμπας, *65 χρόνια Αριστερά*, 86.

⁷¹ «Κάθε φορά που τολμούσε ένας αντιφρονών να μιλήσει, έβριζαν οι εκλεγμένοι σύνεδροι και οι χειροκροτητές οι εφοδιασμένοι με κάρτες από την ΕΡΕ, αν συνέχιζαν αυτός και οι αντιφρονούντες, ακολουθούσε επίθεση και ξυλοδαρμός», Γρίμπας, *65 χρόνια Αριστερά*, 86.

⁷² Πουλιάνας, «Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών», 86.

⁷³ *Μακεδονία*, 24/12/1960.

⁷⁴ *Μακεδονία*, 24/12/1960. Σε όλο το εξώφυλλο της Μακεδονίας κατηγορείται η ΕΡΕ και οι φοιτητές-μέλη της νεολαίας της. Η ίδια η εφημερίδα παρουσίασε το γεγονός ως εξής: «Την 9.30 νυκτερινήν εκατόν περίπου σύνεδροι του Πανσπουδαστικού συνεδρίου [...] εν διαδηλώσει εισώρμησαν εις τα γραφεία της 'Μακεδονίας' και ήρχισαν να υβρίζουν και να απειλούν τον αρχισυντάκτη της κ. Ι. Ιωαννίδην και τους ευρισκομένους κατ' εκείνην την ώραν εις αυτά συντάκτας. Οι επιδρομείς έξαλλοι ύβριζον και χειρονόμουν εν χρώ, ώθησαν συντάκτας, εβαιοπράγησαν κατ' αυτών και γενικώς ετήρησαν τοιαύτην πρωτοφανή στάσιν, ώστε να δεικνύουν ότι είναι έτοιμοι να καταστρέψουν τα γραφεία της εφημερίδος. Συνέλαβον έναν εκ των συντακτών εκ του λαιμού, υβρίζοντες συγχρόνως αυτόν [...] η μανία όμως των επιτιθέντων ήτο τόση, ώστε εις την επιθετικήν των ενέργειαν, έθραυσαν κρύσταλλα των γραφείων της 'Μακεδονίας' και ένα υαλοπίνακα μεγάλου παραθύρου. Μετά των ύβρεων και απειλών των οι εισβολείς εκραύγαζον ότι προβαίνουν εις την επίθεσιν, διότι η 'Μακεδονία' ανέγραφεν ότι το Πανσπουδαστικόν συνέδριον είχε μεταβληθή εις κομματικήν παρασυναγωγήν της ΕΡΕ. Συγχρόνως εκραύγαζον: 'Προδότες θα σας καθαρίσουμε'».

⁷⁵ Μωραϊτίδης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα», 147. Οι φοιτητές πρότειναν να χρησιμοποιηθεί χώρος εντός του ΑΠΘ για τη διεξαγωγή της συγκέντρωσης. Η πρυτανεία αρνήθηκε να παραχωρήσει αίθουσα και οι φοιτητές αναγκάστηκαν να πραγματοποιήσουν τη συγκέντρωση στο πανεπιστημιακό γυμναστήριο μετά από σχετική άδεια της χωροφυλακής.

⁷⁶ Μωραϊτίδης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα», 147.

Λάκης Ιωαννίδης, σημαίνον στέλεχος της ΕΚΟΦ, περιγράφει διαφορετικά τα γεγονότα, σε αντίθεση όχι μόνο με τις περιγραφές των υπολοίπων πρωταγωνιστών αλλά και με την κάλυψη του γεγονότος από τον Τύπο.⁷⁷ Ο Ιωαννίδης παρουσιάζει τη συγκέντρωση στο φοιτητικό γυμναστήριο ως κανονισμένη εκδήλωση της ΦΕΑΠΘ για την προβολή των φοιτητικών αιτημάτων.⁷⁸ Η ΕΚΟΦ κατηγορήσε τον Παπαδήμα ότι «ηθέλησε να δώσει πολιτική χροιάν εις την συγκέντρωσιν [...] έχων προφανώς ειδικάς εντολάς από εξωφοιτητικούς παράγοντας».⁷⁹ Τελικά, ακολούθησε μπαράζ ανακοινώσεων, τόσο από την ΕΚΟΦ όσο και από την ελεγχόμενη ΦΕΑΠΘ.⁸⁰ Στη διαμάχη ενεπλάκησαν και οι αρχές της πόλης.

Ωστόσο, τα πράγματα σιγά σιγά άρχισαν να αλλάζουν στους συσχετισμούς εντός της ΦΕΑΠΘ. Ο ανένδοτος αγώνας, το έτος για την παιδεία και η αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού επηρέασαν έντονα τις φοιτητικές εξελίξεις. Όταν τελικά οι δημοκρατικοί φοιτητές κατάφεραν να πάρουν την πλειοψηφία στα διοικητικά σχήματα της ΦΕΑΠΘ, οι φοιτητές της Δεξιάς αναζητούσαν διάφορους τρόπους για να μην αναγνωρίσουν το εκλογικό αποτέλεσμα. Η μετατόπιση των φοιτητικών συσχετισμών συνδέεται με τις αλλαγές που συντελέστηκαν στον ευρύτερο κεντρικό πολιτικό χώρο αλλά κυρίως με τα κινήματα του 1-1-4 και του 15% και το κίνημα για την ειρήνη, τα οποία επέδρασαν καθοριστικά στους πανεπιστημιακούς χώρους και αναδείχθηκαν από τη νεολαία. Αποτέλεσμα αυτών ήταν ότι μέχρι και το 1964 οι φοιτητές που εκλέγονταν και συμμετείχαν στα διοικητικά συμβούλια της ΦΕΑΠΘ ήταν κοντά στον χώρο του Κέντρου αλλά και της Αριστεράς και αρκετοί στήριζαν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.⁸¹ Στον αντίποδα, η ΕΚΟΦ προσπαθούσε να ματαιώσει τις δράσεις τους. Συχνά, καταγγέλλονταν εκλογικές διαδικασίες και ορισμένα Διοικητικά Συμβούλια δεν αναγνωρίζονταν από τους αντιπάλους. Έτσι, μέλη της ΕΚΟΦ σε μία ανακοίνωση τους ανέφεραν:

Η νόμιμος διοίκησης της ΦΕΑΠΘ ανακοινώνει τα ακόλουθα: 1) Η εκπέπουσα διοίκησης, συνεχίζουσα τας παράνομους ενεργείας της, μετά την παταγώδη αποτυχίαν [...] διεξάγει σήμερον «εκλογάς» [...] δεν πρόκειται περί εκλογών αλλά περί “φάρσας” και κανείς φοιτητής, σεβόμενος εαυτόν, δεν πρέπει να μετέχη εις αυτάς. [...] 3) Καλούνται ότα τα μέλη να διαφωτήσουν τους φοιτητάς ώστε κανείς να μη πλησιάση εις τα κάλπας της εκπέπουσας διοικήσεως. Εκ της Διοικήσεως της ΦΕΑΠΘ.⁸²

⁷⁷ Μωραϊτίδης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα», 147 και Μακεδονία, 15/4/1962.

⁷⁸ Ιωαννίδης, *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, 47. Στη σελ. 48 παρουσιάζει και χαιρετισμό του πρύτανη Βάρβογλη.

⁷⁹ Ιωαννίδης, *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, 49.

⁸⁰ Ιωαννίδης, *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, 50 κ.ε. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσίαση του γεγονότος από τον ίδιο σε ένα άλλο βιβλίο του: «Ετυχε να μου ανατεθή η υπευθυνότητα του μικροφώνου [...] εστράφησαν εναντίον του Καραμανλή με σκληρές εκφράσεις και ύβρεις. Τους απαγόρευσα να συνεχίσουν, οπότε οργισμένες ομάδες κομμουνιστών και κεντρώων μ' επιτέθηκαν για να μου αποσπάσουν το μικρόφωνο από τα χέρια», στο Λάκης Ιωαννίδης, *Γιατί διαλέξαμε τον Κωνσταντίνο Καραμανλή* (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1976), 26.

⁸¹ Ενδεικτικά: «Η ΦΕΑΠΘ διερμηνεύοντας τα αισθήματα ολόκληρου του φοιτητικού κόσμου της Θεσ/νίκης εκφράζει την αγανάκτηση και τον αποτροπιασμό της για την αήθη δυσφημιστική επίθεση εναντίον του γενικού γραμματέα του υπουργείου Παιδείας κ. Ε. Παπανούτσου. [...] Η ΦΕΑΠΘ τους καλεί [σ.σ. εννοεί τους Παπανδρέου και Παπανούτσο] να συνεχίσουν ανεπηρέαστοι μέχρι τέλους τον αγώνα που ανέλαβαν για τον εκσυγχρονισμό της παιδείας και την εθνική αναγέννηση. Δια το Δ.Σ. της Φ.Ε.ΑΠ.Θ.», ΑΣΚΙ, Πολιτικές νεολαίες, Κωδικός τεκμηρίου 005.09.035.298.1.00021, 28/11/1964.

⁸² Τρικ, 3/4/1963, στην Ανακοίνωση σημειώνονται τα ονόματα φοιτητών της εποχής (κυρίως μέλη της ΕΚΟΦ) λέγοντας ότι τυχόν συμπερίληψη των ανωτέρω ονομάτων σε ψηφοδέλτια, θα είναι παρά τη θέληση τους και προς παραπλάνηση των φοιτητών, Προσωπικό Αρχείο Α.Α.

Η υπονόμηση των διοικητικών συμβουλίων από την ΕΚΟΦ οδήγησε τους φοιτητές του Κέντρου και της Αριστεράς να ασχοληθούν σταδιακά περισσότερο με την ΕΦΕΕ, αφήνοντας την ΦΕΑΠΘ στους φοιτητές που ανήκαν στη Δεξιά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι εκδηλώσεις της ΦΕΑΠΘ να έχουν φιλοκυβερνητικό χαρακτήρα. Στη Θεσσαλονίκη, μετά την ίδρυση της ΕΦΕΕ, ιδρύθηκε και το κλιμάκιο της ΕΦΕΕ στη Θεσσαλονίκη. Οι εκδηλώσεις της ΦΕΑΠΘ διεξάγονταν με την άδεια των πρυτανικών αρχών, ενώ εκείνες της ΕΦΕΕ συχνά απαγορεύονταν. Κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών έγιναν μεγάλες κινητοποιήσεις στη Θεσσαλονίκη. Μετά τη δολοφονία του Πέτρουλα οργανώθηκε μεγάλη συγκέντρωση διαμαρτυρίας στον χώρο του Πανεπιστημίου.⁸³ Η ΦΕΑΠΘ λειτούργησε στο πλαίσιο των πολιτικών δικτύων του κράτους της εθνικοφροσύνης, ενώ το κλιμάκιο της ΕΦΕΕ Θεσσαλονίκης αντιμετώπιζε συχνά αποκλεισμούς.⁸⁴

Τους τελευταίους μήνες πριν το απριλιανό πραξικόπημα το κλίμα στο Πανεπιστήμιο δεν θύμιζε σε τίποτα το 1962. Η είσοδος της αστυνομίας για τη διάλυση των κινητοποιήσεων ήταν διαρκής. Το ίδιο και οι βίαιες ενέργειες της ΕΚΟΦ που διέλυε συνελεύσεις και συγκεντρώσεις. Ένα τέτοιο επεισόδιο συνέβη δύο μήνες πριν το πραξικόπημα στη Φιλοσοφική σχολή, ενώ μία από τις «εισόδους της αστυνομίας» στον χώρο του Πανεπιστημίου έγινε μερικές εβδομάδες πριν τη δικτατορία, με την είσοδο πολλών δεκάδων αστυνομικών στον χώρο του Αριστοτελείου και τις συλλήψεις φοιτητών.⁸⁵ Στις 31/3/1967, η ΕΦΕΕ κυκλοφόρησε διακήρυξη προς του Έλληνες φοιτητές, στην οποία αναφέρει: «Είναι γνωστά σ' όλους τα γεγονότα που συμβαίνουν τον τελευταίο καιρό στο πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Είναι γνωστό πως καταβάλλεται προσπάθεια να φιμωθεί το φοιτητικό κίνημα, να καταλυθούν τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα της ελεύθερης σκέψης και δράσης και της ανεμπόδιστης συνδικαλιστικής μας οργάνωσης», ενώ παρακάτω καταγγέλλει τον διωγμό των εκλεγμένων συνδικαλιστών.⁸⁶ Τελικά, με τη επιβολή του καθεστώτος η ελεύθερη φοιτητική συλλογική δράση απονομιμοποιήθηκε, τα έντυπα κρίθηκαν παράνομα, όπως και η αυτόνομη δράση των συλλόγων.

Συμπερασματικά, παραπάνω, επιχειρήθηκε η ανάδειξη ενός κόσμου που ακολουθώντας την κεντρική πολιτική σκηνή μετασχημάτιζε τη δράση, τον λόγο και τα αιτήματα που άρθρωνε. Σκιαγραφήθηκε η διαρκής διαδικασία εξοικείωσης και οικειοποίησης θεσμών και πρακτικών και φανερώθηκε ένα πολύμορφο φοιτητικό μωσαϊκό, μέσα στο οποίο φοι-

⁸³ *Μακεδονία*, 24/7/1965.

⁸⁴ Για παράδειγμα βλ. το 1^ο φ. του περιοδικού Οι φοιτητές και η εποχή τους (11-12/1966) που εκδιδόταν υπό την ΕΦΕΕ. Στις σελίδες του φιλοξενήθηκε άρθρο με τίτλο: «‘σοβαροί εθνικόφρονες’ κρατικά λαχεία και ΦΕΑΠΘ» όπου οι αρθρογράφοι κατηγορούν τις πρυτανικές αρχές για «διωγμούς» στελεχών της ΕΦΕΕ σε αντίστιξη με τις σχέσεις τους με τα στελέχη της ΦΕΑΠΘ καθώς επίσης στηλιτεύουν και τους λεγόμενους «αντι-συλλόγους» που δημιουργούν άλλοι φοιτητές. Παράλληλα, παρουσιάζουν μία επιστολή με ημερομηνία 22/10/1966 προς τον υπουργό Οικονομικών Γ. Μελά σε σχέση με την οικονομική υποστήριξη της ΦΕΑΠΘ: «Θερμότατα σας παρακαλώ όπως εκ των Κρατικών Λαχείων ενισχύσετε την Φοιτητική Ένωση Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Πρόκειται περί του σοβαρότερου Σωματείου Εθνικοφρόνων Φοιτητών προς τους οποίους αξίζει κάθε ενίσχυσις. Παρακαλώ να διαθέσετε ποσόν σοβαρόν», ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, Κωδικός Τεκμηρίου: 12679.00001.

⁸⁵ Από την είσοδο της αστυνομίας τον Μάρτιο του 1967 προέκυψε πλούσιο φωτογραφικό υλικό το οποίο διασώζεται. Σχετικά με τη διάλυση της συνέλευσης του Συλλόγου Φοιτητών Φιλοσοφικής από φοιτητές που ανήκαν στην ΕΚΟΦ, φοιτητές του δημοκρατικού χώρου κυκλοφόρησαν κείμενο υπογραφών μερικές μέρες μετά καταγγέλλοντας το γεγονός και καλώντας του συμφοιτητές τους σε ευρύτερη συμμετοχή. Προσωπικό αρχείο γράφοντος.

⁸⁶ Προσωπικό Αρχείο Α.Α.

τητές όλων των πολιτικών χώρων ήταν φορείς ιδεολογίας και πολιτικής δράσης. Επιπλέον, όπως αναδείχθηκε, οι εντάσεις της φοιτητικής δράσης δεν αφορούσαν μόνο την πολιτική συγκυρία αλλά ήταν αλληλένδετες και με άλλα ζητήματα όπως η αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού, η αναγνώριση του εαυτού τους ως μια διαφορετική κοινωνική ομάδα ή άλλα σημαντικά φοιτητικά προβλήματα.

Σχηματικά μιλώντας, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950 η συλλογική φοιτητική δράση άρχισε να χάνει τον έκτακτο χαρακτήρα που είχε μέχρι τότε. Ωστόσο, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας, αυτές οι δράσεις παρέμεναν υπό τον στενό έλεγχο των αρχών, είτε πρυτανικών, είτε κρατικών. Κινητήριοι μοχλός υπήρξαν οι κινητοποιήσεις για το Κυπριακό, όπου νέοι όλων των πολιτικών αντιλήψεων έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Σταδιακά, οι φοιτητές εμπλούτισαν την ατζέντα των αιτημάτων τους με αιτήματα που αφορούσαν τη βελτίωση των σπουδών τους, τα δίδακτρα, τις παροχές και τα μαθήματα. Όμως, μέχρι και το 1960 δεν υπήρξε σταθερά υψηλή συμμετοχή και οι διεκδικήσεις χαρακτηρίστηκαν από εντάσεις και υφέσεις. Από τα τέλη του 1960 η φοιτητική δράση πολλαπλασιάστηκε. Αναδύθηκε ένα οργανικό περιβάλλον με νέους συλλόγους, συνελεύσεις και κινητοποιήσεις. Τότε ξεπήδησαν και τα κινήματα του 1-1-4 και του 15%. Τα παραπάνω οδήγησαν και στην αλλαγή του περιεχομένου των διεκδικήσεων που τελικά έφτασε μέχρι και το αίτημα για εκδημοκρατισμό. Η συλλογική φοιτητική δράση γνώρισε κορύφωση, το κλίμα στα πανεπιστήμια υπήρξε εξαιρετικά πολωμένο και συνοδεύτηκε από πανσπερμία συλλόγων, εκδόσεων και κινητοποιήσεων έως την επιβολή της επτάχρονης Δικτατορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Ελληνόγλωσση

- Ασδραχάς, Σπύρος. «Η Νεότητα: Σταθερές και Ιδιοπροσωπείες». Στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμέλεια Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου, 11-13. Αθήνα: Θεμέλιο, 2010.
- Βαρών-Βασάρ, Οντέτ. *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*. Αθήνα: Εστία, 2009.
- Γκανούλης, Αθανάσιος. «Ακροδεξιές οργανώσεις και παρακράτος στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1949-1967». Διπλωματική εργασία, ΠΑΜΑΚ, Θεσσαλονίκη, 2016.
- Γρίμπας, Αλέκος. *65 χρόνια Αριστερά*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2019.
- Ιωαννίδης, Θεόφιλος (Λάκης). *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*. Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1973.
- Ιωαννίδης, Λάκης. *Γιατί διαλέξαμε τον Κωνσταντίνο Καραμανλή*. Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1976.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου, επιμ. *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2010.
- Κατσάπης, Κώστας. Το «Πρόβλημα Νεολαία». *Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974*. Αθήνα: Απρόβλεπτες Εκδόσεις, 2013.
- Κορνέτης, Κωστής. *Τα παιδιά της Δικτατορίας, φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πόλις, 2015.
- Λάππας, Κώστας. *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: ΙΑΕΝ, 2009.

- Λιάκος, Αντώνης. *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: Λωτός, 1988.
- Λιάκος, Αντώνης. *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*. Αθήνα: Πόλις, 2019.
- Λυμπεράτος, Μιχάλης. «Νεανικοί αγώνες στις απαρχές της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-1953)». Στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμέλεια Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου, 76-93. Αθήνα: Θεμέλιο, 2010.
- Μαυροσκούφης, Δημήτρης. *Τα "προοδευτικά ζιζάνια" του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: από τον αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον μακαρθισμό του Εμφυλίου*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2021.
- Μαχαίρα, Ελένη. *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου: Φωτογραφίες*. Αθήνα: ΙΑΕΝ, 1987.
- Μουδόπουλος, Σταύρος. *Ελληνικές ενώσεις στη Χαϊδελβέργη. Ελληνικός Φοιτητικός Σύλλογος Χαϊδελβέργης*. Ελληνική Κοινότητα Χαϊδελβέργης. Αθήνα: Νήσος, 2020.
- Μπάλα, Αθανασία. «Η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας της 4ης Αυγούστου. Προπαγάνδα και πολιτική διαφώτιση. Μια αρχειακή έρευνα». Στο *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου*, επιμέλεια Χάγκεν Φλάισερ και Νίκος Σβορώνος, 70-76. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989.
- Μπέκας, Δημήτριος. «Η πολιτική και οργανωτική ανάπτυξη του ελληνικού φοιτητικού κινήματος κατά την προδικτατορική περίοδο. Τα τρία πρώτα Πανσπουδαστικά Συνέδρια (1957-1960)». Μεταπτυχιακή εργασία, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα, 2018.
- Μπολώσης, Μιχάλης. «Φοιτητικές-πολιτικές νεολαίες της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα, 1949-1981». Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2020.
- Μωραϊτίδης, Μιχάλης. «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα: Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και συλλογική δράση (1956-1964)». Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2015.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας. *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκης, 2003.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα. *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960, αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*. Επιμέλεια Πολίνα Ιορδανίδου, Άντα Κάπολα, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Αγγελική Χριστοδούλου. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008.
- Παπανικολόπουλος, Δημήτρης. «Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα: ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60». Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2014.
- Πετρίδης, Παύλος, επιμ. *Ε.Ο.Ν. Η φασιστική νεολαία του Μεταξά*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2000.
- Πουλιάνας, Χρήστος. «Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (ΕΚΟΦ): Πρακτικές και πολιτική ιδεολογία του δεξιού εξτρεμισμού στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1960-1967)». Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2017.
- Σαίν-Μαρτέν, Κατερίνα. *Λαμπράκηδες, Ιστορία μιας γενιάς*. Αθήνα: Πολύτυπο, 1984.
- Σερντεδάκης, Νίκος. «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μεταπολεμική Ελλάδα». Στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμέλεια Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου, 160-182. Αθήνα: Θεμέλιο, 2010.
- Στεφανίδης, Ιωάννης. «Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος", 1958-1961». *Μνήμων* 29, (2008): 199-241.

- Στεφάνου, Στέφανος, και Ζήσιμος Συνοδινός. Τα αρχεία της ΕΜΙΑΝ. Γενικό ευρετήριο. Αθήνα: ΕΜΙΑΝ, 2010.
- Τζήκα, Θεοδώρα. «Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης στο μετεμφυλιακό κράτος, 1950-1967: Συγκρότηση, αιτήματα, συλλογική δράση». Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, 2019.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. ΠΕΑΝ (1941-1945). Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, 2005.
- Χρηστίδης, Χρήστος. *Ο ανένδοτος αγώνας. Η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης 1961-1963*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018.
- Williams, Raymond. *Κουλτούρα και ιστορία*. Αθήνα: Γνώση, 1994.

B. Ξενόγλωσση

- von der Goltz, Anna. *The Other '68ers: Student Protest and Christian Democracy in West Germany*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Klimke, Martin. *The Other Alliance: Student Protest in West Germany and the United States in the Global Sixties*. Princeton: Princeton University Press, 2009.
- Laqua, Daniel, και Nikolaos Papadogiannis. «Youth and internationalism in the twentieth century». *Social History* 48, 1 (2023): 1-16.
- Marwick, Arthur. *The sixties*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Papadogiannis, Nikolaos. *Militant around the clock? Left-Wing Youth Politics, Leisure, and Sexuality in Post-Dictatorship Greece, 1974-1981*. Oxford NY: Berghahn Books, 2015.
- Schildt, Axel, και Detlef Siegfried, επιμ. *Between Marx and Coca-Cola: Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980*. Oxford NY: Berghahn Books, 2006.

Αρχειακές πηγές και Τύπος

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Ψηφιακό Αποθετήριο
Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
Ελληνικός Βορράς
Μακεδονία
Τα Φοιτητικά Γράμματα
Φοιτητική

Ο εθνικός «Εαυτός» και ο Έλληνας ως εθνικός «Άλλος» στα σχολικά εγχειρίδια της Αλβανίας (1945-1990)

Σιντορέλα Μπράχα

Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Εισαγωγή

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι, μέσα από την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας, Γεωγραφίας και Γλώσσας της Γ' Γυμνασίου και Γ' Λυκείου που χρησιμοποιήθηκαν στην Αλβανία από το 1945 έως το 1990, να διερευνηθεί η εικόνα του εθνικού «Εαυτού» και του εθνικού «Άλλου» και εν προκειμένω του Έλληνα. Σ' αυτό το πλαίσιο θα εξεταστεί το πώς παρουσιάζονται οι συγκρούσεις ανάμεσά τους, οι περίοδοι ειρηνικής συνύπαρξης, τα στερεότυπα, καθώς και το πώς λειτουργεί η εθνική προπαγάνδα. Ο λόγος για τον οποίο τα σχολικά εγχειρίδια των συγκεκριμένων μαθημάτων αποτέλεσαν το ερευνητικό μας αντικείμενο είναι διότι αυτά, σύμφωνα με τη διεθνή έρευνα, συμβάλλουν καθοριστικά στη διαμόρφωση στάσεων και στην καλλιέργεια ιδεών στους μαθητές, καθώς ανήκουν στα λεγόμενα μαθήματα εθνικού φρονηματισμού.¹

Πριν από την παρουσίαση των πορισμάτων της μελέτης θεωρήθηκε σημαντικό να προηγηθεί μια ιστορική ανασκόπηση της εξέλιξης του αλβανικού εθνικισμού, του πολιτικού πλαισίου της ερευνώμενης χρονικής περιόδου, καθώς και του χαρακτήρα της αλβανικής εκπαίδευσης.

Ιστορικό πλαίσιο

Αλβανικός εθνικισμός

Η Αλβανική εθνική Αναγέννηση, ή αλλιώς Rilindje Kombetare, που σηματοδοτεί την εθνική «αφύπνιση» του αλβανικού λαού, ξεκίνησε τα έτη 1830-1840.² Κατά την πρώιμη φάση του, το αλβανικό εθνικό κίνημα δεν διέφερε από άλλα εθνικά κινήματα στα Βαλκάνια, είχε όμως ένα σημαντικό μειονέκτημα σε σχέση με αυτά, την καθυστέρηση. Οι λόγοι αυτής της καθυστέρησης ήταν οι εξής: α) η μη ύπαρξη γραπτής γλώσσας· β) η διοικητική διαίρε-

¹ Βλ. ενδεικτικά: Έφη Αβδελά, «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: 'εμείς' και οι 'άλλοι'», στο «Τι είν' ή πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, επιμ. Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997), 27-45. Βλ. επίσης: Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834- 1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων* (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1988).

² Kristaq Prifti, Gazmend Shpuza, κ.ά., *Historia e Popullit Shqiptar-Rilindja Kombëtare (Ιστορία του αλβανικού λαού-Εθνική Αναγέννηση)*, Akademia e Shkencave e Shqiperise (Tiranë: Toena, 2002), 12.

ση σε τρία βιλαέτια και η αντιμετώπιση της χώρας από τους Οθωμανούς ως τρεις κοινότητες με αποτέλεσμα τη δυσκολία να επιτευχθεί πολιτισμική ομοιογένεια· γ) η αναγκαστική μόρφωση σύμφωνα με τη θρησκεία στα τουρκικά (μουσουλμάνοι), ελληνικά (ορθόδοξοι), ιταλικά (καθολικοί)· δ) το γεγονός ότι η Υψηλή Πύλη θεωρούσε την εκπαίδευση στη μητρική γλώσσα ως μέσο για την απόσχιση από το οθωμανικό κράτος· ε) η ίδρυση ξένων σχολείων από τα γειτονικά κράτη.³

Βλέποντας ότι η θρησκεία και η αλλόγλωσση εκπαίδευση διαχώριζαν παρά ενοποιούσαν τον αλβανικό λαό, οι εισηγητές του αλβανικού εθνικισμού αναζητούν την πολιτιστική τους ταυτότητα στη γλώσσα. Ο Ναούμ Βεκιλχάρτζης και ο Σαμί Φράσερι, υπήρξαν από τους πρώτους υποστηρικτές της χρήσης της αλβανικής γλώσσας στην εκπαίδευση η οποία εμποδίζονταν από την οθωμανική κυβέρνηση. Έτσι, για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του αλβανικού έθνους σχηματίζεται το 1877 Κεντρική Επιτροπή στην Κωνσταντινούπολη, με σκοπό την αναγέννηση της αλβανικής γλώσσας και την παραγωγή έργων αλβανικής λογοτεχνίας. Οκτώ χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1885, οργανώνεται στο Βουκουρέστι παράρτημα το οποίο τυπώνει και διακινεί βιβλία στα αλβανικά και συγκεντρώνει εισφορές για την ίδρυση αλβανικών σχολείων.⁴ Το 1887 άρχισε να λειτουργεί στην Κορυτσά το πρώτο αλβανικό σχολείο και αυτό μόνο για άρρενες χριστιανούς και μουσουλμάνους, ενώ τα σχολεία θηλέων άνοιξαν το 1891.⁵ Η διδασκαλία όμως της αλβανικής γλώσσας συνεχίζει να παρεμποδίζεται από την οθωμανική κυβέρνηση και τις εκκλησιαστικές αρχές με τη μορφή πιέσεων και απειλών για αφορισμό προς τις οικογένειες που τολμούσαν να στείλουν τα παιδιά τους σε αυτά τα σχολεία.

Ένα μείζον ζήτημα που έρχεται στο προσκήνιο με την ίδρυση των σχολείων, το οποίο θα δημιουργήσει έντονες διαφωνίες μεταξύ των λογίων του αλβανικού εθνικού κινήματος, είναι αυτό του αλβανικού αλφαβήτου. Δεν υπήρχε μια κοινή γραμμή, καθώς διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις. Κάποιοι υποστήριζαν την αραβική γραφή ως κατάλληλη για τη γραπτή απόδοση της γλώσσας, άλλοι την ελληνική και άλλοι τη λατινική.⁶

Το 1902 άλλο ένα εμπόδιο θα ανακόψει τον αγώνα για την διαμόρφωση πολιτιστικής ταυτότητας των Αλβανών, και αυτό είναι οι οθωμανικοί νόμοι, σύμφωνα με τους οποίους κατέστη παράνομη η κατοχή αλβανικών βιβλίων και η χρήση της αλβανικής στην αλληλογραφία, όπως επίσης και η ύπαρξη των αλβανικών σχολείων, τα οποία και έκλεισαν.⁷

Μια μερίδα διανοουμένων που ζούσαν στο εξωτερικό, βλέποντας αυτή την παρεμπόδιση, αποφάσισαν να αναλάβουν δράση και να σχηματίσουν διάφορες εταιρείες, οι οποίες θα ασκούσαν μεγάλη επιρροή στην ανάδειξη του αλβανικού ζητήματος. Έτσι άρχισε η δημοσιοποίηση των στόχων του αλβανικού εθνικού κινήματος κυρίως στην Ιταλία και στην υπόλοιπη Ευρώπη και η παραγωγή αλβανικής λογοτεχνίας. Εξέχοντα πρόσωπα που

³ Bernd J. Fischer, *A Brief Historical Overview of the Development of Albanian Nationalism* (Fort Wayne: Indiana University, 2013), 1· Kristo Frashëri, «Rruga drejt pavarësisë» («Ο δρόμος προς την ανεξαρτησία»), *Studime Historike* 1-4, (1997): 84.

⁴ Miranda Vickers, *Οι Αλβανοί: Νεότερη και Σύγχρονη ιστορία* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1997), 75.

⁵ Bedri Dedja κ.ά., *Historia e arsimit dhe mendimit pedagogjik shqiptar (Ιστορία της εκπαίδευσης και της αλβανικής παιδαγωγικής σκέψης)* (Tiranë: Botim i Institutit të Studimeve Pedagogjike, 2003), 16.

⁶ Gazmend Shpuza, «Emancëpimi shqiptar, hapi i parë drejt afirmimit të kombit» («Αλβανική χειραφέτηση, πρώτο βήμα προς την επιβεβαίωση του έθνους»), *Studime Historike* 1-2 (2001): 151.

⁷ Stavro Skëndi, *Zgjimi kombëtar shqiptar 1878-1912 (Αλβανική εθνική αφύπνιση 1878-1912)* (Tiranë: Phoenix and Shtëpia e Librit dhe e Komunikimit, 2000), 130.

βοήθησαν σε αυτή την προσπάθεια ήταν μεταξύ άλλων η Ελένη Γκίκα, γνωστή με το ψευδώνυμο Ντόρα Ντ' Ίστρια, ο στρατηγός Ricciotti Garibaldi, όπως επίσης και οι Αλβανοί μετανάστες στην Ρουμανία, στη Βουλγαρία, στην Αίγυπτο και στην Αμερική.

Όλα αυτά όμως γίνονταν μάταια καθώς η πλειονότητα της κοινωνικής ελίτ των Αλβανών στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν αφοσιωμένη στο παλαιό καθεστώς και δεν ήθελε να χάσει τα προνόμιά της. Όλη αυτή η έκρυθμη κατάσταση οδήγησε τους Αλβανούς εθνικιστές να υιοθετήσουν ένα διαφορετικό τρόπο δράσης και συμπεριφοράς, με αποτέλεσμα ο αλβανικός εθνικισμός να λάβει πλέον πολιτική διάσταση.

Ένα επιπλέον ζήτημα που όξυνε τη μέχρι τότε κατάσταση ήταν οι αποφάσεις της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, οι οποίες ήταν καταστροφικές για την Αλβανία.⁸ Αυτές, στις 10 Ιουλίου του 1878, οδήγησαν στο να συγκληθεί ο Σύνδεσμος της Πριζρένης, η πρώτη δημόσια εκδήλωση όπου συγκεντρώθηκαν Αλβανοί αντιπρόσωποι των τεσσάρων αλβανικών βιλαετιών ανεξαρτήτως θρησκείας και κοινωνικής κατάστασης.⁹

Τον Ιανουάριο του 1879, ο εν λόγω σύνδεσμος υπέβαλε στην Πύλη το αναλυτικό πρόγραμμά του, το οποίο όμως αγνοήθηκε. Η Πύλη αντ' αυτού εισήγαγε διοικητικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις στο βόρειο τμήμα της Αλβανίας με αποτέλεσμα το 1890 να ξεσπάσουν εξεγέρσεις στην περιοχή αλλά ατελέσφορα, διότι η πλειονότητα του αλβανικού πληθυσμού έπεσε πάλι θύμα της πολιτικής που ακολουθούσε η Πύλη, η οποία το 1911 θα ανατραπεί εξαιτίας του ιταλό-οθωμανικού πολέμου.¹⁰ Τότε ήταν κατάλληλη περίοδος και για την Αλβανία να πραγματοποιήσει τις εθνικιστικές της βλέψεις, καθώς η αδυναμία της αυτοκρατορίας ήταν μεγάλη. Έτσι, τον Απρίλιο του 1912, οι αλβανικές φυλές του βορρά (τσέτα), αποτελούμενες από μουσουλμάνους και χριστιανούς αυτή τη φορά, πήραν τα όπλα και άρχισαν την δράση τους σε ολόκληρη την Αλβανία. Από το νότιο τμήμα της χώρας, αυτός που συντάχθηκε με τους ηγέτες της εξέγερσης ήταν ο μπέης του Βερατίου Ισμαήλ Κεμάλ, ο οποίος στις 28 Νοεμβρίου 1912 στην Αυλώνα (Vlore) θα ανακηρύξει την Αλβανία ανεξάρτητη.

Οι Μεγάλες δυνάμεις όμως δεν αναγνώρισαν την κυβέρνηση του Ισμαήλ Κεμάλ ως την πρώτη κυβέρνηση της Αλβανίας. Στην πρεσβευτική διάσκεψη που πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1912, είχαν αποφασίσει υπέρ της αυτονομίας της Αλβανίας κάτω από οθωμανικό έλεγχο και όχι υπέρ της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας της, γι' αυτό και στον καθορισμό των συνόρων πολλά αλβανικά εδάφη παραχωρήθηκαν στη νικήτρια βαλκανική συμμαχία. Πιο συγκεκριμένα, μεγάλο τμήμα στα βορειοδυτικά παραχωρήθηκε στη Σερβία και το Μαυροβούνιο, ενώ στην Ελλάδα δόθηκε η περιοχή της Τσαμουριάς (η βόρεια ήπειρος για τους Έλληνες, ή νότια Αλβανία για τους Αλβανούς) στον νότο.¹¹

Τα σχέδια όμως άλλαξαν μετά την πλήρη αποχώρηση των Οθωμανών από τις ευρωπαϊκές τους κτήσεις και έτσι η Αλβανία, με βάση το πρωτόκολλο του Λονδίνου, ανακηρύ-

⁸ Παραχωρούνταν σημαντικά αλβανικά εδάφη στη Σερβία, το Μαυροβούνιο και τη Βουλγαρία. Συγκεκριμένα στην Σερβία παραχωρήθηκε μεγάλο μέρος του σαντζακίου της Πριστίνας, στο Μαυροβούνιο δόθηκαν περιοχές της Βόρειας Αλβανίας, στις οποίες περιλαμβάνονταν οι Πετς, Ούλτσιν, Χότι, Πλάβα, Γκουτσία και Ποντγκόριτσα. Η Βουλγαρία έλαβε μεγάλο μέρος της Δυτικής Αλβανίας, το οποίο περιλάμβανε την Κορυντά, τη Δίβρα και το Τέτοβο. Βλ. Χαράλαμπος Νικολάου, *Διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες, συμφωνίες και συμβάσεις* (Αθήνα: Φλώρος, 1996), 131.

⁹ Skendi, *Zgjimi kombëtar shqiptar*, 32-34.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά: Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων II-20^{ος} αιώνας* (Αθήνα: Πολύτροπον, 2006.), 147-148.

¹¹ Vickers, *Οι Αλβανοί*, 107-108.

χθηκε στις 29 Ιουλίου 1913 κληρονομική ηγεμονία υπό την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων.¹² Όσον αφορά την βαλκανική συμμαχία, αυτή δεν κρατήθηκε ενωμένη· η διάσπασή της για εδαφικές διεκδικήσεις έφερε τον δεύτερο βαλκανικό πόλεμο, ο οποίος ήταν ο πιο καταστροφικός. Το ίδιο καταστροφική για τους Αλβανούς ήταν και η διευθέτηση των νέων συνόρων του αλβανικού κράτους τον Δεκέμβριο του 1913, όπου σύμφωνα με το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας: α) οι πόλεις Πετς, Πρισρένη, Γιάκοβα και Δίβρα παραχωρούνταν στη Σερβία· β) η Ήπειρος (νότια Τσαμουριά) επιδικάστηκε στην Ελλάδα· γ) η Σκόδρα και οι πόλεις Κορυτσά, Αργυρόκαστρο και Άγιοι Σαράντα δόθηκαν στην Αλβανία. Παρότι τα νέα αυτά σύνορα δεν ικανοποίησαν ούτε τις μεγάλες βλέψεις των Αλβανών αλλά ούτε και των βαλκάνιων γειτόνων τους, η Γραμμή της Φλωρεντίας επικυρώθηκε. Μετά από αυτή την επικύρωση, η Ελλάδα αναγκάστηκε να παραιτηθεί από την Νότια Αλβανία και τις πόλεις Κορυτσά, Αργυρόκαστρο και Αγίους Σαράντα. Ωστόσο, στις 2 Μαρτίου 1914, ο πρώην υπουργός εξωτερικών της Ελλάδας, Χρηστάκης Ζωγράφος, συνέστησε προσωρινή κυβέρνηση στη Βόρεια Ήπειρο, την οποία και αγνόησε το ελληνικό κοινοβούλιο με εντολή του Βενιζέλου, διότι ο ίδιος πίστευε πως η περιοχή είχε χαθεί οριστικά για την Ελλάδα και έτσι διέταξε τα ελληνικά στρατεύματα να επιστρέψουν. Σύμφωνα με πληροφορίες της Edith Durham, οι Έλληνες δεν αποσύρθηκαν πλήρως από τις κατεχόμενες περιοχές.¹³ Όσες δυνάμεις παρέμειναν εκεί άρχισαν να επιδίδονται σε βίαιες πρακτικές ενάντια στον αλβανικό πληθυσμό, ο οποίος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις συνοικίες της Κορυτσάς, της Κολονιάς, του Λέσκοβικ και του Τεπελέν για να σωθεί.¹⁴

Με την ίδρυση του αλβανικού κράτους, εκτός από τον καθορισμό των συνόρων, δημιουργήθηκαν ζητήματα και στο εσωτερικό της χώρας, καθώς ο Εσάτ Πασά ήθελε να ανατρέψει την προσωρινή κυβέρνηση του Ισμαήλ Κεμάλ, κάτι που τελικά έκανε η Διεθνής Επιτροπή. Τον Νοέμβριο του 1913, οι Δυνάμεις τοποθέτησαν στην ηγεσία του κράτους τον πρίγκιπα Γουλιέλμο του Βιντ, ο οποίος όμως έξι μήνες μετά από την ανάληψη της εξουσίας εγκατέλειψε τη χώρα. Μετά από αυτή την αποχώρηση, η Αλβανία βυθίστηκε πάλι στο χάος και στην πολιτική διχόνοια, μια κατάσταση που εξακολουθούσε να υπάρχει και κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁵

Εκείνη την περίοδο, και συγκεκριμένα στις 26 Απριλίου του 1915, η Αντάντ είχε αποφασίσει τον διαμελισμό και όχι την προστασία της Αλβανίας, υπογράφοντας αυτή την φορά το μυστικό σύμφωνο του Λονδίνου το οποίο υποβίβαζε το αλβανικό κράτος και παραχωρούσε τα νότια εδάφη του στην Ελλάδα και το νησί Σάσων και την Αυλώνα στην Ιταλία. Αυτός ο κατακερματισμός έδωσε χώρο στα ελληνικά στρατεύματα να ανακαταλάβουν τη Νότια Αλβανία, διαπράττοντας επιθέσεις και σφαγές μουσουλμάνων. Πολλοί κάτοικοι λιμοκτονούσαν εξαιτίας της κατάστασης, η οποία το 1917 άλλαξε, καθώς οι Σύμμαχοι αποφάσισαν να θέσουν την Ιταλία ως φύλακα της χώρας και να αποσύρουν την Ελλάδα.¹⁶ Όταν ο πόλεμος τελείωσε στις 11 Νοεμβρίου 1918 και ακολούθησε η Συν-

¹² Stefanaq Pollo και Arben Puto, *The History of Albania: From its Origins to the Present Day*, μτφρ. Carol Wiseman και Ginnie Hole (London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1981), 149-51· Basil Kondis, *Greece and Albania 1908-1912* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1976), 96.

¹³ Vickers, *Οι Αλβανοί*, 121-122.

¹⁴ Kristaq Prifti, Xhelal Gjecovi, Muzafer Korkuti, και Gazmend Shpuza, *Historia e Popullit Shqiptar (Ιστορία του αλβανικού λαού)* (Tiranë: Toena, 2007), 63.

¹⁵ Prifti, Gjecovi, Korkuti, και Shpuza, *Historia e Popullit Shqiptar*, 64-73.

¹⁶ Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στην Βαλκανική Ιστορία* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2009), 545.

διάσκεψη του Παρισιού τον Ιανουάριο του 1920, η Αλβανία ήταν διχοτομημένη και υπό ξένη κατοχή. Στο μεταξύ λίγο αργότερα, το 1923, στην ελληνική πλευρά των συνόρων δημιουργήθηκε ένα σοβαρό ζήτημα το οποίο είχε να κάνει με τους Τσάμηδες, τους μουσουλμάνους Αλβανούς που ζούσαν στην Τσαμουριά. Αυτοί υποστηρίζεται ότι εξαναγκάζονταν από τις ελληνικές αρχές να εγκαταλείψουν τις περιουσίες τους και να μεταφερθούν στην Τουρκία με την ανταλλαγή των πληθυσμών που πρόβλεπε η συνθήκη της Λωζάνης. Η δικαιολογία των Ελλήνων για την ένεργειά τους αυτή ήταν ότι ο συγκεκριμένος πληθυσμός δεν είναι αλβανικός διότι δεν είχε γεννηθεί στην Αλβανία αλλά στην Ελλάδα. Από την άλλη, οι Τσάμηδες υποστήριζαν ότι ανήκαν στην αλβανική εθνότητα· ως αποτέλεσμα, το συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών, λαμβάνοντας υπόψη το θέμα που είχε δημιουργηθεί, διόρισε ουδέτερη Μεικτή Επιτροπή για την προστασία της «αλβανικής καταγωγής μουσουλμανικής μειονότητας» της Ελλάδας.¹⁷

Το 1924-1925 η Αλβανία κυβερνήθηκε από τον πρόεδρο Αχμέτ Ζώγκου ο οποίος τρία χρόνια αργότερα στέφθηκε βασιλιάς και το βασίλειό του υποστηρίχτηκε οικονομικά από το φασιστικό καθεστώς της Ιταλίας μέχρι το 1939. Τότε ήταν που εισέβαλαν στην Αλβανία «επίσημα» οι Ιταλοί και ο Ζώγκου εγκατέλειψε την χώρα.¹⁸

Το 1940, οι ιταλικές δυνάμεις χρησιμοποίησαν την Αλβανία ως στρατιωτική βάση για να εισβάλουν στην Ελλάδα, αλλά γρήγορα υποχώρησαν επειδή αντιμετώπισαν σθεναρή αντίσταση.¹⁹ Έναν χρόνο αργότερα, οι ελληνικές και γιουγκοσλαβικές δυνάμεις ηττήθηκαν από τη ναζιστική Γερμανία και έτσι η Τσαμερία και το Κόσοβο παραχωρήθηκαν στην Αλβανία, αλλά μόνο μέχρι το 1943.²⁰ Χαρακτηριστικό είναι ότι την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα, Τσάμηδες με επικεφαλής μουσουλμάνους γαιοκτήμονες, συνεργάστηκαν στενά με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς, στο τέλος όμως του πολέμου υπήρξαν διωγμοί με πίεςεις και εκτελέσεις.²¹

Οι αλβανικές κομμουνιστικές ομάδες, χωρίς συμπαγή δράση, συμμετείχαν στην αντίσταση κατά των κατακτητών. Όμως, οι συνθήκες απαιτούσαν τη δημιουργία ενός ενιαίου Κομμουνιστικού Κόμματος. Τα εμπόδια ήταν πολλά για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, ενώ υπήρχαν μεταξύ αυτών των ομάδων διάφορες τριβές λόγω ιδεολογιών και οργανωτικών διαφορών. Με την είσοδο της Σοβιετικής Ένωσης στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο άλλαξαν πολλά δεδομένα. Η αλβανική αντιφασιστική αντίσταση απέκτησε έναν πολύ ισχυρό σύμμαχο και αυτό το γεγονός τη βοήθησε να ισχυροποιηθεί. Οι κομμουνιστικές ομάδες αντίστασης κατέληξαν τελικά σε μια συμφωνία συνεργασίας και έτσι οργανώθηκε μια κοινή δράση. Μέσα από τη διαδικασία αυτή γεννήθηκε το Κομμουνιστικό Κόμμα της Αλβανίας, με καθοδηγητή και αρχηγό τον Ενβέρ Χότζα.²²

¹⁷ Prifti, Gjekovi, Korkuti, και Shpuza, *Historia e Popullit Shqiptar*, 500-503.

¹⁸ Prifti, Gjekovi, Korkuti, και Shpuza, *Historia e Popullit Shqiptar*, 250 και 363.

¹⁹ Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 356.

²⁰ Vickers, *Οι Αλβανοί*, 199-203.

²¹ Ηλίας Σκουλίδας, «Οι σχέσεις Ελλάδος και Αλβανίας», στο *Βαλκάνια 1913-2011. Εκατό χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*, Νικόλαος Μέρτζος, Σπυρίδων Σφέτας, Ιωάννης Ζούκας, και Μάνος Καραγιάννης (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών-Αφοί Κυριακίδη, 2012), 218.

²² Pollo και Puto, *The History of Albania*, 296.

Πολιτικό πλαίσιο

Τη χρονιά έκδοσης των σχολικών εγχειριδίων της παρούσας μελέτης, στην πολιτική σκηνή κυριαρχούσε το κομμουνιστικό κόμμα της Αλβανίας, με αρχηγό τον Ενβέρ Χότζα, ο οποίος αναδεικνύεται πρωθυπουργός στις 2 Δεκεμβρίου του 1945.²³ Εκτός από αυτό το ρόλο ανέλαβε και το αξίωμα του υπουργείου Εξωτερικών και Εθνικής Άμυνας, καθώς και του αρχηγού των Ενόπλων Δυνάμεων, ενώ διατήρησε και την θέση του Γενικού Γραμματέα του ΚΚΑ. Ο ίδιος αρχίζει τη σοσιαλιστική οικοδόμηση της χώρας μέσα από πολλές μεταρρυθμίσεις που σχετίζονται με την οικονομία, την εκπαίδευση, την κοινωνία κτλ. Συγκεκριμένα, γύρω στο 1947 ψηφίστηκαν νέοι αγροτικοί νόμοι, σύμφωνα με τους οποίους παραχωρούνταν γη στους εργάτες και στους αγρότες που την καλλιεργούσαν και έτσι η γεωργική παραγωγή σημείωσε σημαντική αύξηση.²⁴ Την ίδια περίοδο, η χώρα εκβιομηχανίστηκε και το σύστημα υγείας ανοικοδομήθηκε όπως και η εκπαίδευση στα πρότυπα της Γιουγκοσλαβίας. Το καθεστώς του Χότζα επιδίωξε τον περιορισμό της επιρροής της θρησκείας και των θεσμών της. Ο ίδιος μάλιστα πίστευε πως οι καθολικοί ήταν λιγότερο πατριώτες από τους μουσουλμάνους ή τους ορθόδοξους.²⁵

Το 1958-1959 η Αλβανία άρχισε να απολαμβάνει μεγάλη ευημερία και αυτό εξαιτίας των εισροών κεφαλαίων από όλο το ανατολικό μπλοκ τα οποία βοήθησαν στην ταχεία οικονομική ανάπτυξη και στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού.²⁶ Όλα αυτά μέχρι το 1978, οπότε η χώρα απομονώνεται και θεωρείται πλέον μια άγονη πολιτιστική έρημος, καθώς είχαν απαγορευτεί τα μέσα επικοινωνίας, τα αυτοκίνητα, οι τηλεοράσεις. Το καθεστώς προσπαθούσε να κρατήσει τον λαό σε άγνοια για τη ζωή έξω από την χώρα, τα ταξίδια απαγορεύονταν και οι ξένοι επισκέπτες περνούσαν από αυστηρό έλεγχο.²⁷

Το 1985 ο Χότζα πεθαίνει και αφήνει διάδοχο του τον Ραμίζ Αλία, ο οποίος παρέμεινε στην πολιτική σκηνή μέχρι την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού το 1989. Το 1992 με τις εκλογές στην Αλβανία τελείωσε οριστικά η απόλυτη κυριαρχία του Κομμουνιστικού Κόμματος και δημιουργήθηκαν πολλές νέες πολιτικές παρατάξεις. Η χώρα έπεσε ξανά στο χάος, η βία ήταν σε έξαρση και ο περισσότερος κόσμος μετανάστευσε στο εξωτερικό για να γλιτώσει από αυτή την κατάσταση.²⁸

Εκπαίδευση στην Αλβανία (1945-1990)

Το 1944, μετά τη λήξη του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, σχηματίζεται από τον Ενβέρ Χότζα, μέλος ακόμη τότε του εθνικοαπελευθερωτικού συμβουλίου, κυβέρνηση στα Τίρανα. Ο ίδιος, λαμβάνοντας υπόψη του το άθλιο και ανύπαρκτο εκπαιδευτικό σύστημα των προηγούμενων ετών, έδωσε προτεραιότητα στο να ξανανοίξει τα σχολεία και να οργα-

²³ Pollo και Puto, *The History of Albania*, 296.

²⁴ Lovett Fielding Edwards, «The New Albania», *Geographical Magazine* 19, 3, (1946): 104-115.

²⁵ Vickers, *Οι Αλβανοί*, 246.

²⁶ Bernd J. Fischer, *Enver Hoxha dhe diktatura staliniste ne Shqiperi* (Tiranë, Albania: AHS, 2010), 55-56.

²⁷ Vickers, *Οι Αλβανοί*, 277.

²⁸ Vickers, *Οι Αλβανοί*, 322-325.

νώσει από την αρχή ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα. Πίστευε πως η αναδιοργάνωση αυτή θα βοηθούσε στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού και θα εμφυσούσε στους νέους της χώρας την κομμουνιστική ιδεολογία. Με αυτόν τον τρόπο, όλοι οι μαθητές περνούσαν υπό τον έλεγχο του κράτους, και το ίδιο και τα σχολεία τα οποία τοποθετήθηκαν και αυτά κάτω από την κρατική διαχείριση.²⁹

Το 1946 ο νέος εκπαιδευτικός νόμος όριζε πως όλα τα σχολικά κείμενα θα εμπνέονταν από μαρξιστικές-λενινιστικές αρχές. Λίγο αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1949, η κυβέρνηση εξέδωσε έναν νόμο που απαιτούσε από όλους τους πολίτες ηλικίας δώδεκα μέχρι σαράντα ετών να μπορούν να διαβάζουν και να γράφουν. Ο ίδιος νόμος καθιέρωσε, εκτός από την επταετή υποχρεωτική εκπαίδευση και την τετραετή δευτεροβάθμια, ένα δίκτυο επαγγελματικών και εμπορικών σχολών, καθώς και σχολών κατάρτισης εκπαιδευτικών. Τα σχολεία έγιναν μεικτά με την καθιέρωση της ισότητας στην εκπαίδευση και για τα δύο φύλα και άνοιξαν τα εσπερινά σχολεία που τα παρακολουθούσαν όλοι όσοι εργαζόνταν τα πρωινά. Το 1946 έχουμε και την ίδρυση της πρώτης πανεπιστημιακής παιδαγωγικής σχολής η οποία είχε τον ρόλο της προετοιμασίας των δασκάλων, καθώς και την ίδρυση του ινστιτούτου των επιστημών. Τέλος, επεκτάθηκαν τα επαγγελματικά και τεχνικά μαθήματα με σκοπό την αύξηση της γνώσης στους ειδικευμένους και ημι-ειδικευμένους εργαζόμενους.³⁰

Όλο το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής διαπνεόταν από την κομμουνιστική ιδεολογική προπαγάνδα που προωθούσε η κεντρική κυβέρνηση και είχε έναν σοβιετικό προσανατολισμό. Αυτός ο προσανατολισμός γίνεται αντιληπτός ιδίως στα σχολικά εγχειρίδια, τα οποία ήταν γραμμένα και μεταφρασμένα από σοβιετικούς. Οι δάσκαλοι ακολουθούσαν σοβιετικές μεθόδους παιδαγωγικής και μάθαιναν την ρωσική γλώσσα. Το σύστημα της στοιχειώδους και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διαρκούσε έντεκα χρόνια και αποτελούνταν από τις αρχικές τάξεις πρώτη έως τετάρτη, τις ενδιάμεσες πέμπτη έως έβδομη και τις δευτεροβάθμιες όγδοη έως ενδέκατη.³¹

Τον Οκτώβριο του 1960, δεδομένης της ρήξης των σχέσεων ανάμεσα στην Αλβανία και τη Σοβιετική Ένωση, αποφασίστηκε από το Αλβανικό εργατικό κόμμα η αναδιοργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος με σκοπό την απομάκρυνση από την σοβιετική επιρροή. Για τον λόγο αυτό ξαναγράφτηκαν τα σχολικά εγχειρίδια, στο πρόγραμμα της εντεκάχρονης γενικής εκπαίδευσης προστέθηκε ένα επιπλέον έτος, ενώ ολόκληρο το σύστημα προσαρμόστηκε στις ανάγκες της βιομηχανίας και της αγροτική οικονομίας της χώρας.³²

Την αναδιοργάνωση αυτή ακολούθησε και μια επόμενη μεταρρύθμιση σύμφωνα με την οποία το εκπαιδευτικό σύστημα διαιρέθηκε σε τέσσερις γενικές κατηγορίες: α) προσχολικό, β) γενικό οκτάχρονο πρόγραμμα, γ) δευτεροβάθμια και δ) τριτοβάθμια εκπαίδευση. Το γενικό οκτάχρονο σχολείο παρείχε στους μαθητές ιδεολογική, πολιτική, ηθική, αισθητική, φυσική και στρατιωτική εκπαίδευση. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση άρχιζε από την ένατη χρονιά και τελείωνε στην δωδέκατη, δηλαδή διαρκούσε τέσσερα χρόνια, και πρόσφερε προγράμματα τόσο γενικής όσο και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Στα ιδρύματα της τρι-

²⁹ James O'Donnell, *A coming of age: Albania under Enver Hoxha* (New York: Columbia University Press, 1999), 118.

³⁰ Eqrem Cabej, *Hyrje ne historine e gjuhes shqipe* (Εισαγωγή στην ιστορία της αλβανικής γλώσσας) (Tiranë: Naim Frasheri, 1976), 29-43.

³¹ Έβις Καγιά, *Το ζήτημα της εκπαίδευσης στην ελληνική μειονότητα και οι δίγλωσσοι μετανάστες μαθητές στα ελληνικά ιδιωτικά σχολεία στην Αλβανία* (Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2006), 15.

³² Καγιά, *Το ζήτημα της εκπαίδευσης*, 16.

τοβάθμιας εκπαίδευσης η διάρκεια των σπουδών κυμαίνονταν από τρία έως πέντε έτη.³³

Το καθεστώς με αυτόν τον σχεδιασμό σημείωσε σημαντική πρόοδο στην εκπαίδευση διότι κατάφερε να εξαλείψει τον αναλφαβητισμό, δημιούργησε πανεπιστημιακά ιδρύματα με αποτέλεσμα να αυξάνονται όλο και περισσότερο οι φοιτητές αλλά και οι εκπαιδευτικοί της χώρας και έφερε την ισότητα στην εκπαίδευση, κάτι που έλειπε μέχρι τότε από την Αλβανία.

Το 1985 πεθαίνει ο Χότζα και τον διαδέχεται ο Ραμίζ Αλία, η κυβέρνηση του οποίου θα είναι προσωρινή, και αυτό διότι οι πολιτικές αλλαγές σε όλη την Ανατολική Ευρώπη θα οδηγήσουν το μονοκομματικό καθεστώς της Αλβανίας σε διάλυση. Το έτος 1991 η χώρα βυθίζεται στο χάος της οικονομικής και πολιτικής κρίσης με αποτέλεσμα το εκπαιδευτικό σύστημα να απορρυθμιστεί. Πολλά σχολεία και σχολικά εγχειρίδια κάηκαν, οι δάσκαλοι μετεγκαταστάθηκαν από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές, εγκαταλείποντας τα σχολεία των χωριών, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις εγκατέλειψαν και την ίδια την χώρα.³⁴

Μελέτη

Ο εθνικός «Εαυτός» στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας, Γεωγραφίας και Γλώσσας (1945- 1990)

I. Ο εθνικός «Εαυτός» στα εγχειρίδια Ιστορίας

Στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της περιόδου 1945-1990 ο εθνικός «Εαυτός» παρουσιάζεται ως ο δημιουργός και φορέας ενός ιδιαίτερου πολιτισμού με αρχαίες καταβολές από τους Ιλλυριούς, την παλαιότερη εθνική ομάδα της Ευρώπης:

Στην αρχαιότητα οι Ιλλυριοί αποτελούσαν έναν από τους μεγαλύτερους πληθυσμούς στην Ευρώπη.³⁵

Οι κάτοικοι οι οποίοι κατοικούσαν πρώτοι τα αλβανικά εδάφη την δεύτερη χιλιετία ήταν οι Ιλλυριοί, μια αρχαία ινδοευρωπαϊκή εθνογλωσσική ομάδα. Οι Ιλλυριοί και οι απόγονοι τους οι Αλβανοί, αποτελούν την παλαιότερη εθνική ομάδα μεταξύ των λαών της σημερινής Ευρώπης. Στο τέλος της Νεολιθικής εποχής οι Ιλλυριοί κατοικούσαν όχι μόνο στο σημερινό έδαφος της Αλβανίας αλλά και σε ολόκληρο το δυτικό τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου.³⁶

Ο πολιτισμός της Ιλλυρίας είχε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία εκφράστηκαν στον τομέα της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, στην τέχνη και στον τρόπο κατανόησης του κόσμου.³⁷

Πέραν αυτής της υπεροχής και της αρχαίας καταγωγής, ο εθνικός «εαυτός» περιγράφεται ως πολεμιστής, γενναίος, ειλικρινής, δυναμικός, φιλόξενος, πατριώτης και υπερασπιστής

³³ Καγιά, *Το ζήτημα της εκπαίδευσης*, 16.

³⁴ Καγιά, *Το ζήτημα της εκπαίδευσης*, 17.

³⁵ Dhimitër Grillo, *Historia e Shqiperise per klasen VIII (Ιστορία της Αλβανίας για την 8^η τάξη)* (Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Shkollor, 1966), 8. Όταν δεν προκύπτει αλλιώς από την βιβλιογραφία, οι αποδόσεις των αλβανικών αποσπασμάτων στα ελληνικά είναι της συγγραφέως.

³⁶ Kristo Frasherî, και Stefanaq Pollo, *Historia e Shqiperise per shkollat e mesme (Ιστορία της Αλβανίας για το Λύκειο)* (Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Shkollor, 1974), 4-5.

³⁷ Petrika Thengjilli, κ.ά., *Historia e Shqiperise 8 (Ιστορία της Αλβανίας 8)* (Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Shkollor, 1989), 11.

της ελευθερίας. Είναι αυτός που θέλει να έχει καλές σχέσεις με τους γείτονές του και παίρνει πάντα πρωτοβουλίες για να διαχειριστεί οποιαδήποτε ένταση, ενώ όλοι οι άλλοι θέλουν να τον εκμεταλλευτούν ή να τον καταστρέψουν.

II. Ο εθνικός «Εαυτός» στα εγχειρίδια Γεωγραφίας

Στα σχολικά εγχειρίδια Γεωγραφίας της εξεταζόμενης περιόδου, ο εθνικός «Εαυτός» παρουσιάζεται ως προς την καταγωγή του ακριβώς όπως παρουσιαζόταν και στα εγχειρίδια της Ιστορίας στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, δηλαδή ότι ήταν ο αρχαιότερος λαός των Βαλκανίων με καταγωγή από τους Ιλλυριούς. Πέραν της αρχαίας καταγωγής, η οποία αποδεικνύεται από αρχαιολογικές ανασκαφές και από ιστορικά στοιχεία, ο εθνικός «Εαυτός» έχει φυσικό και πολιτισμικό πλούτο. Σύμφωνα με τα εγχειρίδια, τα αλβανικά εδάφη (ο χώρος του εθνικού Εαυτού) έχουν σημαντική γεωγραφική θέση και μάλιστα στρατηγικής σημασίας διότι αποτελούν την πόρτα για την είσοδο στα Βαλκάνια: «Η χώρα έχει σημαντική στρατηγική θέση και πλούσια γη».³⁸ Αυτή η πόρτα αναφέρεται ως κλειστή στα εγχειρίδια της περιόδου της απομόνωσης της χώρας: «έχει κλείσει μια για πάντα για τους εχθρούς της Αλβανίας».³⁹

Τέλος, ο εθνικός Εαυτός δεν δείχνει να θυματοποιείται σε καμία αναφορά, αλλά εμφανίζεται ως ο πιο ανθεκτικός, γενναίος, υπερήφανος και ηρωικός κυρίως στους πολέμους: «Ο αλβανικός λαός δεν υποκλίθηκε ποτέ στον κανόνα και δεν υποτάχθηκε στον εχθρό, είναι ανθεκτικός, με αντοχές».⁴⁰

III. Ο εθνικός «Εαυτός» στα σχολικά εγχειρίδια Γλώσσας

Στα πρώτα χρόνια της Κυβέρνησης του Χότζα, τα εγχειρίδια του μαθήματος της γλώσσας, αποτελούνταν μόνο από γραμματική και συντακτικό· έτσι οι αναφορές για τον εθνικό «Εαυτό» και τον εθνικό «Άλλο» ήταν ανύπαρκτες. Αυτές κάνουν την εμφάνισή τους από το 1986 και μετά, οπότε η γλώσσα διδάσκεται στο σύνολό της έχοντας κείμενα, γραμματική, συντακτικό και μορφολογικές επισημάνσεις. Σε αυτά τα εγχειρίδια ο εθνικός «Εαυτός» πρωταγωνιστεί, έχοντας εκτός από αρχαία καταγωγή και μια από τις αρχαιότερες γλώσσες στα Βαλκάνια.

Επίσης, ένα κείμενο του συγγραφέα Naim Frasheri χαρακτηρίζει την Αλβανία ως γενναία χώρα: «Μπράβο σε 'σένα, Αλβανία, λουλούδι μου ήσουν πολύ γενναία – ποίημα του Naim Frasheri».⁴¹

³⁸ *Gjeografia e Shqiperise per klasen e shtate (VII) te shkollave shtatevjecare (Γεωγραφία της Αλβανίας για την 7η τάξη του επταετούς σχολείου)* (Tiranë: Botim I Ministrise se Aresimit dhe cultures, 1954), 9 και 42· Akif Selfo, *Gjeografia e Shqiperise per shkollat e mesme (Γεωγραφία της Αλβανίας για το Λύκειο)* (Tiranë: Botim I Ministrise se Aresimit dhe cultures, 1956), 3.

³⁹ Perikli Qiriazi, Qamil Xherahu, και Llukan Saqellari, *Gjeografia e Shqiperise 8 (Γεωγραφία της Αλβανίας 8)* (Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Skollor, 1989), 5· Arqile Berxholi, Perikli Qiriazi, και Muharrem Bejleri, *Gjeografia e Shqiperise per shkollat e mesme (Γεωγραφία της Αλβανίας για το Λύκειο)* (Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Skollor, 1988), 6.

⁴⁰ *Gjeografia e Shqiperise per klasen e shtate (VII) te shkollave shtatevjecare*, 81· Selfo, *Gjeografia e Shqiperise per shkollat e mesme*, 162-163· Qiriazi, Xherahu, και Saqellari, *Gjeografia e Shqiperise 8*, 76· Berxholi, Qiriazi, και Bejleri, *Gjeografia e Shqiperise per shkollat e mesme*, 131-132.

⁴¹ Menella Totoni, Enver Gjylbegu, Loredan Bubani, Niko Dako, και Sabahedin Bobrati, *Gjuha Shqipe 8 (Αλβανική γλώσσα 8)* (Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Skollor, 1989), 194.

Ο εθνικός «Άλλος» στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας-Γεωγραφίας και Γλώσσας (1945- 1990)

Ο εθνικός «Άλλος» στα εγχειρίδια Ιστορίας

Στην ιστορική αφήγηση των ερευνώμενων σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας ιδιαίτερη θέση, εκτός από τον εθνικό «Εαυτό», κατέχει και ο Βαλκάνιος εθνικός «Άλλος». Στη συγκεκριμένη περίπτωση τον εθνικό «Άλλο» τον αποτελούν οι Έλληνες, στους οποίους αποδίδονται κάποια χαρακτηριστικά και στερεότυπα. Ειδικότερα, οι τελευταίοι προβάλλονται ως εχθρικοί, σοβινιστές, ιμπεριαλιστές, ρεβιζιονιστές και μοναρχοφασίστες:

Σε μια μόλις μέρα αυτοί οι Έλληνες έκαναν μαζικές σφαγές 217 αθώων Αλβανών αγροτών από την Ορμόβα (Hormona).⁴²

Σοβινιστές Έλληνες, Σέρβοι, Μαυροβούνιοι.⁴³

Σέρβοι και Έλληνες ιμπεριαλιστές ήθελαν να κομματιάσουν τα εδάφη της Αλβανίας.⁴⁴

Για να γλιτώσουν τις διώξεις των σοβινιστών Ελλήνων.⁴⁵

Για να αποσπάσουν τη χώρα μας από το νότο οι Έλληνες μοναρχοφασίστες, υποκινούμενοι και βοηθούμενοι από τους Βρετανούς και Αμερικανούς ιμπεριαλιστές τον Αύγουστο του 1949 πραγματοποίησαν ένοπλη πρόκληση εναντίον της Αλβανίας.⁴⁶

Εχθροί, ιμπεριαλιστές και ρεβιζιονιστές Έλληνες.⁴⁷

Οι ένοπλοι Έλληνες δήλωσαν πως άμα δοθούν αυτά τα εδάφη στην Αλβανία θα σφάξουν τους Αλβανούς.⁴⁸

Είναι άξιο αναφοράς ότι στην έκδοση του 1966 της Γ' Γυμνασίου παρουσιάζεται η δράση του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης του οποίου η εικόνα αμαυρώνεται, καθώς του αποδίδονται κατηγορίες για δολοφονία Αλβανών πατριωτών, διότι δεν ήθελε η αλβανική γλώσσα να διδάσκεται στα σχολεία της εποχής:

Για να αποφευχθεί η εξάπλωση της διδασκαλίας της αλβανικής γλώσσας και το άνοιγμα των σχολείων ο Έλληνας Πατριάρχης και το Ελληνικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως δεν δίστασε να διαπράξει εγκλήματα, με την εντολή του σο πατριώτης Veqilharxhi δηλητηριάστηκε και κήκε το σπίτι του και μαζί με αυτό τα χειρόγραφα του.⁴⁹

Αυτό θεωρήθηκε ως μια τακτική του εθνικού «Άλλου» ώστε να επεκταθεί εδαφικά και να εκπληρώσει τα εθνικά του συμφέροντα. Εκτός από την προπαγάνδα, χρησιμοποιούσε άμαχο πληθυσμό τον οποίο κακομεταχειριζόταν και δεν δίσταζε να φτάσει και στην δολοφονία:

Έλληνες επιτέθηκαν στα εδάφη μας και μετά από έντονες μάχες κατάφεραν να προχωρήσουν στο κάψιμο, στην δολοφονία και λεηλασία 500 χωριών όπου κήκαν και οι άνθρωποι τρομοκρατήθηκαν. Κάποιοι προσπάθησαν να κρυφτούν στα χωριά για να γλιτώσουν.⁵⁰

⁴² *Historia e Shqiperise per klasen VII te shkolles shtatevjecare (Ιστορία της Αλβανίας για την 7^η τάξη του επατεούς σχολείου)* (Tiranë: Botim I Ministrise se Aresimit dhe Kultures, 1961), 43.

⁴³ *Historia e Shqiperise per klasen VII*, 1961, 48.

⁴⁴ *Historia e Shqiperise per klasen VII*, 1961, 50.

⁴⁵ Grillo, *Historia e Shqiperise per klasen VIII*, 118.

⁴⁶ Grillo, *Historia e Shqiperise per klasen VIII*, 248.

⁴⁷ Grillo, *Historia e Shqiperise per klasen VIII*, 258.

⁴⁸ Frasheri και Pollo, *Historia e Shqiperise per shkollat e mesme*, 157.

⁴⁹ Grillo, *Historia e Shqiperise per klasen VIII*, 101.

⁵⁰ Grillo, *Historia e Shqiperise per klasen VIII*, 141.

Έλληνες μοναρχοφασίστες με την βοήθεια της Βρετανίας και της Αμερικής τον Αύγουστο του 1949 πραγματοποίησαν ένοπλη πρόκληση εναντίον της Αλβανίας. Βομβάρδισαν συνοριακά χωριά, με πολυβόλα σκότωσαν και παιδιά, γυναίκες και ηλικιωμένους.⁵¹

Ο ορθόδοξος επίσκοπος Αργυρόκαστρού έριξε κατάρα κατά της αλβανικής γραφής και η ελληνική κυβέρνηση απαγόρευσε την περαιτέρω έκδοση της εφημερίδας του Α. Κουλουριώτη.⁵²

Για να εξαπατήσουν την διεθνή επιτροπή ανάγκασαν τους χωρικούς, από όπου θα περνούσε η επιτροπή, να ζωγραφίσουν τα σπίτια τους με τα χρώματα της ελληνικής σημαίας, έντυσε νέους Έλληνες στρατιώτες με πολιτικά ρούχα και τα παρουσίασε στην επιτροπή.⁵³

Η εξωτερική πολιτική των Ελλήνων, η Μεγάλη ιδέα, η Συμμαχία των Βαλκανίων και η Βορειοηπειρωτική κίνηση ερμηνεύονται από τα εγχειρίδια ως σοβινιστικά σχέδια των “πονηρών” Ελλήνων:

Τον Αύγουστο του 1913, όταν έπρεπε να φύγουν τα ξένα σώματα από την Αλβανία, τα ελληνικά σώματα έφυγαν μόνο από την Κορυτσά, εξαναγκασμένοι από τις αλβανικές δυνάμεις. Στις άλλες περιοχές όπου τις είχε ακόμη στην κατοχή της, η Ελλάδα εφάρμοσε την αυτόνομη κυβέρνηση της Βόρεια Ηπείρου (έτσι έλεγαν οι Έλληνες τις δικές μας περιοχές του νότου) όπου την αποτελούσαν Έλληνες. Η αυτόνομη όμως Βόρεια Ήπειρος συμπεριλάμβανε, την Χιμάρα, Σαράντα, Δέλβινο, Αργυρόκαστρο και Περμετί.⁵⁴

Η Ελλάδα εκπόνησε νέα πονηρά σχέδια για να προσαρτήση χωρίς πόλεμο τις επαρχίες της Νότιας Αλβανίας, τις οποίες τώρα άρχισε να τις ονομάζει και Βόρεια Ήπειρο. Σύμφωνα με αυτά τα σχέδια η Αθήνα δήλωσε επίσημα ότι ο ελληνικός στρατός θα αποχωρήσει από την Νότια Αλβανία. Από την άλλη πλευρά οργάνωσε στην περιοχή της Κορυτσάς ένα δήθεν δημοφιλές κίνημα για την αυτονομία της Βόρεια Ηπείρου. Αυτή η αυτονομία θα ήταν ένα πρώτο βήμα για την ένωση των επαρχιών αυτών με την Ελλάδα.⁵⁵

Τα σχέδια των τριών μοναρχιών των Βαλκανίων (Σερβίας, Ελλάδας, Μαυροβουνίου) ήθελαν το κομμάτιασμα των εδαφών της Αλβανίας.⁵⁶

Τέλος, πρέπει να πούμε πως εκτός από τα αρνητικά στοιχεία υπάρχουν και θετικά για την εικόνα των Ελλήνων, τα περισσότερα από τα οποία τα συναντάμε στα κεφάλαια που μιλούμε για τον πολιτισμό. Σε αυτά οι Έλληνες βοηθούν ανοίγοντας ορίζοντες με τον πολιτισμό τους, ενώ ο Αλβανικός λαός δανείζεται πολλά από αυτούς και από την γλώσσα τους. Επίσης στον στρατιωτικό τομέα, στον πόλεμο με την φασιστική Ιταλία, φάνηκαν γενναίοι:

Η Απολλώνια είναι μια πόλη με ελληνικό και ιλλυρικό πληθυσμό και όχι μόνο εμπορικό αλλά και πολιτιστικό και επιστημονικό κέντρο.⁵⁷

Αυτές οι πόλεις είχαν χτιστεί έχοντας ως παράδειγμα τις ελληνικές πόλεις με δυνατά τείχη, με πλατείες, θέατρα, γυμναστήρια.⁵⁸

⁵¹ Grillo, *Historia e Shqiperise per klasen VIII*, 248.

⁵² Petrika Thengjilli, Dilaver Sadiku, Fatmira Rama, και Ajet Shahu, *Historia e Shqiperise 8 (Istoria της Αλβανίας 8)* (Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Shkollor, 1989), 94.

⁵³ Frasheri και Pollo, *Historia e Shqiperise per shkollat e mesme*, 157-158.

⁵⁴ Grillo, *Historia e Shqiperise per klasen VIII*, 141.

⁵⁵ Frasheri και Pollo, *Historia e Shqiperise per shkollat e mesme*, 158.

⁵⁶ Thengjilli, Sadiku, Rama, και Shahu, *Historia e Shqiperise 8*, 79.

⁵⁷ *Historia e Shqiperise per klasen VII*, 1961, 7.

⁵⁸ Grillo, *Historia e Shqiperise per klasen VIII*, 11.

Στα τέλη Οκτωβρίου 1940 η φασιστική Ιταλία επιτέθηκε στην Ελλάδα με μεγάλη δύναμη, αλλά αναγκάστηκε να αποσυρθεί επειδή δεν κατάφερε να αντισταθεί στην αντεπίθεση του ελληνικού στρατού.⁵⁹

Ο εθνικός «Άλλος» στα εγχειρίδια Γεωγραφίας

Στα εγχειρίδια Γεωγραφίας, αναφορές για τα χαρακτηριστικά του εθνικού «Άλλου» εμφανίζονται περισσότερο στα βιβλία του 1954 όπου ο Έλληνας είναι καπιταλιστής και το κράτος του, η Ελλάδα, ανήκει στα καπιταλιστικά κράτη:

Στα καπιταλιστικά κράτη όπως την Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα οι μειονότητες διώκονται και δεν απολαμβάνουν το δικαίωμα να αναπτύξουν την μητρική τους γλώσσα και να την καλλιεργήσουν.⁶⁰

Η Ελλάδα και η Τουρκία είναι επίσης καπιταλιστικά κράτη εξαρτημένα από τον αμερικανικό-αγγλικό ιμπεριαλισμό.⁶¹

Ωστόσο, στο ίδιο εγχειρίδιο περιγράφονται και οι θετικές ενέργειες του εθνικού «Άλλου», ο οποίος την δεδομένη περίοδο είναι υποχέριο των Αμερικανών ιμπεριαλιστών:

Οι αφέντες της Ελλάδας είναι οι Αμερικανοί-Βρετανοί ιμπεριαλιστές που προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν την Ελλάδα ως πεδίο όπλων ενάντια στην Σοβιετική Ένωση και στα κράτη της Λαϊκής Δημοκρατίας. Αλλά ο ελληνικός λαός συνεχίζει τον πόλεμό του με επικεφαλής το Κομμουνιστικό Κόμμα εναντίον των Αμερικανών-Βρετανών ιμπεριαλιστών και των μοναρχο-φασιστών προδοτών.⁶²

Ο εθνικός «Άλλος» στα εγχειρίδια Γλώσσας

Στα εγχειρίδια της Γλώσσας την κομμουνιστική περίοδο δεν υπάρχει καμία αναφορά στον εθνικό «Άλλο», τον Έλληνα, αλλά ούτε στην ελληνική γλώσσα. Αντιθέτως, το μόνο που αναφέρεται είναι ότι η αλβανική δεν θα έπρεπε να δανείζεται από αλλού, γιατί μπορεί να σταθεί και μόνη της καθώς προέρχεται από την ιλλυρική γλώσσα.⁶³

Διαπιστώσεις - Συμπεράσματα

Μελετώντας τα βιβλία των μαθημάτων Ιστορίας, Γεωγραφίας και Γλώσσας της Γ' τάξης Γυμνασίου και της Γ' τάξης Λυκείου της κομμουνιστικής περιόδου (1945-1990) καταλήγει κανείς στη διαπίστωση πως αυτά είναι ως επί το πλείστον εθνοκεντρικά, καθώς ο βασικός τους πυρήνας είναι ο εθνικός «Εαυτός», ενώ ο εθνικός «Άλλος» έρχεται σε δεύτερη μοίρα και εμφανίζεται κάθε φορά που υπάρχει αλληλεπίδραση με τον «Εαυτό».

Συγκεκριμένα, ο εθνικός «Εαυτός» παρουσιάζεται στα εξεταζόμενα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας ως γενναίος και ανώτερος πολιτισμικά και στρατιωτικά. Έχοντας αρχαία καταγωγή, αποτελεί το δημιουργό και φορέα ενός ιδιαίτερου πολιτισμού. Σε κάθε μάχη η συμ-

⁵⁹ Grillo, *Historia e Shqiperise per klasen VIII*, 194.

⁶⁰ *Gjeografia e Shqiperise per klasen e shtate (VII) te shkollave shtatevjecare*, 1954, 7.

⁶¹ *Gjeografia e Shqiperise per klasen e shtate (VII) te shkollave shtatevjecare*, 1954, 22-23.

⁶² *Gjeografia e Shqiperise per klasen e shtate (VII) te shkollave shtatevjecare*, 1954, 128.

⁶³ Totoni, Gjylbegu, Bubani, Dako, και Bobrati, *Gjuha Shqipe* 8, 179.

μετοχή του δείχνει ηρωισμό και ανδρεία, καθώς ο αλβανικός λαός πάντα πολέμουσε για την ελευθερία και την ανεξαρτησία του και αποδεχόταν οποιαδήποτε αρνητική έκβαση των συρράξεων, ενώ δεν πολεμούσε για επεκτατικούς σκοπούς, όπως οι αντίπαλοί του. Αυτοί οι επεκτατικοί σκοποί τις περισσότερες φορές έφερναν τον «Εαυτό» σε αδύναμη θέση, διότι όλοι ήθελαν να κερδίσουν από αυτόν ή να τον καταστρέψουν. Γι' αυτό τις περισσότερες φορές ο εθνικός «Άλλος» τον προσέγγιζε για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά του. Όσο όμως και να υποβάθμιζαν τον αλβανικό λαό, αυτός και πάλι ήθελε να έχει καλές σχέσεις με τους βαλκάνιους γείτονές του, προσπαθώντας να διαχειριστεί πρώτος την όποια ένταση δημιουργούνταν με ή χωρίς επιτυχία.

Στα εγχειρίδια γεωγραφίας, ο εθνικός «Εαυτός» προβάλλεται πολιτισμικά ανώτερος αλλά τώρα προστίθενται και η εδαφική ανωτερότητα μέσα σε όλα τα θετικά του χαρακτηριστικά, καθώς τα εδάφη του αλβανικού έθνους ήταν τα σημαντικότερα, διότι αποτελούσαν την είσοδο της Αδριατικής στα Βαλκάνια. Αυτή η είσοδος, στα εγχειρίδια της περιόδου της απομόνωσης της χώρας από τον υπόλοιπο κόσμο, αναφέρεται ως κλειστή για τους εχθρούς της Αλβανίας.

Τα εγχειρίδια της γλώσσας, εκτός από την αρχαία καταγωγή του «Εαυτού» και τη σημαντικότητα του εδάφους του, αναφέρουν ότι είχε και την αρχαιότερη γλώσσα, η οποία ανήκει στην Ινδοευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια.

Όσον αφορά τον εθνικό «Άλλο», που στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο Έλληνας, αυτός εμφανίζεται στα εγχειρίδια με πολλούς αρνητικούς χαρακτηρισμούς τους οποίους δεν έχει ή αποποιείται ο «Εαυτός». Έτσι, στα εγχειρίδια Ιστορίας της κομμουνιστικής περιόδου ο Έλληνας προβάλλεται ως εχθρικός, σοβινιστής, ιμπεριαλιστής, ρεβιζιονιστής, μοναρχοφασίστας. Σε αυτά της γεωγραφίας ως καπιταλιστής, ενώ στα εγχειρίδια της γλώσσας δεν υπάρχει καμία αναφορά στον Έλληνα. Αυτό ίσως να οφείλεται στο διαφορετικό πολιτικό καθεστώς και στο διαφορετικό μπλοκ που ανήκουν οι δύο χώρες.

Συμπερασματικά λοιπόν, τα σχολικά εγχειρίδια των «φρονηματιστικών» μαθημάτων της Αλβανίας, επιλέγουν την εξιδανίκευση του εθνικού «Εαυτού» και την υποτίμηση του εθνικού «Άλλου». Αυτή η εικόνα δεν μεταβάλλεται σε όλη την ερευνώμενη χρονική διάρκεια και γίνεται όλο και περισσότερο αρνητική για τον εθνικό «Άλλο», καθώς δίνεται έμφαση στις διαφορές και τις αντιπαραθέσεις με τον εθνικό «Εαυτό» παρά στην ειρηνική συνύπαρξη. Κατ' αυτόν τον τρόπο γίνεται φανερό ότι η κυρίαρχη ιδεολογική προσέγγιση που ακολουθούν τα κομμουνιστικά εγχειρίδια είναι ο εθνοκεντρισμός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Πρωτογενής βιβλιογραφία

- Berxholi, Arqile, Perikli Qiriazi, και Muharrem Bejleri, *Gjeografia e Shqiperise per shkollet e mesme* (Γεωγραφία της Αλβανίας για το Λύκειο). Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Skollor, 1988.
- Frasheri, Kristo και Stefanaq Pollo. *Historia e Shqiperise per shkollat e mesme* (Ιστορία της Αλβανίας για το Λύκειο). Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Shkollor, 1974.
- Gjeografia e Shqiperise per klasen e shtate (VII) te shkollave shtatevjecare* (Γεωγραφία της Αλβανίας για την 7η τάξη του επταετούς σχολείου). Tiranë: Botim I Ministrise se Aresimit dhe cultures, 1954.
- Grillo, Dhimitër. *Historia e Shqiperise per klasen VIII* (Ιστορία της Αλβανίας για την 8η τάξη). Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Shkollor, 1966.
- Historia e Shqiperise per klasen VII te shkolles shtatevjecare* (Ιστορία της Αλβανίας για την 7η τάξη του επταετούς σχολείου). Tiranë: Botim I Ministrise se Aresimit dhe Kultures, 1961.
- Qiriazi, Perikli Qamil Xherahu, και Llukan Saqellari. *Gjeografia e Shqiperise 8* (Γεωγραφία της Αλβανίας 8). Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Skollor, 1989.
- Selfo, Akif. *Gjeografia e Shqiperise per shkollet e mesme* (Γεωγραφία της Αλβανίας για το Λύκειο). Tiranë: Botim I Ministrise se Aresimit dhe cultures, 1956.
- Thengjilli, Petrika, Dilaver Sadiku, Fatmira Rama, και Ajet Shahu. *Historia e Shqiperise 8* (Ιστορία της Αλβανίας 8). Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Shkollor, 1989.
- Thengjilli, Petrika, κ.ά., *Historia e Shqiperise 8* (Ιστορία της Αλβανίας 8). Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Shkollor, 1989.
- Totoni, Menella, Enver Gjylbegu, Loredan Bubani, Niko Dako, και Sabahedin Bobrati, *Gjuha Shqipe 8* (Αλβανική γλώσσα 8). Tiranë: Shtepia Botuese e Librit Skollor, 1989.

Β. Δευτερογενής βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έφη. «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: 'εμείς' και οι 'άλλοι'». Στο «Τι εἶν' ἡ πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, επιμέλεια Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα, 27-45. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997.
- Cabej, Eqrem. *Hyrje ne historine e gjuhes shqipe* (Εισαγωγή στην ιστορία της αλβανικής γλώσσας). Tiranë: Naim Frasheri, 1976.
- Dedja, Bedri, κ.ά. *Historia e arsimit dhe mendimit pedagogjik shqiptar* (Ιστορία της εκπαίδευσης και της αλβανικής παιδαγωγικής σκέψης). Tiranë: Botim i Institutit të Studimeve Pedagogjike, 2003.
- Edwards, Lovett Fielding. «The New Albania», *Geographical Magazine* 19, 3, (1946): 104-115.
- Fischer, Bernd J. *A Brief Historical Overview of the Development of Albanian Nationalism*. Fort Wayne: Indiana University, 2013.
- Fischer, Bernd J. *Enver Hoxha dhe diktatura staliniste ne Shqiperi*. Tiranë, Albania: AIIS, 2010.
- Frashëri, Kristo. «Rruga drejt pavarësisë» («Ο δρόμος προς την ανεξαρτησία»), *Studime Historike* 1-4, (1997): 79-88.
- Jelavich, Barbara. *Ιστορία των Βαλκανίων II-20^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Πολύτροπον, 2006.
- Καγιά, Έβρις. *Το ζήτημα της εκπαίδευσης στην ελληνική μειονότητα και οι δίγλωσσοι μετανάστες μαθητές στα ελληνικά ιδιωτικά σχολεία στην Αλβανία*. Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2006.
- Kondis, Basil. *Greece and Albania 1908-1912*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1976.
- Κουλούρη, Χριστίνα. *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834- 1914)*. Γνωστικό αντι-

- κείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. *Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1988.
- Νικολάου, Χαράλαμπος. *Διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες, συμφωνίες και συμβάσεις*. Αθήνα: Φλώρος, 1996.
- O'Donnell, James. *A coming of age: Albania under Enver Hoxha*. New York: Columbia University Press, 1999.
- Pollo, Stefanaq, και Arben Puto, *The History of Albania: From its Origins to the Present Day*. Μετάφραση Carol Wiseman και Ginnie Hole. London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1981.
- Prifti, Kristaq, Gazmend Shpuza, κ.ά. *Historia e Popullit Shqiptar-Rilindja Kombëtare (Ιστορία του αλβανικού λαού-Εθνική Αναγέννηση)*, Akademia e Shkencave e Shqiperise. Tiranë: Toena, 2002.
- Prifti, Kristaq, Xhelal Gjecovi, Muzafer Korkuti, και Gazmend Shpuza. *Historia e Popullit Shqiptar (Ιστορία του αλβανικού λαού)*. Tiranë: Toena, 2007.
- Shpuza, Gazmend. «Emancëpimi shqiptar, hapi i parë drejt afirmimit të kombit» («Αλβανική χειραφέτηση, πρώτο βήμα προς την επιβεβαίωση του έθνους»), *Studime Historike* 1-2 (2001): 147-160.
- Skëndi, Stavro. *Zgjimi kombëtar shqiptar 1878-1912 (Αλβανική εθνική αφύπνιση 1878-1912)*. Tiranë: Phoenix and Shtëpia e Librit dhe e Komunikimit, 2000.
- Σκουλίδας, Ηλίας. «Οι σχέσεις Ελλάδος και Αλβανίας». *Στο Βαλκάνια 1913-2011. Εκατό χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*, Νικόλαος Μέρτζος, Σπυρίδων Σφέτας, Ιωάννης Ζούκας, και Μάνος Καραγιάννης, 203-223. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών-Αφοί Κυριακίδη, 2012.
- Σφέτας, Σπυρίδων. *Εισαγωγή στην Βαλκανική Ιστορία*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2009.
- Vickers, Miranda. *Οι Αλβανοί: Νεότερη και Σύγχρονη ιστορία*. Αθήνα: Οδυσσέας, 1997.

Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981¹

Ιωάννης Νιούτσικος

Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης
και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η έννοια της δομικής συμφιλίωσης και η διάσταση της ασφάλειας

Η συμφιλίωση μετά από μία εμφύλια σύγκρουση είναι πολύ πιο δύσκολη συγκριτικά με τη συμφιλίωση μετά από έναν διακρατικό πόλεμο. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως οι ενδοκρατικές συγκρούσεις τείνουν να είναι πιο βίαιες σε σχέση με τις διακρατικές, και επιπλέον, σε αντίθεση με τους πολέμους μεταξύ κρατών μετά το πέρας μιας εμφύλιας σύγκρουσης οι πρώην αντιμαχόμενοι θα πρέπει συχνά να συμβιώσουν ο ένας δίπλα στον άλλον. Εξαιτίας λοιπόν της σημασίας της συμφιλίωσης, τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί πολλές μελέτες σχετικά με τις διαφορετικές έννοιες και τις διαστάσεις της συμφιλίωσης, καθώς και αναφορικά με τους παράγοντες οι οποίοι προωθούν ή δυσχεραίνουν τη σφυρηλάτηση μιας συνεκτικής κοινωνίας την επαύριον ενός εμφυλίου πολέμου.

Σύμφωνα με τους ορισμούς που προτείνει η Catherine Lu στο *The Oxford Handbook of Ethics of War*, η συμφιλίωση μετά από μία σύγκρουση διακρίνεται στη σχεσιακή συμφιλίωση (*relational reconciliation*) και στη δομική συμφιλίωση (*structural reconciliation*). Η πρώτη αφορά τις απευθείας σχέσεις και αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε ανθρώπους ή ομάδες, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στις κοινωνικές και πολιτικές δομές και πρακτικές που μεσολαβούν στις σχέσεις και στην αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων και των ομάδων.² Η δομική συμφιλίωση μπορεί να θεωρηθεί μια διαδικασία από τα πάνω προς τα κάτω στην οποία η πολιτική ηγεσία μιας χώρας παίζει τον κύριο ρόλο.³ Ο στόχος της διαδικασίας αυτής είναι η αναδιάταξη των σχέσεων ισχύος μεταξύ των πρώην αντιμαχόμενων πλευρών, δηλαδή η επίτευξη του διαμοιρασμού της εξουσίας μέσω δομικών αλλαγών προκειμένου να εγκαθιδρυθεί μια κοινώς αποδεκτή πολιτική και κοινωνική τάξη.⁴

¹ Το παρόν άρθρο βασίζεται στη μεταδιδακτορική έρευνα με τίτλο «Η συμφιλίωση μετά από εμφύλιες συγκρούσεις: η περίπτωση της Ελλάδας από το 1949 έως το 2009». Η υλοποίηση της μεταδιδακτορικής έρευνας συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ/ΕΡΕΥΝΗΤΡΙΩΝ-Β' κύκλος» (MIS 5033021) που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (IKY).

² Catherine Lu, «Reconciliation and Reparations», στο *The Oxford Handbook of Ethics of War*, επιμ. Seth Lazar και Helen Frowe (Oxford: Oxford University Press, 2018), 538-539 και 541-542.

³ David Bargal και Emmanuel Sivan, «Leadership and Reconciliation», στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμ. Yaacov Bar-Siman-Tov (Oxford: Oxford University Press, 2004), 126.

⁴ Louis Kriesberg, «Comparing Reconciliation Actions within and between Countries», στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμ. Yaacov Bar-Siman-Tov (Oxford: Oxford University Press, 2004), 86-87· Arie Nadler, «Intergroup Reconciliation: Definitions, Processes, and Future Directions», στο *The Oxford*

Η διάσταση της ασφάλειας αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο δομικών αλλαγών για την προώθηση της συμφιλίωσης μετά από μία εμφύλια σύγκρουση. Σύμφωνα με την ακαδημαϊκή έρευνα, οι παράγοντες αυτοί περιλαμβάνουν τον αποκλεισμό της χρήσης ή της απειλής χρήσης βίας μεταξύ των διαφορετικών πλευρών, τη μη ανάμιξη των ενόπλων δυνάμεων στην εσωτερική πολιτική, τον πολιτικό έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων, την πολιτική ουδετερότητα των ενόπλων δυνάμεων και των σωμάτων ασφαλείας καθώς και την αντιπροσωπευτικότητα στη στελέχυσή τους, και τέλος, τη μη εργαλειοποίηση των θεμάτων ασφαλείας για την αποκόμιση πολιτικών οφελών.⁵

Με βάση τα ανωτέρω κριτήρια, το παρόν άρθρο επιχειρεί να περιγράψει και να αποτιμήσει τη διαδικασία της δομικής συμφιλίωσης μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο αναφορικά με τη διάσταση της ασφάλειας, εστιάζοντας σε μια ιστορική στιγμή που αποτέλεσε ορόσημο για τη συμφιλίωση: στην άνοδο του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) στην εξουσία το 1981. Προκειμένου να εκτιμηθεί με ακρίβεια η προώθηση της συμφιλίωσης στην υπό εξέταση περίοδο, θα προηγηθεί της ανάλυσης μια σύντομη περιγραφή της διάστασης της ασφάλειας κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο.⁶

Handbook of Intergroup Conflict, επιμ. Linda R. Tropp (Oxford: Oxford University Press, 2018), 293· Lu, «Reconciliation and Reparations», 542.

⁵ Yaacov Bar-Siman-Tov, «Dialectics between Stable Peace and Reconciliation», στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμ. Yaacov Bar-Siman-Tov (Oxford: Oxford University Press, 2004), 63· Albrecht Schnabel και Hans-Georg Ehrhart, «Post-conflict societies and the military: Challenges and problems of security sector reform», στο *Security sector reform and post-conflict peacebuilding*, επιμ. Albrecht Schnabel και Hans-Georg Ehrhart (Tokyo and New York, NY: United Nations University Press, 2005), 7-9· Hans-Georg Ehrhart και Albrecht Schnabel, «Post-conflict societies and the military: Recommendations for security sector reform», στο *Security sector reform and post-conflict peacebuilding*, επιμ. Albrecht Schnabel και Hans-Georg Ehrhart (Tokyo and New York, NY: United Nations University Press, 2005), 316-317· Caroline A. Hartzell και Matthew Hoddie, *Crafting Peace: Power-Sharing Institutions and the Negotiated Settlement of Civil Wars* (University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2007), 32· Kriesberg, «Comparing Reconciliation Actions within and between Countries», 85· Jack Snyder και Robert Jervis, «Civil War and the Security Dilemma», στο *Power and progress: International politics in transition*, Jack Snyder (London and New York, NY: Routledge, 2012), 83.

⁶ Για το ιδιότυπο πολιτικό σύστημα που εγκαθιδρύθηκε στην Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο και το οποίο διήρκεσε από το 1949 έως το 1967 έχουν προταθεί διάφοροι χαρακτηρισμοί στη βιβλιογραφία όπως «καχεκτική δημοκρατία», «κοινοβουλευτική δημοκρατία με σαφείς περιορισμούς», «ασθμαίνουσα δημοκρατία», «περιορισμένη δημοκρατία», «πειθαρχημένη δημοκρατία», «φιλελεύθερη δημοκρατία με αλλοιώσεις» και «ελεγχόμενη δημοκρατία». Το παρόν άρθρο υιοθετεί τον τελευταίο ορισμό που χρησιμοποίησε ο Ηλίας Νικολακόπουλος ως εκείνον που ανταποκρίνεται καλύτερα στους σκοπούς της μελέτης, καθώς αντικατοπτρίζει τον κύριο στόχο των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων που, σύμφωνα με τον Richard Clogg, ήταν η ανάσχεση του κομμουνισμού και όχι η μεταρρύθμιση και η αναδόμηση της κοινωνίας. Για τους διαφορετικούς χαρακτηρισμούς δείτε Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, 11^η Έκδοση (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2016)· Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008), 11-12· Θανάσης Διαμαντόπουλος, *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017*, Τεύχ. 5, *Η δεκαετία του 1950: Η ασθμαίνουσα δημοκρατία* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2017)· Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1983)· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού», στο *Γρηγόρης Φαράκος: διαδρομές στην ιστορία*, επιμ. Γρηγόρης Φαράκος και Γρηγόρης Ψαλλίδας (Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, 2011), 168· Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία: Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη Δικτατορία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 9, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 9· Richard Clogg, *A Concise History of Greece* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 146.

Η διάσταση της ασφάλειας στην περίοδο της «ελεγχόμενης δημοκρατίας»

Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος ήταν μια πολιτική/ιδεολογική εμφύλια σύγκρουση, η οποία διήρκεσε για περισσότερο από τρία χρόνια και τερματίστηκε με τη στρατιωτική επικράτηση της κυβερνητικής πλευράς. Η εμπειρία της εμφύλιας σύγκρουσης διαμόρφωσε τις αντιλήψεις για την ασφάλεια της χώρας και τον ρόλο των ενόπλων δυνάμεων μετά τον πόλεμο, με αποτέλεσμα να επηρεαστεί καθοριστικά και η διαδικασία της συμφιλίωσης.

Καταρχάς, ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος ήταν η πρώτη σύγκρουση του Ψυχρού Πολέμου. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η ιδεολογική αντιπαλότητα μεταξύ των δύο συνασπισμών ενσωματώθηκε στην παραδοσιακή αντίληψη περί του «εκ Βορρά κινδύνου». Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η κύρια απειλή για την ελληνική ασφάλεια προερχόταν από τα γειτονικά κράτη της Αλβανίας, της Γιουγκοσλαβίας, και της Βουλγαρίας. Καθώς αυτές οι χώρες εντάχθηκαν στο Ανατολικό Μπλοκ, ο εξωτερικός εχθρός έγινε συνώνυμος με τον ιδεολογικό εχθρό. Με τη σειρά του, ο Εμφύλιος Πόλεμος μετέτρεψε τον ιδεολογικό εχθρό, τον κομμουνισμό, σε εσωτερικό εχθρό.⁷ Μετά λοιπόν από την εμφύλια σύγκρουση, ο Στρατός σε μεγάλο βαθμό οργανώθηκε και προσανατολίστηκε στην πρόληψη μιας πιθανής εσωτερικής κομμουνιστικής απειλής.⁸ Μια σημαντική εκδήλωση αυτού του προσανατολισμού ήταν η εμπλοκή των ενόπλων δυνάμεων στις βουλευτικές εκλογές της 29^{ης} Οκτωβρίου 1961 για τη χειραγώγηση του εκλογικού αποτελέσματος.⁹

Η μέθοδος με την οποία τερματίστηκε ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος επίσης επηρέασε τη διαδικασία της συμφιλίωσης. Η στρατιωτική επικράτηση επί των ανταρτών ισχυροποίησε τη θέση του Στρατού εντός του σκληρού πυρήνα του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας,¹⁰ το οποίο μπορούσε να εμποδίσει την ομαλή ή και την πλήρη μεταβίβαση της κυβερνητικής εξουσίας. Αυτό φάνηκε στην κρίση των Ιουλιανών του 1965, η οποία ξέσπασε όταν ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου εξέφρασε την πρόθεσή του να αναλάβει και το χαρτοφυλάκιο της Εθνικής Άμυνας, μια πρακτική που είχαν ακολουθήσει και προκάτοχοί του, όπως ο Αλέξανδρος Παπάγος και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η άρνηση του βασιλιά Κωνσταντίνου στην ανάληψη του πολιτικού ελέγχου των ενόπλων δυνάμεων από τον συγκεκριμένο πρωθυπουργό ισοδυναμούσε με άρνηση της πλήρους μεταβίβασης της κυβερνητικής εξουσίας.¹¹ Έχει επίσης παρατηρηθεί, πως η επικράτηση στο πεδίο της μάχης μιας εμφύλιας σύγκρουσης συνήθως παρέχει στις ένοπλες δυνάμεις αυξημένη δυνατότητα παρέμβασης στην πολιτική.¹² Στην περίπτωση της Ελλάδας, οι ένοπλες δυνά-

⁷ Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Frontline state, 1952-1967* (Abingdon and New York, NY: Routledge, 2006), 5-11· Γιάννης Βούλγαρης, *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009* (Αθήνα: Πόλις, 2020), 39-40.

⁸ Thanos P. Dokos, «The Evolution of Civil-Military Relations in South East Europe: The Case of Greece», στο *The Evolution of Civil-Military Relations in South East Europe: Continuing Democratic Reform and Adapting to the Needs of Fighting Terrorism*, επιμ. Philipp H. Fluri, Gustav E. Gustenau, και Plamen I. Pantev (Heidelberg: Physica-Verlag, 2005), 133.

⁹ Jean Meynaud, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, μτφρ.-ενημ.-επιμ. Π. Μερλόπουλος, 2^η Έκδοση (Αθήνα: Μπάουρον, 1974), 112-113· Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, 268-272.

¹⁰ Αντώνης Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20ός Αιώνας*, 2^η Έκδοση (Αθήνα: Πόλις, 2020), 374.

¹¹ Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική: Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία* (Αθήνα: Κούριερ Εκδοτική, 2000), 250.

¹² Nicos Christodoulakis, *An Economic Analysis of Conflicts: With an Application to the Greek Civil War*

μεις είχαν αποκτήσει έναν αυξημένο βαθμό αυτονομίας από τον πολιτικό έλεγχο ήδη από την περίοδο των εχθροπραξιών μέσω της κατάργησης του Ανωτάτου Συμβουλίου Εθνικής Άμυνας (ΑΣΕΑ) και της απονομής εκτεταμένων εξουσιών στον Αρχιστράτηγο Αλέξανδρο Παπάγο.¹³ Μετά τη λήξη της σύγκρουσης, ο πολιτικός έλεγχος των ενόπλων δυνάμεων αποκαταστάθηκε νομικά, αν και οι τελευταίες (ιδιαίτερα ο Στρατός) αναδείχθηκαν ως ένα διακριτό κέντρο εξουσίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυσκολίας των πολιτικών να περιορίσουν τον στρατό στους στρατώνες αποτέλεσε το πραξικόπημα που εκδηλώθηκε το 1951, όταν ο Παπάγος παραιτήθηκε από την Αρχιστρατηγία. Οι πραξικοπηματίες του προσέφεραν την πρωθυπουργία και τερμάτισαν το εγχείρημά τους μόνο μετά την παρέμβαση και άρνηση του ίδιου του Παπάγου.¹⁴ Η αυξημένη αυτονομία του Στρατού δεν σήμαινε πάντως πως ήταν απόλυτα και θεσμικά αυτόνομος από τον πολιτικό έλεγχο.¹⁵ Σύμφωνα με τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, ο Στρατός διατήρησε τον ρόλο της «εφεδρείας», «η οποία παρέμενε εν υπνώσει και μπορούσε να ενεργοποιηθεί σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όταν η κοινωνική και πολιτική τάξη μπορούσε να βρεθεί σε κίνδυνο».¹⁶ Με άλλα λόγια, όπως αναφέρει ο Σωτήρης Ριζάς, ο Στρατός ήταν η έσχατη λύση προκειμένου να διασφαλιστεί πως η Αριστερά δεν θα μπορούσε να αποκτήσει πρόσβαση στην εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα.¹⁷ Η επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών την 21^η Απριλίου 1967 προκειμένου να αποτραπεί η βέβαιη επικράτηση της Ένωσης Κέντρου στις επερχόμενες εκλογές, ήταν ακριβώς η επιβεβαίωση του ρόλου αυτού. Πράγματι, η επαναφορά της Ένωσης Κέντρου στη διακυβέρνηση της χώρας, υπό την αυξανόμενη επιρροή της κεντροαριστερής της πτέρυγας με ηγέτη τον Ανδρέα Παπανδρέου, αποτελούσε ανάθεμα για το μετεμφυλιακό σύστημα εξουσίας.¹⁸

1946-1949 (Cham: Springer, 2016), 2.

¹³ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 198-200· Θανάσης Διαμαντόπουλος, *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017*, Τεύχ. 4, *Η δεκαετία του 1940: Η αδύνατη συνύπαρξη* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2017), 86· Δημήτριος Α. Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014), 42.

¹⁴ Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, 107-108. David Close, *Ελλάδα 1945-2004: Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, επιμ.-επιστ. θεώρηση Σπύρος Μαρκέτος (Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2006), 140-142· Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 136-137· Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010* (Αθήνα: Πόλις, 2011), 339-340· Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20ός Αιώνας*, 337· Διαμαντόπουλος, *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων*, Τεύχ. 5, 44-45.

¹⁵ Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, 25· Evanthis Hatzivassiliou, «The dark side of the force: losing control over the army, 1963-1964», *Modern Greek Studies Yearbook*, Vol. 18/19 (2002/2003): 228.

¹⁶ Hatzivassiliou, «The dark side of the force», 228.

¹⁷ Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, 25.

¹⁸ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, 363-368. Close, *Ελλάδα 1945-2004*, 174-175· Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018), 765· Σωτήρης Ριζάς, «Η Δικτατορία 1967-1874», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 9, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 47-48· Στη σύγχρονη ελληνική ιστορία οι επεμβάσεις του Στρατού στην πολιτική ήταν ένα συχνό φαινόμενο, ιδιαίτερα κατά την εποχή του Μεσοπολέμου. Πριν το 1967 τα πραξικοπήματα απέβλεπαν στην αντικατάσταση μιας πολιτικής παράταξης με κάποια άλλη χωρίς να αμφισβητείται η υπεροχή των πολιτικών. Αντίθετα, η δικτατορία των συνταγματαρχών πήγαζε από μία συλλήβδην περιφρόνηση για τον πολιτικό κόσμο (δείτε Clogg, *A Concise History of Greece*, 164· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 9). Αυτή η εξέλιξη συνδέεται άμεσα με την κληρονομιά του Εμφυλίου Πολέμου καθώς η επιβολή της δικτατορίας την 21^η Απριλίου 1967 μπορεί να θεωρηθεί ως το αποκορύφωμα μιας διαδικασίας ολοένα και περισσότερο συσταλτικής ερμηνείας της έννοιας της εθνικοφροσύνης, της οποίας οι δικτάτορες θέλησαν να παρουσιαστούν ως αποκλειστικοί εκφραστές.

Ένα τελευταίο χαρακτηριστικό των ενόπλων δυνάμεων που επηρέασε τη διαδικασία της συμφιλίωσης μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο ήταν η ιδεολογική τους ομοιογένεια. Ο στρατός στην Ελλάδα ήταν παραδοσιακά πολιτικοποιημένος, όμως οι πολιτικές απόψεις των αξιωματικών αντανάκλυσαν εκείνες της κοινωνίας. Σταδιακά, οι ένοπλες δυνάμεις μεταμορφώθηκαν σε ένα ιδεολογικά μονολιθικό σώμα μέσω μιας διαδικασίας που ξεκίνησε στον Μεσοπόλεμο και επιταχύνθηκε στη δεκαετία του 1940. Το αποτέλεσμα διαδοχικών εκκαθαρίσεων δημοκρατικών αξιωματικών και της απαγόρευσης εισόδου στις στρατιωτικές σχολές υποψηφίων των οποίων οι οικογένειες είχαν οποιαδήποτε σχέση με το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), ήταν το σώμα των αξιωματικών να διακατέχεται από συντηρητισμό και αντικομμουνισμό, καθώς και από την αφοσίωση στο στέμμα και την αποστροφή για τον κοινοβουλευτισμό.¹⁹ Για αυτόν τον λόγο, η υποτιθέμενη κομμουνιστική διείσδυση στην Αεροπορία στην περίπτωση της Δίκης των Αεροπόρων και η υπόθεση της δημοκρατικής οργάνωσης ΑΣΠΙΔΑ αντιμετωπίστηκαν δυσανάλογα ως απειλές εναντίον της ιδεολογικής συνοχής των ενόπλων δυνάμεων.²⁰

Η δικτατορία των συνταγματαρχών αποτέλεσε το αποκορύφωμα της κληρονομιάς του Εμφυλίου Πολέμου. Η κατάρρευση της εν μέσω μιας εθνικής τραγωδίας συμπαρέσυρε το σύμπλεγμα εξουσίας που είχε εγκαθιδρυθεί μετά την εμφύλια σύγκρουση καθώς και τις θεμελιώδεις παραδοχές σχετικά με την ασφάλεια της χώρας και τον ρόλο των ενόπλων δυνάμεων, με αποτέλεσμα να ανοίξει ο δρόμος για την προώθηση της συμφιλίωσης.

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981

Τα θεμέλια για την προώθηση της δομικής συμφιλίωσης αναφορικά με τη διάσταση της ασφάλειας κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης τέθηκαν από την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και τις κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας υπό την πρωθυπουργία του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Οι άμεσες προτεραιότητες του Καραμανλή ήταν η υπαγωγή των

¹⁹ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 193-196· Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Το απριλιανό καθεστώς», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 16, επιμ. Ευάγγελος Κωφός (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), 267· Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Η πολιτική αποστράτευση του Ελληνικού Στρατού μετά την ήττα του 1974 στην Κύπρο και η απήγηση στους νεαρούς Ευέλπιδες των ετών εκείνων», στο *Η Μεταπολίτευση '74-'75: Στιγμές μιας Μετάβασης*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος και Τάσος Σακελλαρόπουλος (Αθήνα: Θεμέλιο, 2016), 66· Διαμαντόπουλος, *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων*, Τεύχ. 4, 20. Close, *Ελλάδα 1945-2004*, 51-52 και 140-141.

²⁰ Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτικής εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Αθήνα: Εξάντας, 1985), 179. Στη Δίκη των Αεροπόρων, αξιωματικοί (οι περισσότεροι των οποίων ήταν παρασημοφορημένοι για τη δράση τους στην Ελληνική Βασιλική Αεροπορία κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο) και πολίτες προσήχθησαν ενώπιον της στρατιωτικής δικαιοσύνης με βάση τον Αναγκαστικό Νόμο 375/1936 «περί κατασκοπείας». Ο Α.Ν. 375/1936 είχε θεσπιστεί από τη δικτατορία του Μεταξά και αποτελούσε μέρος του αντικομμουνιστικού νομικού οπλοστασίου του Μεσοπολέμου το οποίο ενισχύθηκε κατά την εμφύλια σύγκρουση. Παρά το γεγονός πως ο Α.Ν. 375/1936 εφαρμόστηκε μόνο περιστασιακά στη διάρκεια των εχθροπραξιών, κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο αποτέλεσε το κύριο νομοθέτημα για την ποινική δίωξη των κομμουνιστών. Δείτε Αναγκαστ. Νόμος υπ' αριθ. 375.1936, «Περί τιμωρίας των εγκλημάτων κατασκοπείας και των εγκληματικών ενεργειών των απειλουσών την εξωτερικήν ασφάλειαν της χώρας», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 546, 18 Δεκεμβρίου 1936, 3019-3021. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 337-672· Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010* (Αθήνα: Θύραθεν, 2006), 387-391· Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, 157· Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, 128.

ενόπλων δυνάμεων σε πολιτικό έλεγχο και μέσω της επανασύστασης, της μεταβολής της σύνθεσης και της ενίσχυσης των αρμοδιοτήτων του ΑΣΕΑ, καθώς και η αποτροπή των σχεδίων για την παλινόρθωση της δικτατορίας. Επιπρόσθετα, ο αμυντικός προσανατολισμός της χώρας στράφηκε προς την πραγματική απειλή της Τουρκίας, αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ. Τέλος, η νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος δεν σήμανε πως αυτόματα η Αριστερά έπαψε να θεωρείται εσωτερική απειλή, αλλά σε κάθε περίπτωση εξάλειψε το βασικό νομικό πρόσχημα των διώξεων εναντίον εκείνης και των υποστηρικτών της.²¹

Η άνοδος ενός σοσιαλιστικού κόμματος όπως το ΠΑΣΟΚ για πρώτη φορά στην εξουσία μέσω των εκλογών της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981, αποτέλεσε μια καθοριστική δοκιμασία για την δομική συμφιλίωση και ιδιαίτερα για τη διάσταση της ασφάλειας. Σε μεταγενέστερο σημείωμά του, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Κωνσταντίνος Καραμανλής, ανέφερε πως τέσσερις ημέρες πριν τις εκλογές ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας, στρατηγός Αγαμέμνων Γκράτσιος, τον ενημέρωσε για την πρόθεση των αρχηγών των Επιτελείων να παραιτηθούν σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την αντιδυτική εξωτερική πολιτική που φερόταν να υποστηρίζει ο Ανδρέας Παπανδρέου. Οι αρχηγοί επανέλαβαν την πρόθεσή τους το βράδυ των εκλογών ακολουθούμενοι την επομένη από τους αρχηγούς των σωμάτων ασφαλείας. Σε αυτήν την κρίσιμη στιγμή, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής παρενέβη και αποθάρρυνε τους αρχηγούς από το να παραιτηθούν, διασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο την ομαλή εναλλαγή στην εξουσία και αποδεικνύοντας την μεγάλη πρόοδο που είχε επιτευχθεί στη διαδικασία της συμφιλίωσης.²²

Στην πράξη, ο Ανδρέας Παπανδρέου και οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ ακολούθησαν μια πραγματιστική προσέγγιση στους τομείς της εξωτερικής πολιτικής και της άμυνας. Η πρόθεση του νέου πρωθυπουργού για συναίνεση σε αυτούς τους τομείς της κυβερνητικής πολιτικής εκφράστηκε από την επομένη των εκλογών, όταν επισκέφθηκε τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας προκειμένου να λάβει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Ο Ανδρέας Παπανδρέου δεσμεύθηκε πως κατά την πρωθυπουργία του θα ενεργούσε μετά από συνεννόηση με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή στα θέματα που ανάγονταν στους τομείς των εξωτερικών και της άμυνας καθώς και στα θέματα που αφορούσαν τις ένοπλες δυνάμεις, με τον Καραμανλή να αναγνωρίζει πως η συνεργασία μεταξύ τους «υπήρξε ομαλή». Επι-

²¹ Συντακτική Πράξις «Περί αποκαταστάσεως της δημοκρατικής νομιμότητος και ρυθμίσεως θεμάτων του δημοσίου βίου μέχρι του οριστικού καθορισμού του πολιτεύματος και της καταρτίσεως νέου Συντάγματος της Χώρας», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 213, 1 Αυγούστου 1974, Άρθρο 11, 1424· Νομοθετικόν Διάταγμα υπ' αριθ. 1 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του Ν.Δ. 58/1968 περί Υπουργείου Εθνικής Αμύνης και των Οργάνων της Ανωτάτης Διοικήσεως και Ελέγχου των Ενόπλων Δυνάμεων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 218, 8 Αυγούστου 1974, 1433· Νόμος υπ' αριθ. 660, «Περί Υπουργείου Εθνικής Αμύνης και των Οργάνων της Ανωτάτης Διοικήσεως και Ελέγχου των Ενόπλων Δυνάμεων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 218, 10 Αυγούστου 1977, 2046-2054· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η Σύσταση και Εδραίωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος, 1974-1981», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 16, επιμ. Ευάγγελος Κωφός (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), 296-298 και 305· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, επιμ., *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο: Γεγονότα & Κείμενα*, Τόμ. 8 (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1997), 33-36, 41-43, 49-51 και 61· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 274-278· Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Η Συνταγματική Θέση των Ενόπλων Δυνάμεων*, Τόμ. 1, *Η Αρχή του Πολιτικού Ελέγχου* (Αθήνα και Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1987), 111-112 και 117· Close, *Ελλάδα 1945-2004*, 223.

²² Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο*, Τόμ. 12, 130-136· Χατζηβασιλείου, «Η Σύσταση και Εδραίωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος», 317.

πλέον, ο Καραμανλής ανέφερε πως συμφώνησαν με τον Παπανδρέου να παραμείνει η χώρα στην ΕΟΚ και στο ΝΑΤΟ, και πως ο πρωθυπουργός θα προσπαθούσε «να διαπραγματευθεί την βελτίωση των σχετικών συμφωνιών».²³ Αναμφισβήτητα, οι σχέσεις της Ελλάδας με την ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ δεν ήταν ανέφελες κατά την περίοδο της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, όμως ο Παπανδρέου δεν πραγματοποίησε την προεκλογική του υπόσχεση για την απόσυρση της χώρας και για την απομάκρυνση των αμερικανικών βάσεων από το ελληνικό έδαφος.²⁴

Η αλλαγή της στάσης του Ανδρέα Παπανδρέου στο θέμα αυτό προερχόταν από την παραδοχή του πως μια τέτοια κίνηση θα μπορούσε να υπονομεύσει το αξίωμα των ενόπλων δυνάμεων και να επηρεάσει την ισορροπία ισχύος με την Τουρκία. Πράγματι, ως πρωθυπουργός ο Ανδρέας Παπανδρέου ταυτίστηκε με τα θέματα της εθνικής άμυνας και η σκληρή του στάση απέναντι στην Τουρκία στηριζόταν στις δυνατότητες αποτροπής των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων.²⁵ Πέρα από τη διατήρηση υψηλών δαπανών για αμυντικό εξοπλισμό, σύμφωνα με τον Παπανδρέου οι αξιωματικοί των ενόπλων δυνάμεων είχαν καίριο ρόλο στην προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Η αναγνώριση λοιπόν της σημασίας των στρατιωτικών, μέσω και έμπρακτων μέσων όπως η αύξηση των αμοιβών τους και ο σεβασμός των απόψεών τους σε στρατιωτικά θέματα, ενίσχυσε τον επαγγελματισμό των ενόπλων δυνάμεων και σφυρηλάτησε έναν ισχυρό δεσμό μεταξύ της κυβέρνησης, των ενόπλων δυνάμεων, και του λαού που εξέλιπε τις προηγούμενες δεκαετίες.²⁶

Η πρόοδος της δομικής συμφιλίωσης έγινε επίσης φανερή από τον σεβασμό στις επιλογές του πρωθυπουργού αναφορικά με την στελέχωση της πολιτικής ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων. Στην πρώτη και στη δεύτερη κυβέρνηση που σχημάτισε και μέχρι το 1986 ο Ανδρέας Παπανδρέου ανέλαβε και το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας σε μια συμβολική, όπως χαρακτηρίστηκε, «αποκατάσταση» της κρίσης του 1965.²⁷ Ο Παπανδρέου επίσης τοποθέ-

²³ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο*, Τόμ.12, 134 και 137-138.

²⁴ Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Ένας σοσιαλιστής πρωθυπουργός: η πρώτη θητεία (Οκτώβριος 1981-Ιούνιος 1985)», στο *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του: βιογραφικό σχέδιασμα, μελετήματα και μαρτυρίες*, Τόμ. 2, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000-2009), 80-83· Thanos Veremis, «Defence and Security Policies under PASOK», στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμ. Richard Clogg (Basingstoke and London: Macmillan, 1993), 181-183· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 279-281.

²⁵ Theodore A. Coulombis, «PASOK's Foreign Policies, 1981-89: Continuity or Change?», στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμ. Richard Clogg (Basingstoke and London: Macmillan, 1993), 118· Kevin Featherstone, «Political parties and democratic consolidation in Greece», στο *Securing Democracy: Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe*, επιμ. Geoffrey Pridham (London and New York: Routledge, 2003), 184.

²⁶ Fotini Bellou, «The Political Scene: Consolidating Democracy», στο *Greece in the Twentieth Century*, επιμ. Theodore A. Coulombis, Theodore Kariotis, και Fotini Bellou (Bodmin: Frank Cass Publishers, 2004), 163-164· John O. Iatrides, «Beneath the Sound and the Fury: US Relations with the PASOK Government», στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμ. Richard Clogg (Basingstoke and London: Macmillan, 1993), 160· Central Intelligence Agency (CIA), General CIA Records, «Greece: Papandreu and the Military», Document Number CIA-RDP84S00555R000200010002-9, 1 Απριλίου 1983, 5. Διαθέσιμο στο <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp84s00555r000200010002-9> (τελευταία πρόσβαση στις 18/9/2022).

²⁷ Παναγιώτης Κουστένης, «Στο λυκόφως (:) του Πράσινου Ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015)», στο *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση-Ιδεολογικές Μετατοπίσεις-Κυβερνητικές Πολιτικές*, επιμ. Βασίλης Ασημακόπουλος και Χρυσάνθος Δ. Τάσσης (Αθήνα: Gutenberg, 2018), 296.

τησε τον απόστρατο αντιστράτηγο Αντώνη Δροσογιάννη πρώτα στη θέση του υφυπουργού Εθνικής Άμυνας και αργότερα σε εκείνη του αναπληρωτή υπουργού Εθνικής Άμυνας. Ο Δροσογιάννης είχε λάβει μέρος στον Εμφύλιο Πόλεμο με την πλευρά του Εθνικού Στρατού και μάλιστα μέσα από τις τάξεις του 62^{ου} Λόχου Καταδρομών, ενώ μετά το πραξικόπημα των συνταγματαρχών αποστρατεύτηκε και συμμετείχε στον αντιδικτατορικό αγώνα. Στην αμερικανική αναφορά της CIA με τίτλο «Ο Παπανδρέου και ο Στρατός», η οποία συντάχθηκε τον Απρίλιο του 1983, επισημαίνεται πως «η εκλογή του Σοσιαλιστή ηγέτη Ανδρέα Παπανδρέου ως πρωθυπουργού τον Οκτώβριο του 1981 αποτέλεσε μια πηγή βαθιάς ανησυχίας για το ελληνικό σώμα αξιωματικών». Σύμφωνα με την ανωτέρω αναφορά, η επιλογή από τον Παπανδρέου ενός αξιωματικού με το κύρος και το προφίλ του Δροσογιάννη για την πολιτική ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων είχε ως στόχο «να κατευνάσει τις ανησυχίες των στρατιωτικών». Επίσης, στην αναφορά σημειώνεται και ο σεβασμός του πρωθυπουργού στα πρότυπα των αποστρατεύσεων και των προαγωγών και επισημαίνεται η στελέχωση των ανώτατων στρατιωτικών θέσεων με κατάλληλων προσόντων αξιωματικούς.²⁸ Προκειμένου να καθησυχάσει τον Καραμανλή, ο Παπανδρέου ζήτησε την γνώμη του για τα πρόσωπα που θα αναλάμβαναν τα χαρτοφυλάκια Εξωτερικών και Άμυνας, με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας να συμφωνεί με τις επιλογές του πρωθυπουργού. Αργότερα πάντως, ο Καραμανλής εξέφρασε τη δυσφορία του στον Παπανδρέου αναφορικά με τις κρίσεις στις ένοπλες δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας, επικρίνοντας τη χρήση κομματικών κριτηρίων.²⁹

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προχώρησε επίσης σε νομοθετικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις προκειμένου να ενισχύσει τον πολιτικό έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων. Με το νόμο 660 του 1977 η κυβέρνηση είχε καταστεί η μόνη υπεύθυνη για την εθνική άμυνα όπως και για τον διορισμό του Αρχηγού του Γενικού Επιτελείου και των Αρχηγών των επιμέρους επιτελείων μέσω του ΑΣΕΑ. Σύμφωνα με το Νίκο Αλιβιζάτο, ο νόμος αυτός παρείχε αρκετά περιθώρια διοικητικής και λειτουργικής αυτονομίας στις ένοπλες δυνάμεις και η εφαρμογή της αμυντικής πολιτικής ανατίθεντο κυρίως σε στρατιωτικά όργανα. Μετά την άνοδό του στην εξουσία το 1981 το ΠΑΣΟΚ διατήρησε το νόμο, όμως την επόμενη χρονιά μετονόμασε το ΑΣΕΑ σε Κυβερνητικό Συμβούλιο Εξωτερικής Πολιτικής και Εθνικής Άμυνας (ΚΥΣΕΑ) και του απένειμε ευρύτερες αρμοδιότητες σε σχέση με τον θεσμικό προκάτοχό του.³⁰ Σε επόμενη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, ο Υπουργός Εθνικής Άμυνας απέκτησε τον τελευταίο λόγο για τα στρατιωτικά ζητήματα με ολόκληρη τη στρατιωτική ιεραρχία να είναι υπόλογη σε εκείνον, όπως επίσης και το δικαίωμα να διορίζει τους δικούς του μη στρατιωτικούς συμβούλους.³¹ Το αποτέλεσμα αυτών των μεταρρυθμίσεων ήταν ο έλεγχος της κυβέρνησης πάνω στις ένοπλες δυνάμεις να γίνει σχεδόν απόλυτος.³²

²⁸ CIA, General CIA Records, «Greece: Papandreou and the Military», iii.

²⁹ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο*, Τόμ. 12, 134, 138, και 425.

³⁰ Νόμος υπ' αριθ. 1266, «Όργανα ασκήσεως της νομισματικής, πιστωτικής και συναλλαγματικής πολιτικής και άλλες διατάξεις», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 81, 2 Ιουλίου 1982, 646-647· Αλιβιζάτος, *Η Συνταγματική Θέση των Ενόπλων Δυνάμεων*, Τόμ. 1, 111-112 και 117-118· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 278.

³¹ Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 285· Dokos, «The Evolution of Civil-Military Relations in South East Europe», 139.

³² Spyros Economides, «Greece», στο *Strategic Cultures in Europe: Security and Defence Policies Across the*

Ένας σημαντικός παράγοντας της διάστασης της ασφάλειας που προώθησε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ συμβάλλοντας στην πρόοδο της δομικής συμφιλίωσης ήταν η πολιτική ουδετερότητα και η αντιπροσωπευτικότητα στη σύνθεση των ενόπλων δυνάμεων. Μία από τις σημαντικότερες αποφάσεις της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας ήταν η κατάργηση των διαβόητων «πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων». Το νομοθετικό διάταγμα 64/1974, «Περί των στοιχείων της ατομικής και οικογενειακής καταστάσεως των δημοσίων λειτουργών ως και ελέγχου της πίστεως προς το δημοκρατικόν πολίτευμα της Χώρας κατηγοριών τινών εξ αυτών», κατήργησε τη δήλωση νομιμοφροσύνης και την αντικατέστησε με τη δήλωση «ελέγχου της πίστεως προς το δημοκρατικόν πολίτευμα της χώρας».³³ Η δήλωση ελέγχου της πίστεως αφορούσε ειδικές κατηγορίες δημοσίων λειτουργών ενώ προβλεπόταν και ένα επιπλέον ειδικό ερωτηματολόγιο για όσους και όσες προσλαμβάνονταν σε τομείς εμπιστευτικού χαρακτήρα, όπως εκείνοι της άμυνας και της ασφάλειας. Τα πολιτικά φρονημάτα των υποψηφίων παρέμεναν κριτήριο για την είσοδο στις στρατιωτικές σχολές και οι στρατεύσιμοι συνέχισαν να διακρίνονται σε κατηγορίες ανάλογα με την πολιτική τους τοποθέτηση. Η στόχευση αυτών των διακρίσεων ήταν οι υποψήφιοι αξιωματικοί και οι κληρωτοί που είχαν έστω και μικρή ή έμμεση σχέση με το ΚΚΕ αλλά και με το ΠΑΣΟΚ.³⁴ Με το νόμο 1400 του 1983 καταργήθηκε οριστικά η δήλωση «ελέγχου πίστεως προς το δημοκρατικό πολίτευμα της Χώρας», και την ίδια χρονιά οι στρατιωτικές σχολές και οι σχολές των σωμάτων ασφαλείας εντάχθηκαν στο σύστημα εισαγωγής των πανελληνίων εξετάσεων που εφαρμόζεται και για τις υπόλοιπες ανώτατες σχολές της χώρας. Η συμπερίληψη των στρατιωτικών σχολών στις ετήσιες εξετάσεις των αποφοίτων λυκείων προκάλεσε την έντονη αντίδραση της αντιπολίτευσης,³⁵ αλλά όπως αναγνώρισε και η έκθεση της CIA με τίτλο *Ο Παπανδρέου και ο Στρατός*, η πρωτοβουλία αυτή της κυβέρνησης εξασφάλισε στις στρατιωτικές σχολές μια πολιτικά ευρύτερη δεξαμενή υποψηφίων.³⁶

Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί η παρείσφρηση του κριτηρίου της πολιτικής τοποθέτησης στη στρατιωτική σταδιοδρομία ως συνέπεια της σύνδεσης του στρατού με την κοινωνία. Στην υπό εξέταση περίοδο έπαυσε η δυσμενής διάκριση των νεοσυλλέκτων με βάση τις πολιτικές τους τοποθετήσεις, όμως διατηρήθηκε η κομματική πολιτική στις προαγωγές και τις αποστρατεύσεις των αξιωματικών. Μετά την άνοδό του στην εξουσία, το ΠΑΣΟΚ

Continent, επιμ. Heiko Biehl, Bastian Giegerich, και Alexandra Jonas (Wiesbaden: Springer VS, 2013), 157.

³³ Νομοθετικόν Διάταγμα υπ' αριθμ. 64, «Περί των στοιχείων της ατομικής και οικογενειακής καταστάσεως των δημοσίων λειτουργών ως και ελέγχου της πίστεως προς το δημοκρατικόν πολίτευμα της Χώρας κατηγοριών τινών εξ αυτών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 264, 26 Σεπτεμβρίου 1974, 1644-1645· Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν: οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2019), 161-162.

³⁴ Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, 161-169· Σακελλαρόπουλος, «Η πολιτική αποστράτευση του Ελληνικού Στρατού», 80.

³⁵ Νόμος υπ' αριθ. 1400, «Τροποποίηση και συμπλήρωση υπαλληλικών διατάξεων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 156, 24 Οκτωβρίου 1983, 2337· Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, 176-177· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 286. Σε συνέντευξή του στον Αντώνη Κακαρά, ο Αντώνης Δροσογιάννης, ο οποίος ήταν ο καθ' ύλην αρμόδιος υπουργός που εισηγήθηκε την αλλαγή στο σύστημα εισαγωγής στις στρατιωτικές σχολές, ανέφερε πως η απάντησή του στις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης ήταν: «Αν οι κομμουνιστές είναι τόσο ικανοί ώστε να έχουνε 5% στο εκλογικό σώμα και στη σχολή ευελπίδων να έχουν 100% ήμαστε τότε άξιοι της τύχης μας και να γίνει κομμουνισμός (sic)», Αντώνης Κακαράς, *Οι Έλληνες Στρατιωτικοί: Αξιωματικοί και Υπαξιωματικοί στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Τόμ. 1, *Επιλογές-Εκπαίδευση-Κυρίαρχη Ιδεολογία, Εξαρτήσεις* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2006), 378-379.

³⁶ CIA, General CIA Records, «Greece: Papandreou and the Military», 7.

επέλεξε για την στρατιωτική ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων αξιωματικούς ανεξάρτητα από κομματικά κριτήρια. Δεν αποθάρρυνε όμως τους οπαδούς του εντός του στρατεύματος από το να εκδηλώνουν τις κομματικές τους προτιμήσεις και προώθησε εκείνους που βρίσκονταν χαμηλότερα στην ιεραρχία μέσω αποστρατεύσεων στους μεσαίους και ανώτερους βαθμούς. Η χρήση κομματικών κριτηρίων άγγιξε και τους διορισμούς ανώτερων αξιωματικών και εφαρμόστηκε ως μέσο αντεκδίκησης και από την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας μετά την επάνοδό της στην εξουσία. Είναι απαραίτητο όμως να σημειωθεί πως ο επηρεασμός της υπηρεσιακής εξέλιξης των στρατιωτικών με βάση την πολιτική τους τοποθέτηση αποτελεί ένα εντελώς διαφορετικό φαινόμενο σε σχέση με τις θεσμοθετημένες διακρίσεις και τις εκκαθαρίσεις που βίωσε το στράτευμα κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Αντίθετα, αποτελεί έκφραση του κομματισμού και των πελατειακών σχέσεων που χαρακτηρίζουν γενικότερα τη νεότερη Ελλάδα.³⁷

Οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις του ΠΑΣΟΚ στον τομέα της ασφάλειας αφορούσαν και την Κρατική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ). Η ΚΥΠ είχε ιδρυθεί το Μάιο του 1953 από την κυβέρνηση του Αλέξανδρου Παπάγου και υπαγόταν στις άμεσες διαταγές του πρωθυπουργού είτε στο στενά συνδεδεμένο με τον πρωθυπουργό Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης. Οι ευρείες αρμοδιότητές της περιελάμβαναν την εσωτερική ασφάλεια και την κατασκοπεία-αντικατασκοπεία και η δράση της επικεντρωνόταν στην αντιμετώπιση του κομμουνισμού.³⁸ Στην περίοδο της «ελεγχόμενης δημοκρατίας» η ΚΥΠ κατηγορήθηκε για ανάμειξη στην εσωτερική πολιτική υπέρ των δεξιών κυβερνήσεων. Η διοίκηση της υπηρεσίας κατά την ίδρυσή της είχε ανατεθεί στον συνταγματάρχη Αλέξανδρο Νάτσινα ο οποίος ήταν μέλος της οργάνωσης ΙΔΕΑ και είχε αποστρατευθεί ως ένας από τους πρωτεργάτες του πραξικοπήματος του 1951. Ο Νάτσινας παρέμεινε επικεφαλής της ΚΥΠ για πάνω από δέκα χρόνια, ενώ δύο από τους πρωταίτιους του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου 1967, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος και ο Νικόλαος Μακαρέζος, είχαν υπηρετήσει σε αυτήν επί μακρά διαστήματα.³⁹ Αμέσως μετά την άνοδό του στην εξουσία, το ΠΑΣΟΚ αντικατέστησε όλους τους ένστολους που υπηρετούσαν στην ΚΥΠ με απώτερο στόχο την απομάκρυνση όλων των αξιωματικών και τη μετατροπή της από στρατιωτική σε πολιτική υπηρεσία. Με τον νόμο 1645/1986 ρυθμίστηκαν οι αρμοδιότητες και οι λειτουργίες της υπηρεσίας για πρώτη φορά μετά την ίδρυσή της και μετονομάστηκε σε Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΕΥΠ).⁴⁰

Τέλος, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ διέλυσε τα παραστρατιωτικά Τάγματα Εθνοφυλακής Ασφάλειας (ΤΕΑ). Τα Τάγματα Εθνοφυλακής Ασφάλειας είχαν ιδρυθεί επίσημα το 1951 αντικαθιστώντας τις Μονάδες Ασφαλείας Υπαίθρου (ΜΑΥ) και τα Μικτά Αποσπάσματα Διώξεως (ΜΑΔ), τα οποία έδρασαν κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο και είχαν λάβει το 1947 τον τίτλο των Ταγμάτων Εθνοφυλακής. Τα Τάγματα Εθνοφυλακής Ασφάλειας είχαν έντονο

³⁷ Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Η Συνταγματική Θέση των Ενόπλων Δυνάμεων*, Τόμ. 2, *Δικαιώματα και Υποχρεώσεις των Στρατιωτικών* (Αθήνα και Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1992), 211-213· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 281-284.

³⁸ Νομοθετικόν Διάταγμα υπ' αριθμ. 2421, «Περί ίδρύσεως Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 126, 9 Μαΐου 1953, 785-786· Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, 132· Παύλος Αποστολίδης, *Μυστική Δράση: Υπηρεσίες Πληροφοριών στην Ελλάδα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2014), 115 και 143· Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, 117.

³⁹ Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, 117. Αποστολίδης, *Μυστική Δράση*, 138-140 και 195.

⁴⁰ Νόμος υπ' αριθ. 1645, «Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 132, 26 Αυγούστου 1986, 3009-3012· Αποστολίδης, *Μυστική Δράση*, 264-265.

αντικομμουνιστικό προσανατολισμό, και μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου ο ρόλος τους περιελάμβανε πέρα από τη συμμετοχή σε στρατιωτικές ασκήσεις και την παρακολούθηση και άσκηση πιέσεων στους «μη εθνικόφρονες» πολίτες που κατοικούσαν στην επαρχία.⁴¹ Το 1982 τα ΤΕΑ καταργήθηκαν και αντικαταστάθηκαν από την Εθνοφυλακή η οποία αναπτύχθηκε σχεδόν αποκλειστικά στις παραμεθόριες περιοχές και στα νησιά.⁴²

Επίλογος

Στις παραπάνω σελίδες αναλύθηκε η ανάληψη της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ το 1981, η οποία όπως είδαμε αποτέλεσε μια στιγμή ορόσημο για την διαδικασία της δομικής συμφιλίωσης μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο, ειδικά αναφορικά με τη διάσταση της ασφάλειας. Πράγματι, η πρόσβαση στον πυρήνα της κρατικής εξουσίας ενός κόμματος του οποίου το πολιτικό πρόγραμμα, όπως εύστοχα σημείωσε ο Αντώνης Λιάκος, συνόψιζε όλα όσα αποτελούσαν τους εφιάλτες των στυλοβατών του μετεμφυλιακού καθεστώτος,⁴³ απέδειξε πως η δομική συμφιλίωση είχε διανύσει πολύ δρόμο. Η δομική συμφιλίωση προωθήθηκε ακόμη περισσότερο μέσω των πολιτικών που εφάρμοσε το ΠΑΣΟΚ πάνω στη διάσταση της ασφάλειας, όπως η ενίσχυση του πολιτικού ελέγχου των ενόπλων δυνάμεων, η ενθάρρυνση του προσανατολισμού τους στην αντιμετώπιση εξωτερικών απειλών, και η διασφάλιση της πολιτικής ουδετερότητας και της αντιπροσωπευτικότητας στη στελέχωσή τους. Η αντιπαραβολή της υπό εξέταση περιόδου με την περίοδο της «ελεγχόμενης δημοκρατίας» υπογραμμίζει τη σημασία της διάστασης της ασφάλειας για τη διαδικασία της δομικής συμφιλίωσης και καταδεικνύει πως η πρόοδος της τελευταίας αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα της Μεταπολίτευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Ελληνόγλωσση και μεταφρασμένη

- Αλιβιζάτος, Νίκος Κ. *Η Συνταγματική Θέση των Ενόπλων Δυνάμεων*, Τόμ. 1, *Η Αρχή του Πολιτικού Ελέγχου*. Αθήνα και Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1987.
- Αλιβιζάτος, Νίκος Κ. *Η Συνταγματική Θέση των Ενόπλων Δυνάμεων*, Τόμ. 2, *Δικαιώματα και Υποχρεώσεις των Στρατιωτικών*. Αθήνα και Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1992.
- Αλιβιζάτος, Νίκος. *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1983.
- Αλιβιζάτος, Νίκος Κ. *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*. Αθήνα: Πόλις, 2011.
- Αποστολίδης, Παύλος. *Μυστική Δράση: Υπηρεσίες Πληροφοριών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2014.
- Βερέμης, Θάνος. *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική: Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*. Αθήνα: Κούριερ Εκδοτική, 2000.

⁴¹ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 599.

⁴² Νόμος υπ' αριθ. 1295, «Περί Εθνοφυλακής», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 126, 7 Οκτωβρίου 1982, 1115-1117· CIA, General CIA Records, «Greece: Papandreou and the Military», 8.

⁴³ Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20ός Αιώνας*, 419.

- Βούλγαρης, Γιάννης. *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*. Αθήνα: Πόλις, 2020.
- Close, David. *Ελλάδα 1945-2004: Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*. Μετάφραση Γιώργος Μερτίκας, επιμέλεια-επιστημονική θεώρηση Σπύρος Μαρκέτος. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2006.
- Δερτιλής, Γιώργος Β. *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018.
- Διαμαντόπουλος, Θανάσης. «Το απριλιανό καθεστώς». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 16, επιμέλεια Ευάγγελος Κωφός, 266-286. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000.
- Διαμαντόπουλος, Θανάσης. *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017*, Τεύχ. 5, *Η δεκαετία του 1950: Η ασθμαίνουσα δημοκρατία*. Αθήνα: Επίκεντρο, 2017.
- Διαμαντόπουλος, Θανάσης. *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017*, Τεύχ. 4, *Η δεκαετία του 1940: Η αδύνατη συνύπαρξη*. Αθήνα: Επίκεντρο, 2017.
- Κακαράς, Αντώνης. *Οι Έλληνες Στρατιωτικοί: Αξιωματικοί και Υπαξιωματικοί στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Τόμ. 1, *Επιλογές-Εκπαίδευση-Κυρίαρχη Ιδεολογία, Εξαρτήσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2006.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης. *Ανεπιθύμητο παρελθόν: οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2019.
- Κουστένης, Παναγιώτης. «Στο λυκόφως (:) του Πράσινου Ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015)». Στο *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση-Ιδεολογικές Μετατοπίσεις-Κυβερνητικές Πολιτικές*, επιμέλεια Βασίλης Ασημακόπουλος και Χρυσάνθος Δ. Τάσσης, 290-320. Αθήνα: Gutenberg, 2018.
- Λιάκος, Αντώνης. *Ο Ελληνικός 20ός Αιώνας*, 2^η Έκδοση. Αθήνα: Πόλις, 2020.
- Meynaud, Jean. *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*. Μετάφραση-ενημέρωση-επιμέλεια Π. Μερλόπουλος, 2^η Έκδοση. Αθήνα: Μπάυρον, 1974.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας. «Ελεγχόμενη Δημοκρατία: Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη Δικτατορία». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 9, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 9-46. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας. *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, 11^η Έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2016.
- Παπαδιαμάντης, Δημήτριος Α. *Στρατός και Πολιτική Εξουσία στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014.
- Ριζάς, Σωτήρης. «Η Δικτατορία 1967-1874». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 9, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 47-56. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Ριζάς, Σωτήρης. *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008.
- Σακελλαρόπουλος, Τάσος. «Η πολιτική αποστράτευση του Ελληνικού Στρατού μετά την ήττα του 1974 στην Κύπρο και η απήχηση στους νεαρούς Ευέλπιδες των ετών εκείνων». Στο *Η Μεταπολίτευση '74- '75: Στιγμές μιας Μετάβασης*, επιμέλεια Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος και Τάσος Σακελλαρόπουλος, 61-82. Αθήνα: Θεμέλιο, 2016.
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, επιμέλεια Κωνσταντίνος Καραμανλής: *Αρχείο: Γεγονότα & Κείμενα*, Τόμ. 8. Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1997.
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, επιμέλεια Κωνσταντίνος Καραμανλής: *Αρχείο: Γεγονότα & Κείμενα*, Τόμ. 12. Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1997.
- Χαραλάμπης, Δημήτρης. *Στρατός και πολιτικής εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας, 1985.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού». Στο *Γρηγόρης Φαράκος:*

- διαδρομές στην ιστορία, επιμέλεια Γρηγόρης Φαράκος και Γρηγόρης Ψαλλίδα, 157-182. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, 2011.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. «Η Σύσταση και Εδραίωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος, 1974-1981». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 16, επιμέλεια Ευάγγελος Κωφός, 294-317. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. «Ένας σοσιαλιστής πρωθυπουργός: η πρώτη θητεία (Οκτώβριος 1981-Ιούνιος 1985)». Στο *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του: βιογραφικό σχεδιάσμα, μελετήματα και μαρτυρίες*, Τόμ. 2, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 71-91. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000-2009.

B. Ξενόγλωσση

- Bargal, David, και Emmanuel Sivan. «Leadership and Reconciliation». Στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμέλεια Yaacov Bar-Siman-Tov, 125-148. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Bar-Siman-Tov, Yaacov. «Dialectics between Stable Peace and Reconciliation». Στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμέλεια Yaacov Bar-Siman-Tov, 61-80. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Bellou, Fotini. «The Political Scene: Consolidating Democracy». Στο *Greece in the Twentieth Century*, επιμέλεια Theodore A. Couloumbis, Theodore Kariotis, και Fotini Bellou, 155-169. Bodmin: Frank Cass Publishers, 2004.
- Christodoulakis, Nicos. *An Economic Analysis of Conflicts: With an Application to the Greek Civil War 1946-1949*. Cham: Springer, 2016.
- Clogg, Richard. *A Concise History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Couloumbis, Theodore A. «PASOK's Foreign Policies, 1981-89: Continuity or Change?». Στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμέλεια Richard Clogg, 113-130. Basingstoke and London: Macmillan, 1993.
- Dokos, Thanos P. «The Evolution of Civil-Military Relations in South East Europe: The Case of Greece». Στο *The Evolution of Civil-Military Relations in South East Europe: Continuing Democratic Reform and Adapting to the Needs of Fighting Terrorism*, επιμέλεια Philipp H. Fluri, Gustav E. Gustenau, και Plamen I. Pantev, 131-147. Heidelberg: Physica-Verlag, 2005.
- Economides, Spyros. «Greece». Στο *Strategic Cultures in Europe: Security and Defence Policies Across the Continent*, επιμέλεια Heiko Biehl, Bastian Giegerich, και Alexandra Jonas, 153-164. Wiesbaden: Springer VS, 2013.
- Ehrhart, Hans-Georg, και Albrecht Schnabel. «Post-conflict societies and the military: Recommendations for security sector reform». Στο *Security sector reform and post-conflict peacebuilding*, επιμέλεια Albrecht Schnabel και Hans-Georg Ehrhart, 315-322. Tokyo and New York, NY: United Nations University Press, 2005.
- Featherstone, Kevin. «Political parties and democratic consolidation in Greece». Στο *Securing Democracy: Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe*, επιμέλεια Geoffrey Pridham, 179-202. London and New York: Routledge, 2003.
- Hartzell, Caroline A., και Matthew Hoddie. *Crafting Peace: Power-Sharing Institutions and the Negotiated Settlement of Civil Wars*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2007.
- Hatzivassiliou, Evanthis. «The dark side of the force: losing control over the army, 1963-1964». *Modern Greek Studies Yearbook*, Vol. 18/19 (2002/2003): 225-238.
- Hatzivassiliou, Evanthis. *Greece and the Cold War: Frontline state, 1952-1967*. Abingdon and New York, NY: Routledge, 2006.
- Iatrides, John O. «Beneath the Sound and the Fury: US Relations with the PASOK Government».

- Στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμέλεια Richard Clogg, 154-166. Basingstoke and London: Macmillan, 1993.
- Kriesberg, Louis. «Comparing Reconciliation Actions within and between Countries». Στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμέλεια Yaacov Bar-Siman-Tov, 81-110. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Lu, Catherine. «Reconciliation and Reparations». Στο *The Oxford Handbook of Ethics of War*, επιμέλεια Seth Lazar και Helen Frowe, 538-556. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Nadler, Arie. «Intergroup Reconciliation: Definitions, Processes, and Future Directions». Στο *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict*, επιμέλεια Linda R. Tropp, 291-308. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Schnabel, Albrecht, και Hans-Georg Ehrhart. «Post-conflict societies and the military: Challenges and problems of security sector reform». Στο *Security sector reform and post-conflict peacebuilding*, επιμέλεια Albrecht Schnabel και Hans-Georg Ehrhart, 1-16. Tokyo and New York, NY: United Nations University Press, 2005.
- Snyder, Jack, και Robert Jervis. «Civil War and the Security Dilemma». Στο *Power and progress: International politics in transition*, Jack Snyder, 76-87. London and New York, NY: Routledge, 2012.
- Veremis, Thanos. «Defence and Security Policies under PASOK». Στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμέλεια Richard Clogg, 181-189. Basingstoke and London: Macmillan, 1993.

Διαδικτυακές πηγές και Τύπος

Central Intelligence Agency (CIA), General CIA Records, «Greece: Papandreou and the Military», Document Number CIA-RDP84S00555R000200010002-9, 1 Απριλίου 1983, 5.
 Διαθέσιμο στο <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp84s00555r000200010002-9>
 (τελευταία πρόσβαση στις 18/9/2022).

Εφημερίς της Κυβερνήσεως

Τέχνη και αφηγήματα: Οι συντεχνίες του Διδυμοτείχου αφιερώνουν εικόνες στον Μητροπολιτικό Ναό του Αγίου Αθανασίου

Φωτεινή Γρ. Γραμμενίδου

Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Κατά τον 19^ο αιώνα, το Διδυμότειχο ήταν καζάς του σαντζακίου της Αδριανούπολης, στο ομώνυμο βιλαέτι της Θράκης¹. Χωρίς να λείπουν οι κατά καιρούς δυσχέρειες, αποτελούσε κομβικό εμπορικό σημείο, καθώς συνιστούσε λιμάνι του ποταμού Έβρου. Επιπλέον, μετά το 1870, αποτελούσε σημαντικό σταθμό του σιδηροδρομικού δικτύου Δεδέαγατς-Αδριανούπολης-Κωνσταντινούπολης. Η περιοχή είχε αξιοπρόσεκτο πνευματικό και εκπαιδευτικό επίπεδο, με σχολεία ήδη από το 1741 και μία πληθυσμιακά και οικονομικά εύρωστη, ιστορική Μητρόπολη.²

Βασική κοινωνική και οικονομική συσσωμάτωση τεχνιτών και εμπόρων του οθωμανικού κράτους ήταν οι συντεχνίες, γνωστές και ως εσνάφια, ισνάφια, συνάφια και ρουφέτια.³ Σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν, από τον 16^ο αιώνα κυρίως, αποτελούσαν καίριο ρυθμιστικό παράγοντα της τοπικής οικονομίας ελέγχοντας όλα τα επίπεδα της αγοράς, από την παραγωγή ως την πώληση.⁴ Στο Διδυμότειχο, η συντεχνιακή δράση υπήρξε ισχυρή από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και ξεχώριζε στη Δυτική Θράκη. Συντεχνιακό τοπόσημο της πόλης συνιστούσε η συνοικία Κουγιουμτζή,

¹ Το 1864 με τον νόμο περί Βιλαετιών, η επικράτεια χωρίζεται σε ευρύτερες διοικητικά γεωγραφικές περιοχές, τα Βιλαέτια (*Vilayet*), με μεγαλύτερες υποδιαιρέσεις/υποδιοικήσεις τους τα Σαντζάκια (*Sandjak*). Μικρότερες υποδιαιρέσεις συνιστούν οι Καζάδες (*Kasa*). Βλ. Γιάννης Μπέτσας, *Η κοινοτική διάσταση στην Εκπαίδευση. Ιστορικές Προβολές-Σύγχρονες Αναφορές*, (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδερφών Κυριακίδη, 2007), 62· Γενικότερα για τη διοικητική οργάνωση της Ευρωπαϊκής Τουρκίας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα βλ. Auguste Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, T. 1, (Paris: Arthur Bertrand, 1868).

² Αθανάσιος Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία και την τοπογραφία της πόλεως του Διδυμοτείχου* (Διδυμότειχο: Δήμος Διδυμοτείχου, 1999), 50, 62, 98-99· Αθανάσιος Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού, μία αέναη περιπλάνηση* (Διδυμότειχο: Κ.Π.Α.Π.Ν.Π. Δήμου Διδυμοτείχου, 2018), 164-168, 248, 261· Γρηγόριος Ευθυμίου, «Η παιδεία εν Διδυμοτείχῳ κατά την Τουρκοκρατίαν. Εκ των σωζόμενων Κωδίκων και παλαιών βιβλίων και εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου. Αρχαιακή Μελέτη. Μέρος Β'», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού [ΑΘΛΓΘ]* 21 (1956): 25.

³ Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αι εν Θράκη Συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1950), 78-79.

⁴ Μαρία Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελματιών», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. Β', επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: Τα Νέα, 2003), 325-326· Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 167-168, 180-181· Δημήτριος Μανάκας, «Διδυμότειχον», *Θρακικά* 27 (1957): 246-247· Gabriel Baer, «The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds», *International Journal of Middle East Studies* 1, no. 1, (January 1970): 28-50· Ελένη Σπαθάρη-Μπεγλίτη, «Συντεχνίες: μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης των παραδοσιακών τεχνιτών. Επαγγελματική συνοχή και κοινωνική αλληλεγγύη», στο *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα II: Οι Νεότεροι Χρόνοι, Παραδοσιακή Τέχνη και Τεχνολογία*, τόμ. Β', επιμ. Κωνσταντίνος Σμπόνιας (Πάτρα: Ε.Α.Π., 2002), 96.

όπου βρίσκονταν τα καταστήματα του ομώνυμου ρουφετιού των κουϊμτζήδων, όπως λέγονταν οι αργυροχρυσοχόοι.⁵

Παρά τα ευάριθμα αρχειακά τεκμήρια για τα εσνάφια, σχηματίζεται μια αρκετά καλή εικόνα για την πολυμέρεια της δράσης τους, η οποία συχνά συνδυαζόταν με την πολυσήμαντη δράση Εκκλησίας και Δημογεροντίας.⁶ Η προσφορά των συντεχνιακών ενώσεων υπήρξε καθοριστική, με έργα που είχαν εθνική στόχευση, όπως θα πρέπει να ήταν η δωρεά στη σχετικά ευκατάστατη Μονή της Κορνοφωλιάς Σουφλίου.⁷ Το «εσναφικό κουτί»,⁸ το ταμείο των συντεχνιών, άνοιγε συχνά για ευεργεσίες κοινωφελούς και αλληλέγγυου χαρακτήρα, λόγου χάρι για την προστασία της δημόσιας υγείας, για την απελευθέρωση αιχμαλώτων και την ανακούφιση ασθενών και αναξιοπαθούντων.⁹ Ελάχιστο παράδειγμα αποτελεί η επισήμανση του ισναφιού των γεμενετζήδων¹⁰ που όριζε ότι, σε περίπτωση παραβίασης του κανονισμού τους από κάποιον ταμπάκη,¹¹ ως πρόστιμο ήταν υπόχρεος να δίνει προς τόκο μια λίρα οθωμανική διά πτωχούς (1871).¹²

Η ευρωστία και η αυστηρή οργάνωσή τους, με κανονισμούς και άγραφους ηθικούς νόμους, καθιστούσαν τις συντεχνίες ευρέως αποδεκτές και σεβαστές.¹³ Οι οθωμανικές αρχές σχετικά γρήγορα αναγνώρισαν τα πολυεπίπεδα οφέλη που αποκόμιζαν από τη λειτουργία τους, οπότε και νομίμως τα εσνάφια εκπροσωπούσαν απέναντί τους τον χριστιανικό πληθυσμό. Ήταν χαρακτηριστικό ότι τα ρουφέτια φρόντιζαν για την τήρηση των φορολογικών μέτρων, αλλά και για τη συμμόρφωση και επίλυση των διαφορών των μελών τους, συντελώντας στην ομαλή κοινωνικοοικονομική ζωή των πόλεων.¹⁴ Το κοινωνικό κύρος τους παρείχε τη δυνατότητα να αναμειγνύονται σχεδόν σε όλες τις σημαντικές διεργασίες

⁵ Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 72· Αθανάσιος Γουρίδης, *Διδυμότειχο, μία άγνωστη πρωτεύουσα* (Κομοτηνή: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ροδόπης-Έβρου, 2006), 129.

⁶ Γρηγόριος Ευθυμίου, «Η παιδεία εν Διδυμοτείχῳ κατά την Τουρκοκρατίαν. Α΄ Κατάστασις των σωζόμενων Κωδίκων και παλαιών βιβλίων ή εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου», *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955): 148-153· Γρηγόριος Ευθυμίου, «Καταστατικό της Δημογεροντίας Διδυμοτείχου», *ΑΘΛΓΘ* 18 (1953): 209· Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου, «Τα εσνάφια και η οικονομική και πνευματική άνθιση του ελληνισμού επί τουρκοκρατίας», *ΑΘΛΓΘ* 16 (1951): 57, 63-68.

⁷ Η δωρεά ήταν 1.000 γρόσια.

⁸ Ξύλινος κουμπαράς του ισναφιού των μπαχτσεβάνηδων, με παραστάσεις αγίων, φυλάσσεται σήμερα στο Λαογραφικό Μουσείο Διδυμοτείχου.

⁹ Σπαθάρη-Μπεγλίτη, «Συντεχνίες», 104-107· Δημήτριος Μανάκας, «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνία) Διδυμοτείχου», *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955): 143-144· Μανάκας, «Διδυμότειχον», 246-247, 251-252· Καλλιόπη Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη 1685-1920* (Αθήνα: Πιτσίλός, 1985), 41-43· Αριστείδης Κλήμης, *Οι Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τόμ. 1 (Αθήνα: Πιτσίλός, 1985), 43.

¹⁰ Κατασκευαστές των γεμενιών (ευτελών υποδημάτων), σανδαλοποιοί.

¹¹ Βυρσοδέψης.

¹² Μανάκας, «Διδυμότειχον», 249-251.

¹³ Ηλίας Αρναούτογλου, «'Η ιδέα της αποκαταστάσεως των συναφίων'. Ένας διοργανισμός συναφίων του 1831», *Επετηρίδα Κέντρου Έρευνας Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 36 (2002): 211-213· Μυρτίλος Αποστολίδης, «Η Ελληνική Ορθόδοξος Κοινότης Φίλιππουπόλεως», *ΑΘΛΓΘ* 13, (1946-1947): 25· Peter Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία 1354-1804*, μτφ. Παυλίνα Μπαλουξή (Αθήνα: Σμίλη, 1994), 165-166.

¹⁴ Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», 325-326· Μανάκας, «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνία) Διδυμοτείχου», 139· Baer, «Turkish Guilds», 28-50· Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αι εν Θράκη Συντεχνίαι*, 29· Κλήμης, *Οι Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, 42.

των χριστιανικών κοινοτήτων, όπως η διοίκησή τους.¹⁵ Καταστατικά της 27^{ης} Μαρτίου του 1869 και της 17^{ης} Φεβρουαρίου του 1878 καταγράφουν τη συμμετοχή μελών των συντεχνιών του Διδυμοτείχου, μαζί με τους πρόκριτους και άλλους προϊστάμενους της πόλης, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, στη διαδικασία εκλογής της Εφοροδημογεροντίας και της αναδιοργάνωσης της Δημογεροντίας, αντίστοιχα.¹⁶

Από τις πιο γνωστές κοινωνικές λειτουργίες των εσναφιών και τα πρωταρχικά μελήματα τους, είτε μέσω της Εκκλησίας είτε άμεσα, ήταν η χρηματοδότηση και η φροντίδα της ίδρυσης και της λειτουργίας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, συμβάλλοντας στην καλλιέργεια της παιδείας της περιοχής. Στον Κώδικα Β΄ του Αγίου Αθανασίου (1838), που φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της Μητρόπολης Διδυμοτείχου, καταγράφεται η αρωγή του ισναφιού των πραγματευτάδων στον διδασκαλικό μισθό του Κωνσταντίνου Αθανασιάδη.¹⁷ Εφόσον συχνά τα επίθετα ήταν προσδιοριστικά του επαγγέλματος κάποιου,¹⁸ από όσα παραδίδει ο ίδιος Κώδικας για το έτος 1842, συμπεραίνεται η οικονομική συνδρομή των μελών των σιμιτζήδων,¹⁹ των (α)εμφιετζήδων²⁰ και άλλων συντεχνιών στη δόμηση καινούργιου κτιρίου της Αλληλοδιδασκτικής Σχολής στον λόφο του Καλέ. Στον Κώδικα Η΄ (1870), ορίζεται το ποσό που όφειλε να δίνει κάθε ρουφέτι από τα κέρδη πανηγυριών και αρχιερατικών λειτουργιών για τις ανάγκες των σχολείων και τις αμοιβές του εκπαιδευτικού προσωπικού.²¹ Ο ισολογισμός της Μητρόπολης (1873) κατονομάζει αναλυτικά τις συντεχνίες, από τις οποίες εισρέουν σχετικά έσοδα, επί παραδείγματι των καπηλάδων, των αλευράδων και άλλων.²²

Αξιοσημείωτη ήταν η εμπλοκή των συντεχνιών στις υποθέσεις της Εκκλησίας, ως μέλη στις επιτροπές των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, μεριμνώντας για την ανέγερση και τη συντήρησή τους. Επί παραδείγματι, οι γεμενετζήδες συνέδραμαν στο μετόχι του Παναγίου Τάφου στο Διδυμότειχο.²³ Σε πρακτικό της 13^{ης} Δεκεμβρίου του 1878 της συνεδρίας της Δημογεροντίας που καταγράφεται στον Κώδικα της Ιεράς Μητροπόλεως,²⁴ παραδίδεται

¹⁵ Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 167, 180-181· Αρχιμανδρίτης Νικόλαος Βαφείδης, «Εσνάφια ή συντεχνίαι εν Διδυμοτείχω», *ΑΘΛΓΘ* 17 (1952): 301· Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», 333-335.

¹⁶ Σταύρος Δρακίδης, «Η Ελληνοορθόδοξη κοινότητα του Διδυμοτείχου (1870-1910)» (Μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2014), 145, 151. Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του ΙΚΕΕ ΑΠΘ-Βιβλιοθήκη, Μεταπτυχιακές Διατριβές.

¹⁷ Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 180-181· Γουρίδης, *Διδυμότειχο*, 129-130· Μανάκας, «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνίαι) Διδυμοτείχου», 139-140· Ευθυμίου, «Καταστατικό της Δημογεροντίας Διδυμοτείχου», 209· Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», 330-334.

¹⁸ Νικόλαος Μπονόβας, «Προσφορές συντεχνιών σε ναούς των Σερρών», στο *Από τη Μεταβυζαντινή Τέχνη στη Σύγχρονη. 18^{ος}-20^{ος} αι., Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 20-21 Νοεμβρίου 1997*, επιμ. Δέσποινα Ποιμενίδου (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998), 198.

¹⁹ Αρτοποιοί, κουλουράδες.

²⁰ Μικροπωλητές.

²¹ Επί παραδείγματι, το 1870 τα έσοδα από τις πανηγύρεις των εσναφιών ανήλθαν στα 85 γρόσια, ενώ από τις αρχές του 1872 μέχρι τον Απρίλιο του 1873 στα 125 γρόσια, βλ. Ευθυμίου, «Η παιδεία εν Διδυμοτείχω», 176-177, 181, 188-189.

²² Οι συντεχνίες ήταν οι εξής: των καπηλάδων, τζανακτζήδων, γεμενετζήδων, αλευράδων, ψωμάδων, χρυσοχών, κηπουρών, βλ. Ευθυμίου, «Η παιδεία εν Διδυμοτείχω», 160-163, 181, 186-189.

²³ Μανάκας, «Διδυμότειχο», 251. Το Μετόχιο του Παναγίου Τάφου στο Διδυμότειχο υπάγονταν στο Μετόχιο της Αγίας Παρασκευής της Αδριανούπολης και ήταν αφιερωμένο στους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, βλ. Μαρία Λίτινα, «Το αγιοταφικό μετόχι της Αγίας Παρασκευής στην Αδριανούπολη μέσα από την ανέκδοτη αλληλογραφία του αρχείου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων (1836- 1899)», *Περί Θράκης* 6 (2007-2009): 45-48.

²⁴ Επί αρχιερατείας Μεθοδίου.

ότι άπασες οι συντεχνίες της πόλης βοήθησαν στην ανοικοδόμηση του ερειπωμένου βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου.²⁵ Η επιτροπή που διορίστηκε απαρτιζόταν από δύο Δημογέροντες και δέκα εκπροσώπους συντεχνιών, των τουλκέρηδων,²⁶ ρετσπέρηδων²⁷ και άλλων.²⁸

Οι ευκατάστατες επαγγελματικές ομάδες συνέχιζαν τη γνωστή διαχρονική λειτουργία στην ιστορία των κοινωνιών της προσφοράς των οικονομικά δυνατότερων προς τους ασθενέστερους. Είτε με προκάλυψη τη σωτηρία της ψυχής είτε από γνήσιο θρησκευτικό συναίσθημα, εφόσον θεωρούνταν σχεδόν ταυτόσημο με αυτό που λέγεται σήμερα εθνική συνείδηση, επεδίωκαν να ευεργετήσουν την Εκκλησία, ενώ παράλληλα εμβάθυναν τη συνοχή του χριστιανικού πληθυσμού.²⁹ Καθώς, εντούτοις, η κτητορική ναοδομική δραστηριότητα και η μνημειακή διακόσμηση ήταν δαπανηρά εγχειρήματα, συχνά προτιμούνταν η ανάληψη των λιγότερο απαιτητικών εξόδων των φορητών εικόνων ενός ναού,³⁰ κυρίως του αγίου προστάτη του συναφιού, χωρίς, όμως, αυτό να τηρείται απαρέγκλιτα. Ο μεγάλος αριθμός λατρευτικών εικόνων και των τριών ορθόδοξων μεταβυζαντινών ναών του Διδυμοτείχου, τεκμηριώνει στα αφιερώματα την πρωτοκαθεδρία των συντεχνιών. Οι χορηγίες, άλλωστε, αποτελούσαν τα συνηθέστερα πεδία του ανταγωνισμού μεταξύ των επαγγελματικών ενώσεων, δεδομένου του μεγάλου μερίσματος που είχε η θρησκεία στη ζωή των κοινοτήτων.³¹

Μολονότι, η πλειονότητα των εσναφικών αφιερωμάτων εντοπίζονται εντός της πόλης, αξίζει να αναφερθούμε επιγραμματικά, λόγω της περιορισμένης έκτασης της παρούσας μελέτης, στις περιπτώσεις δύο χωριών του Διδυμοτείχου. Η πρώτη αφορά στον ναό της

²⁵ Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 147· Βαφειδής, «Εσνάφια ή συντεχνίαι εν Διδυμοτείχω», 300-301.

²⁶ Κτίστες.

²⁷ Γεωργοί.

²⁸ Οι συντεχνίες ήταν των κασάπηδων, καπηλάδων, τουλκέρηδων, ψωμάδων, ρετσπέρηδων, αμπατζήδων, καπνάδων, (μ)πακάληδων και (μ)παχτσεβάνηδων, βλ. Βαφειδής, «Εσνάφια ή συντεχνίαι εν Διδυμοτείχω», 300-301· Ευθυμίου, «Η παιδεία εν Διδυμοτείχω κατά την Τουρκοκρατίαν. Α΄ Κατάστασις των σωζόμενων Κωδίκων και παλαιών βιβλίων ή εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου», 149-150.

²⁹ Ζαφειρία Τσιούμη, *Οι κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο χώρο της Θεσσαλονίκης* (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2004) 7, 16-17. Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών· Μιλτιάδης Πολυβίου, «Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στο Πήλιο κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα (1700-1881)», στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση 1453-1850*, τόμ. 6, επιμ. Χαράλαμπος Μπούρας (Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., 2002), 165· Λουίζα Συνδίκια-Λαούρδα και Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα στο Διδυμοτείχο και στο Σουφλί* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2004), 186-187· Χαράλαμπος Μπούρας, «Ζητήματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 18^{ου} αιώνα», στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1453-1850*, τόμ. 7, επιμ. Χαράλαμπος Μπούρας και Σταύρος Μαμαλούκος (Θεσσαλονίκη: Μυθονία, 2013), 142.

³⁰ Πολυβίου, «Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στο Πήλιο», 166· Ιλιάννα Ζάρρα, «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία στην τουρκοκρατούμενη ηπειρωτική χώρα κατά τον 19^ο αιώνα», στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάννα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)* (Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015), 24. Ανακτήθηκε 19/01/2022 από <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3926?locale=el>.

³¹ Γεώργιος Τσιγάρας, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου* (Ξάνθη: Εκδόσεις του Φοίνικα, 2004), 249· Ζάρρα, «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία», 24· Σάββας Σαββίδης, *Ο Φιλάρετος Βαφειδής. Βίος και έργο* (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2011), 144. Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών· Στέφανος Τσιόδουλος, «Ο ιδεολογικός χαρακτήρας της ζωγραφικής», στο Μεράντζας, Ζάρρα και Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό*, 204-205.

Κοίμησης της Θεοτόκου των Πετράδων Διδυμοτείχου (1876). Οι τερζήδες³² το 1832 έγιναν χορηγοί της δεσποτικής εικόνας, που αναπαριστά την Παναγία.³³ Η επιγραφή μνημονεύει τους δωρητές: *Εξογραφήθη η αγία ηκόν αυτή δει εξόδου του ευλογιμένου ρουφετήδιον εσινάφιον των τερζήδων εις μνημοσινον εόνιον. Απριλίου 25 1832.*

Ως δεύτερη περίπτωση αναφέρεται ο ναός του Αγίου Δημητρίου της Κυανής Διδυμοτείχου. Τρεις εφέστιες εικόνες του χρονολογούνται το 1868, τη χρονιά που κτίστηκε ο ναός. Όλες τις φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Στέφανος από την Αδριανούπολη και αφιερώθηκαν από εσνάφια. Τα έξοδα της αγιογράφησης της εικόνας του Χριστού, όπως μαρτυρά η επιγραφή της, ανέλαβαν οι καπηλάδες: *Η εικόν αυτή Ιστορήθη δαπάνη της συντεχνίας των Καπηλάδων 1868 Χρ Στεφάνου.* Την εικόνα της Παναγίας χορήγησαν οι γεμενετζήδες μαζί με τους παπουτσήδες.³⁴ Στην επιγραφή της διαβάζεται: *Η εικόν αυτή ιστορήθη δαπάνη της συντεχνίας των Γεμενετζίδων και Παπουτζίδων Χειρί Στεφάνου Αδρπλ 1868.* Χορηγοί του έργου του πάτρωνα αγίου ήταν οι βουτζάδες.³⁵ Η επιγραφή σε περίτεχνο μπαρόκ πλαίσιο λέει: *Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ ΕΖΩΓΡΑΦΗΘΗ ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΕΧΝΙΑΣ ΤΩΝ ΒΟΥΤΖΑΔΩΝ. 1868. Χειρί Στεφάνου.*

Εντός της πόλης του Διδυμοτείχου, χορηγίες ισναφιών εντοπίζονται και στους τρεις ορθόδοξους μεταβυζαντινούς ναούς της. Αρχικά, σχολιάζονται συνοπτικά οι εικόνες του Σωτήρα Χριστού (1846), με πρωιμότερο αφιέρωμα του 1847 και οψιμότερο του 1852. Μερικά από τα συνάφια που διασώζονται στις επιγραφές των εικόνων του τέμπλου είναι οι αμπατζήδες³⁶ που προσφέρουν την εικόνα της Αγίας Τριάδας³⁷ και οι φουτσειτζήδες³⁸ του Αγίου Σπυρίδωνα.³⁹ Οι τσομπάνηδες με τους κεχαγιάδες⁴⁰ κάνουν δωρεά τον άγιο Γεώργιο,⁴¹ και οι σφάχτες με τους κασάπες⁴² τον αρχάγγελο Μιχαήλ.⁴³ Αφιέρωματα ρουφετιών

³² Ράφτες.

³³ Μόσχος Κούκος, «Η εκκλησία των Πετράδων Διδυμοτείχου», *Θρακικά Χρονικά* 44 (1990): 78-79.

³⁴ Προστάτης άγιος των συντεχνιών των παπουτσήδων (παντοφλοποιοί) και γεμενετζήδων ήταν ο Άγιος Σπυρίδωνας, καθώς κατά την παράδοση και ο ίδιος ήταν κουντουράς (κουντούρια λέγονταν τα έτοιμα φτηνά υποδήματα), βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 173-5.

³⁵ Βουτζάδες ήταν οι βαρελοποιοί, βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 175. Διαμαντής Τριαντάφυλλος, «Επιτύμβια επιγράμματα νεότερων χρόνων από το χώρο της Θράκης», *Θρακική Επετηρίδα* 2 (1981): 361-362.

³⁶ Φαρδοράπτες-κατασκευαστές και πωλητές μάλλινων υφασμάτων και ενδυμάτων.

³⁷ Η αφιερωματική επιγραφή αναφέρει: *Το σύνδρομον συνάφιον τριας ω Παναγία των αμπατζίδων φύλαττε τη σκέπη σου τη θεία τω 1847 Χειρ Παναγιώτου Αινίτου*, βλ. Γεώργιος Λαμπάκης, «Περιηγήσεις», *ΔΧΑΕ* 10 (2013): 3-52, 5.

³⁸ Βαρελοποιοί.

³⁹ Σε χρυσοποικίλο μπαρόκ πλαίσιο διαβάζεται: *ΤΡΙΜΥΘΟΥΝΤΟΣ / ΙΕΡΑΡΧΑ ΚΑΙ ΘΑΥΜ / ΑΤΟΥΡΓΕ ΣΠΥΡΙΔΩΝ / ΑΠΟ ΠΑΣΗΣ ΒΛΑΒΗΣ / ΡΥΣΑΙ ΤΟ ΡΟΥΦΕΤΙ ΦΟΥ / ΤΣΙΤΖΗΔΩΝ / 1849 χειρ ΠΝΓ του εξ Αγιάσματος.*

⁴⁰ Μεγαλοκτηνοτρόφοι.

⁴¹ Η επιγραφή πληροφορεί: *Η ΑΓΙΑ ΕΙΚΩΝ ΗΣΤΟΡΙΘΙ ΔΙΑ ΕΞΟΔΩΝ ΤΖΟΠΑΝΗΔΩΝ ΚΑΙ ΚΗΧΑΓΙΑΔΩΝ ΗΣ ΜΝΗΜΟΣΗΝΟΝ ΑΥΤΩΝ 1848.* Η υπογραφή του ζωγράφου, λίγο πιο πάνω δεξιά: *χειρ Χαράλαμπος*, βλ. Σινδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 70. Προστάτης των τσομπάνηδων ήταν ο Άγιος Μόδεστος. Σε κάποιες περιοχές της Θράκης, όπως το Σαμμόκοβο, τελούσαν ειδική γιορτή την ημέρα του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Δημητρίου, βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 195-197.

⁴² Μολονότι δεν δηλώνεται η φύση των συγκεκριμένων ομάδων, εικάζεται ότι πρόκειται για εσνάφια.

⁴³ Η επιγραφή σε δύο δεκαπεντασύλλαβους στίχους αναφέρει: *Σκέπε στρατάρχα φύλαττε, θερμώς σου δεομένους σφάκτας κασάπας λύτρωσον ημάς απολυμένους 1854· Χειρ Στεφάνου Αδρ*, βλ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις», 4.

τοποθετήθηκαν και σε προσκυνητάρια, μεταξύ των οποίων των μπαχετεβάνηδων που χορήγησαν την εικόνα του Αγίου Τρύφωνα.⁴⁴ Άλλες δωρεές έργων αναρτήθηκαν στους τοίχους, όπως της εικόνας των Τριών Ιεραρχών⁴⁵ από τους μπακάληδες και της Γέννησης του Χριστού⁴⁶ από τους γεμενετζήδες. Δύο από τα έργα φιλοτεχνήθηκαν από τον Παναγιώτη από το Αγίασμα της Αίνου και άλλα δύο από τον Χαράλαμπο και τον Ευστράτιο⁴⁷.

Στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1843), η πλειοψηφία των ισναφικών αφιερωμάτων χρονολογείται στα 1844-1845. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τις εφέστιες, των γεμενετζήδων που πρόσφεραν την εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου,⁴⁸ των μπακάληδων σε συνεργασία με τους σμιτζήδες που πλήρωσαν για το έργο με τους Τρεις Ιεράρχες,⁴⁹ και των μπογιατζήδων⁵⁰ που δώρισαν την εικόνα του Παντοκράτορα.⁵¹ Στη θέση, επίσης, του τέμπλου, τη δαπάνη της εικόνας του Ιωάννη του Πρόδρομου επωμίστηκαν οι γουναράδες,⁵² της Αγίας Τριάδας οι αμπατζήδες,⁵³ του Αγίου Σπυρίδωνα οι κεραμιδάδες⁵⁴ και του Αγίου Δημητρίου οι βουτζάδες.⁵⁵ Της ίδιας περιόδου, αλλά λίγο πρωιότερη, ήταν η χορηγία των μπαχετεβάνηδων με την εικόνα του Προφήτη Ηλία, η οποία βρίσκεται αναρ-

⁴⁴ Η επιγραφή αναφέρει: *Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΗΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΙΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΠΑΧΤΣΕΒΑΝΙΔΩΝ 1852 χειρ...*, βλ. Συνδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 77. Οι λαχανοκηπουροί γιόρταζαν του Αγίου Παυλίνου, αλλά σε πολλές περιοχές της Θράκης προστάτη τους άγιο είχαν τον άγιο Τρύφωνα, βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 135.

⁴⁵ Η εικόνα σήμερα είναι αναρτημένη σε τοίχο του κυρίως ναού, δίπλα στην κεντρική είσοδο. Κάτω δεξιά, η επιγραφή γράφει: *δια συνδρομής κ(αι) εξόδου των τι / μιστάτων μαϊστό(ρων) μπακάληδων / της αγιοτάτης (μητροπό)λεως διδυμό / τειχον ασμβ ιανουαρίου / ΚΗ*. Σε κάποιες περιοχές της Θράκης τιμούσαν ως προστάτη τον άγιο Νικόλαο, ενώ στην Αδριανούπολη τους Τρεις Ιεράρχες, βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 148· Αλέξανδρος Παπαδόπουλος, «Ο Αγιογράφος Κωνσταντίνος ο Αδριανουπολίτης-18^{ος} αι.», *Επί των Ποταμών* 7 (2016): 50.

⁴⁶ Η εικόνα, που σήμερα βρίσκεται στον νάρθηκα, φέρει επιγραφή: *Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΟΙΚΟΝ ΙΣΤΟΡΗΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΙΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΓΕΜΕΝΕΤΖΙΔΩΝ δια χειρός Ευστρατίου 1855 Ιουλίου α*, βλ. Συνδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 78.

⁴⁷ Συνδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 67-81.

⁴⁸ Στην επιγραφή αναγράφεται: *(ΙΣΤΟΡ)ΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ Σ(ΠΟΥ)ΔΗ ΚΑΙ ΔΑΙΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ (ΤΩ)Ν ΓΕΜΕΝΕΤΖΙΔΩΝ 1844 χειρ ΝΚ*.

⁴⁹ Στην επιγραφή διαβάζεται: *ΙΣΤΟΡΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤ(Η) ΣΠΟΥΔΗ Κ(ΑΙ) ΔΑΙΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΜΠΑΚΑ(ΑΗΔ)ΩΝ ΚΑΙ ΣΙΜΙΤΣΗΔΩΝ 1844 ΧΡ ΝΚ*.

⁵⁰ Βαφείς υφασμάτων.

⁵¹ Στην επιγραφή σημειώνεται: *ΙΣΤΟΡΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ (ΣΠΟ)ΥΔΗ ΚΑΙ ΔΑΙΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟ(ΥΦ)ΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΜΠΟΓΙΑΖΗΔΩΝ ΕΤΕΙ 1844 ΝΚΛ αδρλ*. Το συνάφι των μπογιατζήδων ήταν από τα εύρωστα, δεδομένου ότι για τα ενδύματα και κάποια εσώρουχα ήταν απαραίτητη η βαφή τους, βλ. Μανάκας, «Διδυμότειχον», 248.

⁵² Στην επιγραφή διαβάζεται: *ΙΣΤΟΡΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ (ΣΠΟΥ)ΔΗ ΚΑΙ ΔΑΙΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΓΟΥ(ΝΑΡ)ΑΔΩΝ ΕΤΕΙ 1844 ΧΕΙΡ ΝΚΛ αδρλ*.

⁵³ Στην επιγραφή αναγράφεται: *ΙΣΤΟΡΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΔΑΙΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΑΜΠΑΤΖΗΔΩΝ 1844 ΧΕΙΡ ΝΚΛ αδρλ*, βλ. Συνδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 101.

⁵⁴ Η επιγραφή σε οβάλ πλαίσιο, που κοσμεύεται με μπαρόκ μοτίβα, λέει: *ΑΦΙΕΡΩΘΗ ΖΩΓΡΑ / ΦΗΣΘΕΙΣΑ Η ΠΑΡΟΥΣΑ / ΠΑΝΣΕΠΤΟ(Σ) ΕΙΚΩΝ ΔΙΕ / ΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕ / ΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ / ΚΕΡΑΜΙΔΑΔΩΝ. Ε(ν) έτει 1845 χει(ρ) ΔΜ*. Οι κεραμιδάδες είχαν προστάτη τους τον άγιο Σπυρίδωνα, βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 126.

⁵⁵ Στην επιγραφή σημειώνεται: *ΙΣΤΟΡΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΔΑΙΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΒΟΥΤΖΑΔΩΝ 1844 ΝΚ* βλ. Συνδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 104.

τημένη σε τοίχο.⁵⁶ Οι χορηγίες των κασάπηδων, οι οποίοι αφιέρωσαν έργο με τον αρχάγγελο Μιχαήλ⁵⁷ και των γεωργών με τα Εισόδια της Θεοτόκου⁵⁸, είναι μεταγενέστερες (1900). Η περίτεχνη εικόνα του δίκαιου Ιωσήφ⁵⁹, σε προσκυνητάρι, δωρήθηκε από τους δουλγ(κ)έρηδες.⁶⁰ Η πλειοψηφία των έργων ιστορήθηκε από τον Νικόλαο Αδριανουπολίτη, ένα από κάποιον ΔΜ και δύο από τον παπά-Ηλία από το Σουφλί.⁶¹

Ο Μητροπολιτικός ναός του Αγίου Αθανασίου (Εικ.1-2) βρίσκεται εντός του βυζαντινού κάστρου. Ανοικοδομήθηκε το 1834 στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, με τη συμβολή και των εσναφίων.⁶² Από τις δώδεκα εικόνες του, που συνιστούν προσφορά συντεχνιών, οι εννέα είναι τοποθετημένες στις πιο προβεβλημένες θέσεις, στο τέμπλο (Εικ.3). Εκτός μίας, οι εφέστιες εικόνες φέρουν σε επιμήκη ευανάγνωστη αναθηματική επιγραφή των αναθετών την υπογραφή του ίδιου αγιογράφου.

Παντοκράτορας (Εικ.4). Εικονίζεται στον πλέον παραδοσιακό τύπο, γνωστό ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, στο οποίο φέρει ευαγγέλιο, ενώ με το δεξί ευλογεί.⁶³ Όπως μαρτυρά η επιγραφή⁶⁴ στο κάτω μέρος της εικόνας, το έργο χορηγήθηκε από τους ραφτάδες σε συνεργασία με τους τζελέπηδες.⁶⁵

Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (Εικ.5). Από τα πιο αγαπημένα θέματα στη βυζαντινή εικονογραφία, εδώ παριστάνεται ως την οσφύ, κρατώντας σταυρό. Ο συγκεκριμένος τύπος αποκρυσταλλώθηκε τον 16^ο αιώνα.⁶⁶ Η επιγραφή αναφέρει ότι τα έξοδα της εικόνας επωμίστηκαν και πάλι τα ίδια ισνάφια, των ραφτάδων και των τζελέπηδων.⁶⁷

Αγία Τριάδα (Εικ.6). Αντί της βυζαντινής αντίληψης Αγία Τριάδα με την Φιλοξενία του Αβραάμ, η παρούσα εικονογραφική σύνθεση απηχεί δυτικές επιρροές. Αποδίδεται σύμφωνα με τον οριζόντιο ανθρωπομορφικό τύπο, που διαδόθηκε στον ελλαδικό χώρο από

⁵⁶ Στην επιγραφή διαβάζεται: *ΙΣΤΟΡΗΘΗ ΗΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΜΠΑΧΤΣΑΒΑΝΙΔΩΝ· 1843.*

⁵⁷ Η επιγραφή της εικόνας πληροφορεί: *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΣΑΠΗΔΩΝ ΕΝ ΕΤΕΙ 1900 ΧΕΡ Ηλ. Π. Σουφλ.*, βλ. Συνδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 96.

⁵⁸ Στην επιγραφή αναγράφεται: *ΑΥΤΗ ΕΙΚΩΝ ΕΤΕΛ(ΕΣΘΗ) ΔΙ ΕΡΑΝΩΝ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΩΝ (ΕΤΟ)Σ 1900 ΧΡ Η ΣΟΥΦΛ.*

⁵⁹ Σε μπαρόκ-ροκοκό πλαίσιο, η επιγραφή της παραδίδει: *Αύτη η αγία εικόν εζωγραφήθη διά των εζό / (δ)ων του φιλοχρίστου ρουφετίου των δουλγέριδων· οι κ(αι) αφιε / ρούντες αυτήν· προσφωνούσιν ούτως· / ΟΑΒΙΕ ΜΝΗΣΤΩΡ ΜΗΤΡΟΠΑΡΘΕΝΟΥ ΚΟΡΗΣ ΟΜΟΤΕΧΝΩΝ ΣΟΙ ΤΕΚΤΟΝΩΝ ΙΚΕΤΩΝ ΣΟΥ / (ΘΕ)ΜΕΛΙΟΥ... ΕΥΣΕΒΩ... ΟΙΚΩ... ΕΥΠΡΟΣΔΕΚΤΟΙ ΠΡΟΣ ΘΕΟΝ ΙΚΕΣΙΑΙ / εν έτει 1845 ΧΕΙΡ ΝΚλ αδρλ.*

⁶⁰ Κτίστες.

⁶¹ Συνδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 94-109.

⁶² Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 205-206.

⁶³ Νικόλαος Γραίκος, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα: πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2011), 359. Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών.

⁶⁴ *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΙΣΝΑΦΙΩΝ ΡΑΠΤΑΔΩΝ Κ(ΑΙ) ΤΖΕΛΕΠΙΔΩΝ· 1838· Χ(ΕΙ)Ρ Ν(Ι)Κ(Ο)Λ(ΑΟΥ) αδρ(ιανουπο)λ(ί)τ(η).*

⁶⁵ Οι τζελέπηδες (*celepkesan*) είναι οι προβατέμποροι.

⁶⁶ Τσιγάρας, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, 42, 135.

⁶⁷ *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΙΣΝΑΦΙΩΝ ΤΩΝ ΤΖΕΛΕΠΙΔΩΝ Κ(ΑΙ) ΡΑΠΤΑΔΩΝ· 1838 Χ(ΕΙ)Ρ Ν(Ι)Κ(Ο)Λ(ΑΟΥ) αδρ(ιανου)π(ο)λ(ί)τ(η).*

τους κρητικούς ζωγράφους και μέσω των χαρακτηριστικών.⁶⁸ Το έργο, όπως διαβάζουμε στην επιγραφή, παράγγειλαν οι αμπατζήδες.⁶⁹

Άγιοι Βασίλειος και Χαράλαμπος (Εικ. 7). Παριστάνονται στην καθιερωμένη εικονογραφία τους, όπως διαμορφώθηκε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, βασισμένη στη βυζαντινή εικαστική παράδοση.⁷⁰ Η επιγραφή πληροφορεί ότι η εικόνα είναι δωρεά των πραγματευτών.⁷¹

Άγιος Δημήτριος (Εικ. 8). Ο εικονογραφικός τύπος του έφιππου Δημητρίου που σκοτώνει τον τσάρο Ιωαννίτση⁷² εμφανίζεται για πρώτη φορά στην υστεροβυζαντινή εποχή, από τον 13^ο αιώνα.⁷³ Σύμφωνα με την επιγραφή⁷⁴, η εικόνα είναι παραγγελία των τουτσατζήδων.⁷⁵

Παναγία η Ελεούσα (Εικ. 9). Ο εν λόγω τύπος, με καταγωγή τον 7^ο αιώνα, αποκρυσταλλώθηκε περί τον 15^ο αιώνα.⁷⁶ Η επιγραφή⁷⁷ που φέρει το έργο δηλώνει τους κουϊμτζήδες ή αλλιώς χρυσικούς ως τους αφιερωτές της εικόνας.⁷⁸

Άγιος Σπυρίδων (Εικ. 10). Αντί του συνηθέστερου, σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση, σκούφου από φύλλα φοινικιάς, ο ιεράρχης στην κεφαλή του φέρει επισκοπική μίτρα.⁷⁹ Στην επιγραφή⁸⁰ διαβάζεται ότι η εικόνα προσφέρθηκε από τους τζανακτζήδες⁸¹ σε συ-

⁶⁸ Τσιγάρας, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, 211· Γραϊκός, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής*, 754-756.

⁶⁹ *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΑΠΑΤΖΙΔΩΝ ΕΝΕΤΕΙ*. 1838 Χ(ΕΙ)Ρ Ν(Ι)Κ(Ο)Λ(ΑΟΥ) αδρ(ιανου)π(ο)λλ(ίτη).

⁷⁰ Τσιγάρας, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, 43, 50· Διονύσιος εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης* (Αθήνα: Σπανός, 1909), 154, 157, 199, 267-269, 291-292. Πρώτη έκδοση: Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης: εκ χειρογράφου του ιη' αιώνος εκδοθείσα κατά το πρωτότυπον αυτής κείμενον/υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως* (Εν Πετρούπολει: Εκ της τυπογραφίας της Αγιοτάτης Συνόδου, 1900).

⁷¹ *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΤΩΝ*. 18- Χ(ΕΙ)Ρ Ν(ΙΚΟΛΑΟΥ).

⁷² Κατά την παράδοση, το 1207 η Θεσσαλονίκη απελευθερώθηκε από την πολιορκία του Βούλγαρου ηγεμόνα Καλογιάννη με τη μεσολάβηση του Μυροβλήτη. Ένα χρόνο πριν, ο ίδιος είχε καταστρέψει σχεδόν εκ θεμελίων την περιοχή του Διδυμοτείχου, βλ. Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 54-55, 213-215.

⁷³ Ναυσικά Θεοτοκά, «Ο εικονογραφικός τύπος του Αγίου Δημητρίου στρατιωτικού και έφιππου και οι σχετικές παραδόσεις των θαυμάτων», στο *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953*, τόμ. Α', επιμ. Στίλπων Κυριακίδης, Ανδρέας Ξυγγόπουλος και Παναγιώτης Ζέπος (Αθήνα: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1955), 481· Συνδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 44.

⁷⁴ *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΕ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΤΟΥΤΖΑΤΖΙΔΩΝ* / 1843.

⁷⁵ Καπνοπώλες, καπνοπαραγωγοί.

⁷⁶ Τζένη Αλμπάνη, «Εικόνα της Παναγίας 'Ελεούσας' στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή συλλογή Χανίων», *ΔΧΑΕ* 27 (2011): 280-281.

⁷⁷ *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΚΟΥΙΜΤΖΙΔΩΝ*. 1838 Χ(ΕΙ)Ρ Ν(ΙΚΟΛΑΟΥ) αδρ(ιανου)π(ο)λλ(ίτη).

⁷⁸ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 214· Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 70· Μανάκας, «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνία) Διδυμοτείχου», 141-142.

⁷⁹ Διονύσιος εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, 154-155, 199, 268.

⁸⁰ [...] *ΤΩΝ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΙΣΝΑΦΙΩΝ ΓΕΜΕΝΕΤΖΗΛΩΝ ΚΑΙ ΤΖΑΝΑΚΤΖΗΛΩΝ* 1837 Χ(ΕΙ)Ρ [...]· Μικρό τμήμα της αφιερωματικής επιγραφής δεν διακρίνεται, καθώς η εικόνα υποχώρησε ελαφρώς στο πλαίσιο του τέμπλου.

⁸¹ Οι τζανακτζήδες (*canakci*) ήταν οι πωλητές ή και οι κατασκευαστές πήλινων ή μεταλλικών αγγείων,

νεργασία με τους γεμενετζήδες, καθώς και οι δύο τον τιμούσαν ως προστάτη αγίο τους.⁸² *Τρεις Ιεράρχες* (Εικ. 11). Παριστάνονται σύμφωνα με την καθιερωμένη εικονογραφία τους και τα γνώριμα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τους στην περιγραφή της *Ερμηνείας*. Οι Τρεις Ιεράρχες, οι οποίοι σε κάποιες περιοχές ήταν προστάτες των μπακάληδων, έγιναν οι χορηγοί της παρούσας εικόνας.⁸³ Όπως μαρτυρά η επιγραφή,⁸⁴ με τους μπακάληδες στη δωρεά συνέπραξαν και οι γιαγτζήδες.⁸⁵

Πυρφόρος ανάβαση του Προφήτη Ηλία στους ουρανούς (Εικ. 12). Η σύνθεση διηγείται περιληπτικά τα κυριότερα γεγονότα της ζωής του Προφήτη. Στην επιγραφή⁸⁶ σημειώνεται ότι η ανάληψη των εξόδων του έργου έγινε από τους γουναράδες, που κατά παράδοση τον θεωρούσαν προστάτη τους.⁸⁷

Άγιος Αθανάσιος (Εικ. 13). Σήμερα βρίσκεται εντός του Ιερού Βήματος. Η εικόνα είναι μεταλλική, με σκαλιστή διακόσμηση, πρακτική που χρονολογείται από τον 11^ο αιώνα. Το επίθετο μεταλλικό έλασμα που σχεδόν καλύπτει όλη την επιφάνειά της είναι παλιό, του 1842, ενώ οι γραπτές επιφάνειες σχετικά πρόσφατες.⁸⁸ Σε οβάλ διακοσμημένο πλαίσιο, η επιγραφή της εικόνας δείχνει ως αφιερωτές τους καπηλάδες.⁸⁹

Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων (Εικ. 14). Είναι εικόνα αναρτημένη στον βόρειο τοίχο. Ο άγιος απεικονίζεται σύμφωνα με τα συνήθη φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του και φέρει την τυπική στρατιωτική στολή των ρωμαϊκών χρόνων.⁹⁰ Η επιγραφή δηλώνει ότι η εικόνα ιστορήθηκε από κάποιον Λάσκαρη.⁹¹ Το έργο πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση των χαμουρτζήδων,⁹² που συνέπραξαν με τους μυλωνάδες. Παρότι οι μυλωνάδες τιμούσαν ως άγιο προστάτη τους κυρίως τον προφήτη Ηλία, σε ορισμένα μέρη της Θράκης οι ψωμάδες απέδιδαν τιμές στους Αγίους Θεοδώρους.⁹³

κυρίως καθημερινής οικιακής χρήσης, βλ. το λήμμα *Canakci* στο *Redhouse Turkish-English Dictionary*, (Istanbul: Redhouse Press, 1986), 239.

⁸² Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 70· Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 173.

⁸³ Τσιγάρας, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, 42-43· Διονύσιος εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, 154, 267, 291· Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 148· Συνδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 36.

⁸⁴ *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΙΣΝΑΦΙΩΝ ΜΠΑΚΑΛΙΔΩΝ Κ(ΑΙ) ΓΙΑΓΤΖΙΔΩΝ· 1838 Χ(ΕΙ)Ρ Ν(Ι)Κ(Ο)Λ(ΑΟΥ) αδρ(ιανου)π(ο)λ(ίτη).*

⁸⁵ Λαδοπόλες.

⁸⁶ *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΓΟΥΝΑΡΑΔΩΝ· ΕΝ ΕΤΕΙ · 1838 Χ(ΕΙ)Ρ Ν(Ι)Κ(Ο)Λ(ΑΟΥ) αδρ(ιανου)π(ο)λ(ίτη).*

⁸⁷ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 83.

⁸⁸ Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές Εικόνες*, (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1995), Εισαγωγή· Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 207.

⁸⁹ *ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΤΟΥ ΕΥ / ΛΟΓΙΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ / ΚΑΠΗΛΑΔΩΝ 1842.*

⁹⁰ Διονύσιος εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, 157.

⁹¹ *Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ ΙΣΤΟΡΙΘΗ ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΩΝ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΡΟΥΦΕΤΙΩΝ ΤΩΝ ΧΑΜΟΥΡΤΖΗΔΩΝ Κ' Μυ(ΑΩ) ΝΑ(ΔΩ)Ν / έννέτη 1828 / φευργαρίου 10 / χειρί τή τού λασκάρεος.*

⁹² Οι χαμουρτζήδες (*camurtzur*) ήταν οι επαγγελματίες που κατασκεύαζαν και επεξεργάζονταν ζύμες για ψωμιά, γλυκά κ.ά. επί παραδείγματι οι παραγωγοί φύλλων για πίτες, βλ. το λήμμα *Camurtzur*, *Redhouse Turkish-English Dictionary*, 445.

⁹³ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 156, 228.

Τρεις Ιεράρχες (Εικ. 15). Είναι επίσης τοποθετημένη στον βόρειο τοίχο. Η επιγραφή πληροφορεί ότι, για δεύτερη φορά στον υπό εξέταση ναό, οι μπακάληδες ανέλαβαν τη δαπάνη της εικόνας των προστατών αγίων τους.⁹⁴ Στη συγκεκριμένη περίπτωση, συνέβη σε συνεργασία με τους καβαδάδες.⁹⁵ Πρόκειται για την παλαιότερη συντεχνιακή μαρτυρία που εντοπίζεται στα έργα τέχνης που φυλάσσονται σήμερα στον εν λόγω ναό.

Προγενέστερη, ωστόσο, είναι της εικόνας του Αγίου Σπυρίδωνα που βρισκόταν στον παλιό ναό του Αγίου Αθανασίου. Το έργο προσφέρθηκε το 1791 από τα συνάφια των τζανακτζήδων⁹⁶ και των μπαρδακτζήδων.⁹⁷

Τεχνοτροπικά, μπορεί να παρατηρηθεί ότι, η πλειονότητα των εικόνων των ισαφιών του Αγίου Αθανασίου, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, προσανατολίζεται στο δυτικό-τροπο ύφος. Ο Νικόλαος, που φιλοτέχνησε τις περισσότερες εικόνες των συντεχνιακών αφιερωμάτων, έλκει την καταγωγή του από το δεύτερο καλλιτεχνικό κέντρο της αυτοκρατορίας μετά την Κωνσταντινούπολη, την Αδριανούπολη, αποτελώντας έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του κατά τον 19^ο αιώνα.⁹⁸ Σεβόμενος τη βυζαντινή παράδοση, ενσωμάτωσε στα έργα του δυτικές επιδράσεις και ακαδημαϊκά στοιχεία, με προσπάθεια φυσιοκρατικού πλασίματος και αρμονική διαβάθμιση, λόγου χάρη στην απόδοση της Αγίας Τριάδας, του Παντοκράτορα και της Παναγίας της Ελεούσας. Συγχρόνως, με το δυτικό ιδίωμα συνυπάρχουν κάποια περιορισμένα στοιχεία που δεν εντάσσονται στη δυτική καλλιτεχνική λογική. Μπορούμε να αναφέρουμε τη γραμμικότητα στο πρόσωπο του Αγίου Σπυρίδωνα, η οποία, ωστόσο, αποδίδει αυστηρότητα στη μορφή. Σε κάθε περίπτωση, τα ισορροπημένα πλούσια χρώματα και η εκλεπτυσμένη διακοσμητική διάθεση του Νικολάου παρήγαγαν επιβλητικές θρησκευτικές συνθέσεις, λεπτής αισθητικής και δοξαστικής εντύπωσης.

Οι εικόνες των Τριών Ιεραρχών και του Αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος ανήκουν στην λαϊκοβυζαντινή εικαστική γλώσσα, η οποία είχε μεγάλη απήχηση, εφόσον ανταποκρίνονταν στην μακραίωνη βυζαντινή κληρονομιά.⁹⁹ Οι καλλιτέχνες τους, από τους οποίους, μέχρι στιγμής ο ένας είναι άγνωστος, δήλωναν τη θρησκευτικότητα με απλό ή και απλοϊκό τρόπο, σχεδιαστικές αδυναμίες, ρεαλιστικές λεπτομέρειες και τάση διακοσμητικότητας. Από την άλλη, στην εικόνα του Αγίου Δημητρίου, η δυτική καλλιτεχνική παράδοση είναι κάπως εντονότερη, όπως δηλώνει η προσπάθεια απόδοσης φυσιοκρατικού πλασίματος της μορφής. Τα έργα αυτά χαρακτηρίζονται από αίσθηση λαϊκής πολυτέλειας, καθώς συχνά επιδίωξη των ζωγράφων αποτελούσε η «όμορφη εικόνα»,¹⁰⁰ η οποία θα ικανοποιούσε τους παραγγελιοδόχους-πελάτες.

⁹⁴ ΔΗΛΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΤΙΜΩΤΑΤΩΝ ΜΠΑΚΑΛΙΩΝ / ΚΑΒΑΔΑΔΩΝ(N) 1806.

⁹⁵ Οι καβαδάδες ήταν κατασκευαστές ενδυμάτων στρατιωτικής χρήσης. Τα καβάδια, γνωστά από την κομνηνική περίοδο, ήταν αρχικά ελαφριά ενδύματα ως το γόνατο και με μανίκια ως τον πήχη, των οποίων η χρήση συνέχισε στη μάλλινη εκδοχή τους κατά τη διάρκεια των μεταβυζαντινών χρόνων. Ευχαριστώ τον κ. Ιωάννη Μπακιρτζή, επίκουρο καθηγητή του ΤΙΕ του ΔΠΘ, για την ενδιαφέρουσα πληροφορία.

⁹⁶ Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 67, 70.

⁹⁷ Αγγειοπλάστες πολυτελών αγγείων.

⁹⁸ Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 204-205.

⁹⁹ Στέφανος Τσιόδουλος, «Οι ιδιοκτήτες και οι ζωγράφοι», στο Μεράντζας, Ζάρρα και Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό*, 166-167.

¹⁰⁰ Ζάρρα, «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία», 11-12.

Συμπεράσματα

Τα παραδείγματα του Ναού του Αγίου Αθανασίου Διδυμοτείχου μαρτυρούν ότι την εποχή της διακόσμησης του ναού, οι κουϊμτζήδες, δεδομένου ότι πλήρωσαν για τη φιλοτέχνηση μιας από τις κεντρικότερες εικόνες του τέμπλου, της Παναγίας της Ελεούσας, ήταν επαγγελματικό ισνάφι που εργαζόταν σε καλύτερες συνθήκες και αποκόμιζε ικανοποιητικά έσοδα, σε σχέση με κάποια άλλα ισνάφια, ενώ είχε σημαντική επιρροή στην κοινοτική ζωή. Πρόκειται για ρουφέτι πολυάριθμο και πλούσιο, αν υπολογίσει κανείς ότι πελάτες του ήταν τόσο οι ιερείς των ναών, για τους οποίους κατασκεύαζαν ιερά σκεύη και εικόνες, όσο και οι κοσμικοί, καθώς οι γυναικείες φορεσιές διακοσμούσαν με αργυρά και επάργυρα στοιχεία, όπως οι ζώνες και τα τεπελίκια των κεφαλόδεσμων.¹⁰¹ Το ίδιο θα ίσχυε για τους τζελέπηδες και τους ραφτάδες, καθώς έγιναν χορηγοί δύο δεσποτικών εικόνων, του Παντοκράτορα και του Ιωάννη Προδρόμου. Τα εν λόγω ρουφέτια εκείνα τα χρόνια τύγχαναν μεγάλου σεβασμού, δεδομένου ότι οι πρώτοι σχετίζονταν με την πρώτη ύλη των μάλλινων υφασμάτων, αλλά και με τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής, ενώ οι δεύτεροι κατασκεύαζαν τα ενδύματα που φορούσε το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού. Επιπλέον, οι ραφτάδες μαζί με τους αμπατζήδες, οι οποίοι επίσης υπολογίζονται μεταξύ των επιφανέστερων συντεχνιών, συναντώνται σταθερά στην εικόνα της αγίας Τριάδας και των τριών ορθόδοξων μεταβυζαντινών ναών της πόλης.¹⁰² Στις δραστήριες συντεχνίες συγκαταλεγόταν το συνάφι των γουναράδων, που δώρισε εικόνες στον ναό του Αγίου Αθανασίου και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Διδυμοτείχου. Λόγω του κρύου κλίματος της περιοχής, η χρήση των γούνινων ενδυμάτων διάφορων τύπων και ποιότητας, ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη σε άντρες και γυναίκες στην πόλη και τα χωριά.¹⁰³ Οι τζανακτζήδες, που χορήγησαν την εικόνα του Αγίου Σπυρίδωνα στον παλαιό ναό του Αγίου Αθανασίου, συνιστούσαν ίσως το ισχυρότερο ισνάφι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, δεδομένου ότι τα προϊόντα τους είχαν ευρεία κατανάλωση. Κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι διατηρούσαν ακόμη το κύρος τους, εφόσον το 1837 αφιέρωσαν και πάλι στον προστάτη τους άγιο δεσποτική εικόνα.¹⁰⁴ Στο εν λόγω έργο αναφέρονται επιπλέον και οι γεμεντζήδες, συνάφι επίσης με μεγάλο καταναλωτικό κοινό. Αυτοί, μαζί με τους κουντουράδες, αποτελούσαν κατά την περίοδο 1831-1857 τη μόνη γνωστή συντεχνία του Διδυμοτείχου που διατηρούσε αρχείο με τα μέλη της, τα περιουσιακά στοιχεία και τις δραστηριότητές της.¹⁰⁵ Οι γεμεντζήδες απαντώνται ξανά στον ναό του Χριστού, της Κοίμησης της Θεοτόκου και του Αγίου Δημητρίου Κυανής Διδυμοτείχου. Παρουσία και στους τρεις μεταβυζαντινούς ναούς της πόλης έχουν και οι μπακάληδες με εικόνες των Τριών Ιεραρχών, οι οποίοι στον ναό του Αγίου Αθανασίου απαντώνται με δύο αφιερώματα.

Η συνεργασία των μπακάληδων και των γιαγτζήδων στη χορηγία μίας εκ των εικόνων μαρτυρά τη σύμπραξη μεταξύ των συντεχνιών που είχαν συναφές επαγγελματικό αντι-

¹⁰¹ Μιχαήλ Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική Συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη* (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2011), 394· Μανάκας, «Διδυμοτείχον», 249.

¹⁰² Μανάκας, «Διδυμοτείχον», 248-249· Μανάκας, «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνία) Διδυμοτείχου», 141· Συνδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 67, 101, 188.

¹⁰³ Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, 394· Μανάκας, «Διδυμοτείχον», 249.

¹⁰⁴ Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 67, 70.

¹⁰⁵ Μανάκας, «Διδυμοτείχον», 249-251.

κείμενο. Παρόμοια, οι μυλωνάδες και οι χαμουρτζήδες επέλεξαν να πληρώσουν μαζί τον ζωγράφο του Αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος. Αυτό, βέβαια, δεν τηρούνταν πάντα, όπως προκύπτει επί παραδείγματι από την κοινή ανάληψη των εξόδων της εικόνας των Τριών Ιεραρχών εκ μέρους των μπακάληδων και των καβαδάδων, οι οποίοι δεν είχαν άμεση επαγγελματική σύνδεση. Η συνήθης πρακτική της συγχρηργίας μπορεί να αποδοθεί στα δαπανηρά έργα τέχνης. Σημαντική, εντούτοις, παράμετρος θα πρέπει να υπήρξε και η επιδίωξη των πολυάριθμων συναφιών ενός τόπου να εξασφαλίσουν παρουσία στις περιορισμένες διακεκριμένες θέσεις των φορητών εικόνων, κυρίως στο τέμπλο.¹⁰⁶

Δεδομένου ότι το οθωμανικό καθεστώς, σε μεγάλο βαθμό, κρατούσε μακριά τούς μη μουσουλμάνους από τα αξιώματα του στρατού και της κεντρικής διοίκησης, η χορηγία συνεχίστηκε ως μία εύγλωττη διέξοδος κοινωνικής προβολής, διασφαλίζοντας την αποδοχή του κοινωνικού συνόλου, την παγίωση της θέσης τους, αλλά και την ισχυροποίηση του κύρους τους.¹⁰⁷ Συνεπώς, η χορηγία για τα συνάφια, όπως εν γένει για τους αφιερωτές, συνιστούσε πράξη με περιεχόμενο ευρύτερο από μια απλή έκφραση θρησκευτικής ευλάβειας.

Εκτός από τη ζωγραφική ικανότητα και την καλλιτεχνική εμπειρία των αγιογράφων, εκείνο που καθόριζε την υψηλή ποιότητα των έργων ήταν οι ίδιοι οι παραγγελιοδότες. Οι επαγγελματικές συσσωματώσεις, διαθέτοντας οικονομική και κοινωνικοπολιτική δύναμη, ζώντας στο πολυπολιτισμικό Διδυμότειχο και έχοντας επαφές με μεγάλα πολιτιστικά κέντρα της Θράκης, συνιστούσαν ένα βασικό τμήμα του αστικού στρώματός της. Ως εκ τούτου, επέλεγαν για αυτούς το καλύτερο. Ασχέτως γνώσεων, ήθελαν και μπορούσαν να ακολουθούν τις ανανεωτικές τάσεις, πάντοτε, ασφαλώς, εντός των επιτρεπτών κοινωνικοθρησκευτικών ορίων. Το δυτικότερο εικαστικό ύφος, τα ασημένια έξεργα ελάσματα, οι χρυσογραφίες, τα λαμπερά χρώματα, τα κατάφορτα ανθισμένα πολυτελή υφάσματα και τα περίτεχνα μπαρόκ διακοσμητικά, συχνά, ακόμη και στις πιο λαϊκού τύπου εικόνες, στην κυριολεξία πρόβαλλαν μέσα στην κοινότητα, με τον πιο εύληπτο και εύγλωττο τρόπο, την ευμάρεια και την υπεροχή των συντεχνιών.

Η πρακτική της προσθήκης αφιερωματικών επιγραφών από τις συντεχνίες στα αγιογραφικά δημιουργήματα της υπό μελέτη περιόδου, παραμένει πολύτιμο εργαλείο άντλησης στοιχείων για τη φύση της οργάνωσης και της λειτουργίας τους. Παράλληλα, και σε συνδυασμό με τα ίδια τα έργα, την τεχνοτροπία και τον χαρακτήρα τους, οι επιγραφές μπορούν να παρέχουν χρήσιμες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις ποικίλες πτυχές ενός τόπου, εν προκειμένου του Διδυμοτείχου, της κοινωνικής διάρθρωσης, της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και του θρησκευτικού βίου του, όπως και των αισθητικών προτιμήσεων στο καλλιτεχνικό πεδίο.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Συνδίκια-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 188.

¹⁰⁷ Τσιούμη, *Οι κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας*, 7, 16-17· Μπούρας, «Ζητήματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 18^{ου} αιώνα», 143.

¹⁰⁸ Μπινόβας, «Προσφορές συντεχνιών σε ναούς των Σερρών», 198-202· Zija Shkodra, «Les Esnafis ou Corporations dans la Vie Urbaine Balkanique des XVII-XVIII Siècles», *Studia Albanica* 2 (1975): 59-62· Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα», στο *Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Πρακτικά Ε' Επιστημονικού Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 4-6 Νοεμβρίου 1991* (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1993), 116· Ζάρρα, «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία», 20.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834), εξωτερικά, δυτική όψη.

Εικόνα 2: Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834), εξωτερικά και κωδωνοστάσιο.

Εικόνα 3: Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834), εσωτερικό, τέμπλο (1835), γενική άποψη κεντρικού τμήματος.

Εικόνα 4: Εικόνα τέμπλου: Ο Παντοκράτορας (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 5: Εικόνα τέμπλου: Ο Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 6: Εικόνα τέμπλου: Η Αγία Τριάδα (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 7: Εικόνα τέμπλου: Ο Άγιος Βασίλειος και ο Άγιος Χαράλαμπος (18-), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 8: Εικόνα τέμπλου: Ο Άγιος Δημήτριος (1843), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 9: Εικόνα τέμπλου: Η Παναγία η Ελεούσα (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 10: Εικόνα τέμπλου: Ο Άγιος Σπυρίδων (1837), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 11: *Εικόνα τέμπλου: Οι Τρεις Ιεράρχες (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).*

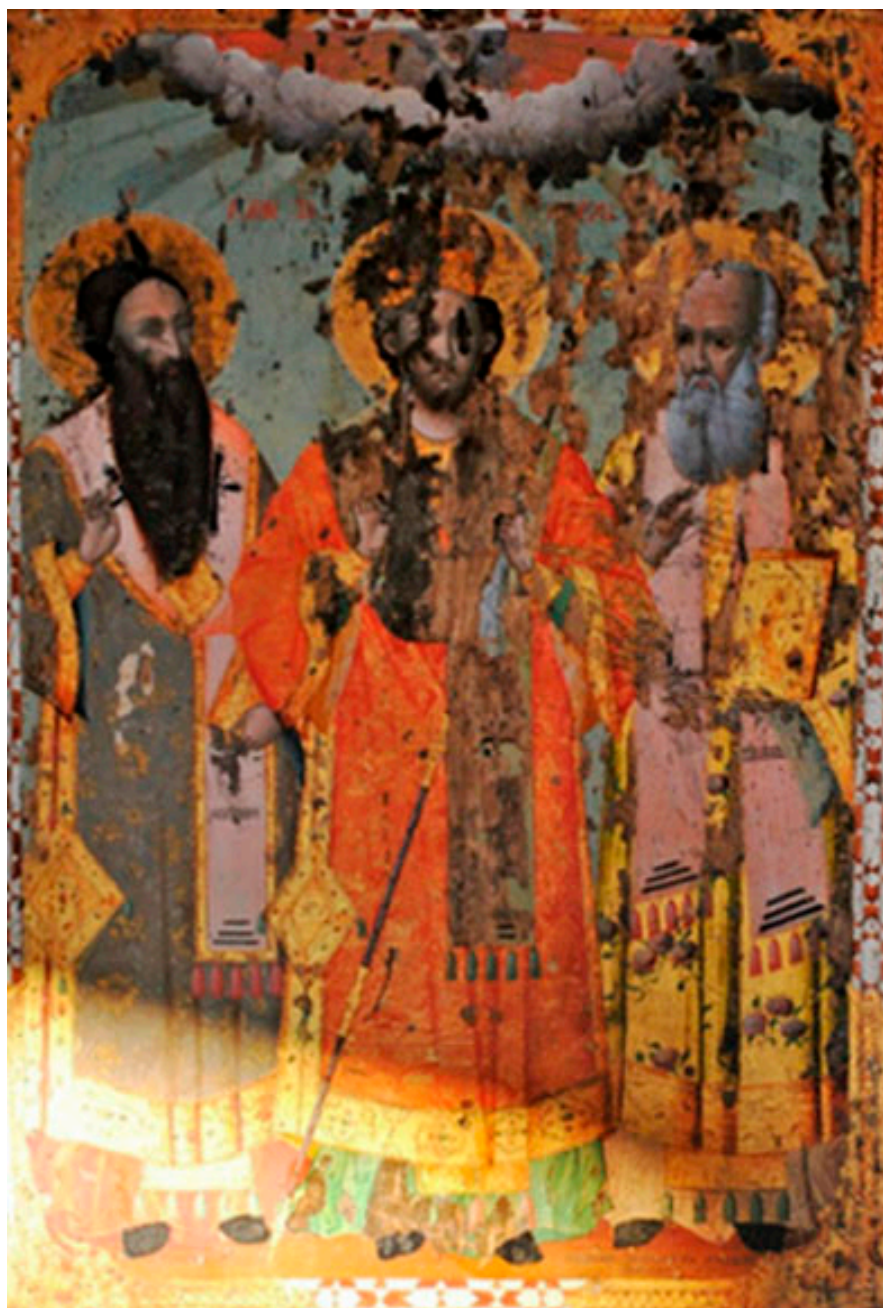
Εικόνα 12: *Εικόνα τέμπλου: Η πυρφόρος ανάβαση του Προφήτη Ηλία στους ουραμούς (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).*

Εικόνα 13: Εικόνα ιερού: Ο Άγιος Αθανάσιος (1842), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 14: Εικόνα βόρειου τοίχου: Ο Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων (1828), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 15: Εικόνα βόρειου τοίχου: Οι Τρεις Ιεράρχες (1806), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλμπάνη, Τζένη. «Εικόνα της Παναγίας 'Ελεούσας' στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή συλλογή Χανίων». *ΔΧΑΕ* 27 (2011): 271-282.
- Αποστολίδης, Μυρτίλος. «Η Ελληνική Ορθόδοξος Κοινότης Φιλιππουπόλεως». *ΑΘΛΓΘ* 13, (1946-1947): 23-43.
- Αρναούτογλου, Ηλίας. «'Η ιδέα της αποκαταστάσεως των συναφίων'. Ένας διοργανισμός συναφίων του 1831». *Επετηρίδα Κέντρου Έρευνας Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 36 (2002): 205-281.
- Βαφείδης, Νικόλαος, Αρχιμανδρίτης. «Εσνάφια ή συντεχνίαι εν Διδυμοτείχῳ». *ΑΘΛΓΘ* 17 (1952): 300-302.
- Βοκοτόπουλος, Παναγιώτης. *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές Εικόνες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1995.
- Βουραζέλη-Μαρινάκου, Ελένη. *Αι εν Θράκη Συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1950.
- Γουρίδης, Αθανάσιος. *Διδυμότειχο, μία άγνωστη πρωτεύουσα*. Κομοτηνή: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ροδόπης-Έβρου, 2006.
- Γουρίδης, Αθανάσιος. *Συμβολή στην ιστορία και την τοπογραφία της πόλεως του Διδυμοτείχου*. Διδυμότειχο: Δήμος Διδυμοτείχου, 1999.
- Γουρίδης, Αθανάσιος. *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού, μία αέναη περιπλάνηση*. Διδυμότειχο: Κ.Π.Α.Π.Ν.Π. Δήμου Διδυμοτείχου, 2018.
- Γραϊκος, Νικόλαος. *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα: πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2011.
- Δρακίδης, Σταύρος. «Η Ελληνοορθόδοξη κοινότητα του Διδυμοτείχου (1870-1910)». Μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2014.
- Ευθυμίου, Γρηγόριος. «Η παιδεία εν Διδυμοτείχῳ κατά την Τουρκοκρατίαν. Εκ των σωζόμενων Κωδίκων και παλαιών βιβλίων και εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου. Αρχειακή Μελέτη. Μέρος Β'». *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού [ΑΘΛΓΘ]* 21 (1956): 25-64.
- Ευθυμίου, Γρηγόριος. «Η παιδεία εν Διδυμοτείχῳ κατά την Τουρκοκρατίαν. Α' Κατάστασις των σωζόμενων Κωδίκων και παλαιών βιβλίων ή εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου». *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955): 145-211.
- Ευθυμίου, Γρηγόριος. «Καταστατικό της Δημογεροντίας Διδυμοτείχου». *ΑΘΛΓΘ* 18 (1953): 209-220.
- Ευθυμίου, Μαρία. «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελματιών». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. Β', επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 325-338. Αθήνα: Τα Νέα, 2003.
- Ζάρρα, Ιλιάνα. «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία στην τουρκοκρατούμενη ηπειρωτική χώρα κατά τον 19^ο αιώνα». Στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάνα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, 8-42. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015. Διαθέσιμο στο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3926?locale=el>. Ανακτήθηκε 19/01/2022.

- Θεοτοκά, Ναυσικά. «Ο εικονογραφικός τύπος του Αγίου Δημητρίου στρατιωτικού και εφίππου και οι σχετικές παραδόσεις των θαυμάτων». Στο *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953*, τόμ. Α', επιμ. Στίλπων Κυριακίδης, Ανδρέας Ευγγόπουλος και Παναγιώτης Ζέπος, 477-488. Αθήνα: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1955.
- Κλήμης, Αριστείδης. *Οι Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τόμ. 1. Αθήνα: Πιτσιλός, 1985.
- Κούκος, Μόσχος. «Η εκκλησία των Πετράδων Διδυμοτείχου». *Θρακικά Χρονικά* 44 (1990): 78-80.
- Λαμπάκης, Γεώργιος. «Περιηγήσεις». *ΔΧΑΕ* 10 (2013): 3-52.
- Λίτινα, Μαρία. «Το αγιοταφικό μετόχι της Αγίας Παρασκευής στην Αδριανούπολη μέσα από την ανέκδοτη αλληλογραφία του αρχείου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων (1836- 1899)». *Περί Θράκης* 6 (2007-2009): 45-63.
- Μανάκας, Δημήτριος. «Διδυμότειχον». *Θρακικά* 27 (1957): 225-260.
- Μανάκας, Δημήτριος. «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνία) Διδυμοτείχου». *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955): 139-144.
- Μερακλής, Μιχαήλ. *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική Συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη*. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2011.
- Μπέτσας, Γιάννης. *Η κοινοτική διάσταση στην Εκπαίδευση. Ιστορικές Προβολές-Σύγχρονες Αναφορές*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδερφών Κυριακίδη, 2007.
- Μπονόβας, Νικόλαος. «Προσφορές συντεχνιών σε ναούς των Σερρών». Στο *Από τη Μεταβυζαντινή Τέχνη στη Σύγχρονη. 18^{ος}-20^{ος} αι., Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 20-21 Νοεμβρίου 1997*, επιμ. Δέσποινα Ποιμενίδου, 195-220. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998.
- Μπούρας, Χαράλαμπος. «Ζητήματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 18^{ου} αιώνας». Στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1453-1850*, τόμ. 7, επιμ. Χαράλαμπος Μπούρας και Σταύρος Μαμαλούκος, 139-153. Θεσσαλονίκη: Μυγδονία, 2013.
- Παπαδόπουλος, Αλέξανδρος. «Ο Αγιογράφος Κωνσταντίνος ο Αδριανουπολίτης-18^{ος} αι.». *Επί των Ποταμών* 7 (2016): 49-52.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Καλλιόπη. *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη 1685-1920*. Αθήνα: Πιτσιλός, 1985.
- Παπαχριστοδούλου, Πολύδωρος. «Τα εσνάφια και η οικονομική και πνευματική άνθιση του ελληνισμού επί τουρκοκρατίας». *ΑΘΛΓΘ* 16 (1951): 54-75.
- Πολυβίου, Μιλτιάδης. «Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στο Πήλιο κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα (1700-1881)». Στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση 1453-1850*, τόμ. 6, επιμ. Χαράλαμπος Μπούρας, 165-172. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., 2002.
- Σαββίδης, Σάββας. *Ο Φιλάρετος Βαφειδής. Βίος και έργο*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2011.
- Σπαθάρη-Μπεγλίτη, Ελένη. «Συντεχνίες: μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης των παραδοσιακών τεχνιτών. Επαγγελματική συνοχή και κοινωνική αλληλεγγύη». Στο *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα II: Οι Νεότεροι Χρόνοι, Παραδοσιακή Τέχνη και Τεχνολογία*, τόμ. Β', επιμ. Κωνσταντίνος Σμπόνιας, 93-109. Πάτρα: Ε.Α.Π., 2002.
- Συνδίκια-Λαούρδα, Λουίζα, και Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα. *Ναοί του 19^{ου} αιώνα στο Διδυμότειχο και στο Σουφλί*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2004.
- Τριαντάφυλλος, Διαμαντής. «Επιτύμβια επιγράμματα νεότερων χρόνων από το χώρο της Θράκης». *Θρακική Επετηρίδα* 2 (1981): 341-387.
- Τσιγάρας, Γεώργιος. *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*. Ξάνθη: Εκδόσεις του Φοίνικα, 2004.
- Τσιόδουλος, Στέφανος. «Ο ιδεολογικός χαρακτήρας της ζωγραφικής». Στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάνα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, 204-221. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015. Διαθέσιμο στο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3926?locale=el>. Ανακτήθηκε 19/01/2022.

- Τσιόδουλος, Στέφανος. «Οι ιδιοκτήτες και οι ζωγράφοι». Στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάνα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, 140-167. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015. Διαθέσιμο στο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3926?locale=el>. Ανακτήθηκε 19/01/2022.
- Τσιούμη, Ζαφειρία. *Οι κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο χώρο της Θεσσαλονίκης*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2004.
- εκ Φουρνά, Διονύσιος. *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*. Αθήνα: Σπανός, 1909. Πρώτη έκδοση: Διονυσίου του εκ Φουρνά. *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης: εκ χειρογράφου του ιη' αιώνας εκδοθείσα κατά το πρωτότυπον αυτής κείμενον/υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*. Εν Πετρούπολι: Εκ της τυπογραφίας της Αγιοτάτης Συνόδου, 1900.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. «Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα». Στο *Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Πρακτικά Ε' Επιστημονικού Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 4-6 Νοεμβρίου 1991*, 113-136. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1993.
- Baer, Gabriel. «The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds». *International Journal of Middle East Studies* 1, no. 1, (January 1970): 28-50.
- Redhouse Turkish-English Dictionary*. Istanbul: Redhouse Press, 1986.
- Shkodra, Zija. «Les Esnafs ou Corporations dans la Vie Urbaine Balkanique des XVII-XVIII Siècles». *Studia Albanica* 2 (1975): 47-76.
- Sugar, Peter. *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία 1354-1804*. Μτφ. Παυλίνα Μπαλουξή. Αθήνα: Σμίλη, 1994.
- Viquesnel, Auguste. *Voyage dans la Turquie d'Europe*, τομ. 1. Paris: Arthur Bertrand, 1868.

**Κοσμικά θέματα στην εκκλησιαστική ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα:
Η περίπτωση του ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στις Ελευθερές Καβάλας**

Χρύσα Μενδρινού

Υποψήφια διδάκτορας Ιστορίας της Μεταβυζαντινής Τέχνης,
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα και μετά, όλες οι διαδοχικές τάσεις των δυτικοευρωπαϊκών τεχνών, η Αναγέννηση, το Μπαρόκ, το Ροκοκό, αφήνουν τη σφραγίδα τους στις διακοσμητικές τέχνες του οθωμανοκρατούμενου χώρου. Οι νέες αυτές τάσεις διακόσμησης εσωτερικού χώρου επιδρούν στην Ανατολή από τη Δυτική Ευρώπη, πρώτα από την Ιταλία και μετά από τη Γαλλία και εκδηλώνονται αρχικά στον διάκοσμο των κοσμικών κτιρίων, όπως στα παλάτια και στις κατοικίες της μουσουλμανικής αριστοκρατίας και σύντομα στα θρησκευτικά μουσουλμανικά κτίρια. Παράλληλα, αυτές οι επιδράσεις συναντώνται, σε πιο περιορισμένο βέβαια επίπεδο, στην τέχνη της βυζαντινής παράδοσης, ιδιαίτερα στον καλλιτεχνικό διάκοσμο που προορίζεται για τις ανάγκες της Ορθόδοξης Εκκλησίας με μοτίβα που προέρχονται από τις δυτικοευρωπαϊκές τέχνες και που σταδιακά αφομοιώνονται μέχρι την πλήρη υιοθέτησή τους τον 19^ο αιώνα.¹ Αυτές οι επιδράσεις συνιστούν, δηλαδή, τους βασικούς άξονες που προκαλούν τη βαθμιαία μεταλλαγή της μεταβυζαντινής εικονογραφίας από εκκλησιαστική-λατρευτική σε θρησκευτική-κοσμική.²

Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, στοιχεία μπαρόκ³ διεισδύουν σταδιακά στον οθωμανοκρατούμενο χώρο και παίρνουν θέση δίπλα στις τοπικές και παραδοσιακές διακοσμητικές μορφές σε χρήση, κατά κύριο λόγο, σε κοσμικά αστικά κτίρια (Εικ. 1).⁴ Οι ζωγραφικές διακοσμήσεις, ιδιαίτερα των αρχοντικών, χαρακτηρίζονται από τη γραμμική απόδοση των

¹ Μίλτος Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική: Βαλκάνια-Μ. Ασία 18^{ος}-19^{ος} αιώνας* (Θεσσαλονίκη: Μέλισσα, 1996), 9.

² Ιλιάννα Ζάρρα, «Σχέσεις εκκλησιαστικής-θρησκευτικής και κοσμικής ζωγραφικής», στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάννα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)* (Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015), 43.

³ Το Μπαρόκ ξεκινά μέσα από τις μορφές και τα σχήματα της Αναγέννησης. Γεννιέται στη Ρώμη τον 17^ο αιώνα, επηρεάζοντας αρχικά την Αρχιτεκτονική και στη συνέχεια τη Ζωγραφική και τη Γλυπτική. Παρουσιάζεται σε ποικιλία μορφών και εκφραστικών μέσων με κοινό βασικό χαρακτηριστικό τη διάσπαση της ενότητας ανάμεσα στο αρχιτεκτόνημα και στον διάκοσμο, τη δυναμική ανισομερή ρυθμική κίνηση, τη σκόπιμη αναζήτηση του εντυπωσιακού μέσα από τη θεατρική δραματική κίνηση κολοσσιαίων μορφών και όγκων ή την αντίθεση του φωτός και της σκιάς. Το Μπαρόκ αντιστοιχεί με το τέλος της Αντιμεταρρύθμισης και με τα κινήματα του Διαφωτισμού. Έρχεται, δηλαδή, σαν έκφραση αντίθεσης προς τις κλασικές αξίες παραβιάζοντας συστηματικά τους κλασικούς κανόνες και ισορροπίες, υιοθετώντας και χρησιμοποιώντας με δυναμικό τρόπο τις κλασικές αναγεννησιακές μορφές και σχήματα. Επιβάλλεται με το μνημειακό ύφος, το κολοσσιαίο μέγεθος και με τη δημιουργία έντονων εντυπώσεων, συμβάλλοντας στην καθιέρωση, στη διατήρηση και στη συντήρηση ανανεωμένων αυθεντιών, ιεραρχιών και εξουσιών. Βλ. Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 10.

⁴ Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 10.

θεμάτων και ο ζωγραφικός διάκοσμος των τοίχων αναπτύσσεται σε οριζόντιες ζώνες, οι οποίες καθορίζονται από αρχιτεκτονικά στοιχεία. Επίσης, διακοσμούνται με ζωγραφικά θέματα και οι ξύλινες επενδύσεις των δωματίων, καθώς και τα ταβάνια. Τα θέματα είναι γεωμετρικά και παραστατικά. Ο πλουσιότερος διάκοσμος αναπτύσσεται στο ανώτερο τμήμα των χώρων, κάτω από το ταβάνι. Εκεί εντοπίζονται σχεδόν όλα τα παραστατικά μοτίβα, όπως ανθοδοχεία με άνθη και αναπαραστάσεις δομημένου χώρου,⁵ που περιβάλλονται από ορθογώνια πλαίσια, συχνά με κοιλόκυρτη ή οξυκόρυφη επίστεψη. Σε ορισμένα αρχοντικά έχουν ζωγραφιστεί θέματα που σχετίζονται με την ορθοδοξία (π.χ. σταυροί, δικάφαλοι αετοί, μοναστήρια, ναοί),⁶ καθώς και τερατόμορφα ζώα, που παραπέμπουν στην παραδοσιακή αντίληψη για τον κόσμο.⁷

Το Ροκοκό διεισδύει στις χώρες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις πρώτες ήδη δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, περισσότερο με τη μορφή σχηματικά απομονωμένων διακοσμητικών μοτίβων σε ανοιχτόχρωμο βάθος (Εικ. 2) και λιγότερο σαν ολοκληρωμένο διακοσμητικό σύστημα. Πρόκειται για ένα συμφυρμό αφηρημένων διακοσμητικών μορφικών και εικονιστικών στοιχείων (απρόσωπα εξοχικά τοπία, ρωπογραφίες πάνω από τις πόρτες ή σε πλαίσια, αλληγορίες, ζώα, φυτά, γιρλάντες με άνθη), που δένονται μέσα σ' ένα ελαφρό και καθαρό διακοσμητικό σύστημα από σχήματα ζωγραφισμένα ή ανάγλυφα, χωρίς τις χαρακτηριστικές δραματικές εντάσεις του Μπαρόκ.⁸ Αργότερα, γύρω στα 1780, σαν ολοκληρωμένες ενότητες πια, τα ροκοκό στοιχεία εντάσσονται δυναμικά μέσα στο «τουρκομπαρόκ» διακοσμητικό σύστημα, εμπλουτίζοντας το με καινούρια μορφικά στοιχεία.⁹ Έτσι, το ροκοκό επικρατεί στην εσωτερική διακόσμηση είτε σαν συνολικό σύστημα ή σε επιμέρους λεπτομέρειες στον οθωμανικό χώρο και επιβιώνει με αυτή τη μορφή στην Κωνσταντινούπολη και σε μικρασιατικές επαρχίες αλλά και στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο συχνά και μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σε παλάτια και αρχοντικά, σε τζαμιά και άλλα μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίρια, σε συναγωγές, σε ορθόδοξα χριστιανικά μοναστικά κτίρια και σε ναούς.¹⁰ Μια τέτοια εικόνα σε ορθόδοξο ναό είναι η μικρή παράσταση με άνθη και η παράσταση με άνθη στον τύπο της ανθοδέσμης που συναντάται στο κάθε ένα από τα δύο βημόθυρα του ναού του Αγίου Γεωργίου (1835) στο χωριό Παλαιοχώρι της Π.Ε. Καβάλας (Εικ. 3).

⁵ Βαθμιαία, το τοπίο, η πόλη ή το ύπαιθρο, κερδίζει σε μέγεθος και αναπτύσσεται σαν θέμα αυτόνομο και συγκεκριμένο, δίπλα σε μία σειρά άλλων θεματικών ενοτήτων. Έχουμε, δηλαδή, τις απαρχές μιας εικονιστικής εικονογραφίας, κυρίως στον διάκοσμο εσωτερικών χώρων κοσμικών κτιρίων, που παραλλάσσεται ανάλογα με τις περιοχές και τις κοινωνικές, εθνικές ή θρησκευτικές ομάδες του πληθυσμού που απευθύνεται. Βλ. Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 23.

⁶ Οι εκκλησίες, απεικονίζονται συνήθως ενταγμένες σε οικισμούς ή πολιτείες. Η μεμονωμένη παράσταση εκκλησίας είναι πιο σπάνια, όπως αυτή από την οικία του Γρηγορίου Βούρκο (Μήσιου) στην Κοζάνη (1748). Βλ. Σοφία Αυγερινού-Κολώνια, *Κοζάνη. Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* (Αθήνα: Μέλισσα, 1989), 7.

⁷ Στέφανος Τσιόδουλος, «Η διακοσμητική ζωγραφική των οικιών», στο Μεράντζας, Ζάρρα και Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό*, 169.

⁸ Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 11.

⁹ Τα ροκοκό στοιχεία μοιάζουν κάπως με τα αραβουργήματα καθώς αρχίζουν αλλά δεν τελειώνουν και φαίνονται να συνεχίζονται στο άπειρο. Αντιστοιχούν σε μια ανάλαφρη αρχιτεκτονική με μεγάλα κατακόρυφα ανοίγματα, κίόσκια και ελαφριά περίπτερα. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει αυτούσια ροκοκό αρχιτεκτονική. Πολλές φορές, όμως, προκειμένου να ακολουθηθεί η μόδα της εποχής και για να εφαρμοστεί η ροκοκό διακόσμηση, έγιναν ροκοκό επενδύσεις σε εσωτερικούς χώρους γοθικών, μπαρόκ ή νεοκλασικών κτιρίων. Βλ. Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 12.

¹⁰ Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 12.

Ήδη όμως νωρίτερα, ίσως και πριν το 1800, εμφανίζονται στον βαλκανικό και γενικότερα οθωμανικό χώρο οι νεοκλασικές τάσεις.¹¹ Με την επικράτηση του νεοκλασικού διακοσμητικού συστήματος¹² υπερέχουν τα κατακόρυφα στοιχεία, μεταβολές που οφείλονται σε ανάλογες μεταβολές των αρχιτεκτονικών στοιχείων των κτιρίων,¹³ ενώ παράλληλα, το θεματολόγιο, δηλαδή η εικονογραφία, διευρύνεται με νέα θέματα, τα οποία εκφράζουν τάσεις ανανέωσης και αντικατοπτρίζουν τις κοινωνικές και ιδεολογικές μεταβολές που συμβαίνουν στις κοινωνίες κατά τον 19ο αιώνα. Ήδη, από τα μέσα του ίδιου αιώνα εντοπίζονται αναπαραστάσεις ιστορικών και πολιτικών προσώπων, τμημάτων πόλεων και δομημένου χώρου, καθώς επίσης και ζωγραφιστών κίωνων. Παράλληλα, νεοκλασικά μοτίβα εμφανίζονται και σε ναούς (Εικ. 4).¹⁴ Αφετηρίες για την απεικόνισή τους αποτέλεσαν χαρακτηριστικά τα οποία προέρχονταν από τις χώρες της Ευρώπης.¹⁵

Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι το Μπαρόκ και το Ροκοκό στην Οθωμανική Αυτοκρατορία διαφέρει έντονα τόσο στα μοτίβα όσο και στις εικονογραφικές ιδιαιτερότητες από τα αντίστοιχα στη Δυτική Ευρώπη. Στη διαμόρφωσή τους υπεισέρχονται στοιχεία αισθητικού και τεχνικού χαρακτήρα από την οθωμανομουσουλμανική και τη βυζαντινή παράδοση, ενώ τα σύνολα υστερούν σε αισθητική ενότητα.¹⁶ Έτσι, η τέχνη αυτής της περιόδου, καθώς διαιωνίζει μορφές και συστήματα παλιότερης έμπνευσης που εμμένουν στα παραδοσιακά και στα αναγεννησιακά χαρακτηριστικά και που έρχονται σε αντίθεση με το γενικό διακοσμητικό ύφος, χαρακτηρίζεται ως «λαϊκή». Η τέχνη αυτή δεν εξετάζεται στην εξελικτική της πορεία, καθώς δεν καθορίζονται ούτε οι περίοδοι διαμόρφωσής της σε τοπική κλίμακα, ούτε οι σχέσεις και οι αναφορές της στα μεγάλα τεχνοτροπικά ρεύματα με πανευρωπαϊκή ακτινοβολία.¹⁷ Επιπροσθέτως, χαρακτηρίζεται ως λαϊκή, καθώς αποτυπώνει τις αισθητικές προτιμήσεις της πλειοψηφίας ή επειδή η ίδια, χωρίς να ξεχωρίζει για την πνευματικότητά της, αντανακλά «με τη φροντίδα της εκτέλεσης, την αποτύπωση των λεπτομερειών και την έκφραση μιας «απλής τη καρδία» θρησκευτικότητας, τη χρωματική

¹¹ Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 12.

¹² Η εισαγωγή μορφολογικών στοιχείων με εμφανείς τις νεοκλασικές επιδράσεις, κάτω από την επίδραση του Διαφωτισμού, αποτυπώνουν κατ' αρχήν μια αναζήτηση για τη γνώση του ιστορικού παρελθόντος, διαφορετική από αυτήν που πρόσφερε έως τότε το θρησκευτικό αφήγημα. Κυρίως, όμως συνιστούν μια πιο ουσιαστική και περισσότερο εντυπωσιακή μετάβαση, στη μετακίνηση δηλαδή από τον θεολογικό στον κοσμικό χρόνο, δεδομένου ότι λαμβάνει χώρα στις περιοχές που εξακολουθούν να παραμένουν στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βλ. Πασχάλης Κιτρομυλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2009), 104.

¹³ Μεταβολές που παρατηρούνται στα αρχιτεκτονικά στοιχεία της οικίας είναι η σταδιακή κατάργηση του περιμετρικού οριζόντιου ξύλινου ραφιού των εσωτερικών χώρων και η αύξηση του ύψους των δωματίων και των παραθύρων. Τη διάθεση για αύξηση του ύψους των δωματίων εκφράζουν οι ζωγραφιστοί κίονες οι οποίοι αναπτύσσονται στις επιφάνειες των τοίχων. Οι ζωγραφιστοί κίονες φτάνουν μέχρι την οροφή και δημιουργούν στον εσωτερικό χώρο την ψευδαίσθηση πρόσθετου ύψους. Βλ. Τσιόδουλος, «Η διακοσμητική ζωγραφική των οικιών», 180.

¹⁴ Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα και Ζωή Γοδόση, «Σχέσεις κοσμικής και θρησκευτικής ζωγραφικής στη Δυτική Μακεδονία», στο *Από τη μεταβυζαντινή τέχνη στη σύγχρονη, 18^{ος}-20^{ος} αι., Πανελλήνιο Συνέδριο 20-21 Νοε. 1997*, επιμ. Δέσποινα Ποιμενίδου (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998), 15, εικ. 13.

¹⁵ Τσιόδουλος, «Η διακοσμητική ζωγραφική των οικιών», 193.

¹⁶ Θα πρέπει, επίσης, να τονιστεί ότι τα χρονικά όρια ανάμεσα στις τρεις φάσεις διακόσμου που διακρίνουμε δεν μπορούν πάντοτε να προσδιοριστούν με σαφήνεια και ακρίβεια, ότι τα συστήματα δεν είναι αμιγή ούτε στεγανά, ότι μεσολαβούν διάκοσμοι μικτού χαρακτήρα και ότι σε πολλές περιπτώσεις ξαναβρίσκουμε αυτούσια την πρώτη φάση μέσα στον προχωρημένο 19^ο αιώνα. Βλ. Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 13.

¹⁷ Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 13, σημ. 14.

ευαισθησία, την επιμέλεια στα σχέδια των υφασμάτων και στα κεντήματα των αμφίων.¹⁸ Χαρακτηρίζεται, επίσης, «λαϊκοβυζαντινή» και «χειροτεχνική», καθώς επαναλαμβάνει μηχανικά αποκρυσταλλωμένα πρότυπα και συγχρόνως απλουστεύει τα παλιά δογματικά πρότυπα.¹⁹

Η θρησκευτική τέχνη της εποχής²⁰ διακρίνεται για την ομοιογένειά της ως προς τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, τις τεχνικές παραδόσεις και τους τρόπους παραγωγής της παρ' όλο που οι τοπικές παραδόσεις την διαφοροποιούν από περιοχή σε περιοχή.²¹ Παράλληλα, διαμορφώνεται μια άλλη τέχνη, η «αστική θρησκευτική ζωγραφική»,²² της οποίας ο χαρακτήρας προσδιορίζεται αφενός από την κοινωνική θέση του δωρητή και τη νεοδιαμορφούμενη νοοτροπία του και, αφετέρου, από τα καινούρια ιδεολογικά ρεύματα, αναζητώντας τον εξευγενισμό, την επίδειξη της κοσμικής ευγένειας και την ωραιότητα.²³ Η τέχνη αυτή παρουσιάζει ενιαίο χαρακτήρα, χωρίς όμως να είναι βαρετή και πληκτική, καθώς υπάρχει πάντα διαβάθμιση στην ποιότητα και ποικιλία στις τεχνικές παραδόσεις, που οφείλονται στη διαβατική παρουσία των ζωγράφων σε μέρη που έχουν δημιουργήσει δική τους παράδοση.²⁴

Είναι γεγονός ότι στον ελλαδικό οθωμανοκρατούμενο χώρο, το κίνημα του Διαφωτισμού,²⁵ καθώς και μια σειρά διπλωματικών συνθηκών του 18ου αιώνα που επιφέρουν

¹⁸ Κίτσος Μακρής, *Η Διακοσμητική Τέχνη του Πηλίου* (Αθήνα: Μέλισσα, 1979), 145.

¹⁹ Γιώργος Πετρής, *Λαϊκή ζωγραφική. Πρώτη προσέγγιση* (Αθήνα: Γνώση, 1988), 51.

²⁰ Στα χρόνια της οθωμανοκρατίας, σε όλο τον βαλκανικό χώρο κυριαρχεί η θρησκευτική ζωγραφική, καθώς η εκκλησία ως θεσμός και ως χώρος αποτελεί το επίκεντρο της θρησκευτικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής των υπόδουλων Ελλήνων. Η εκκλησία είναι ο χώρος όπου διεκπεραιώνονται οι υποθέσεις της κοινότητας, απονέμεται η δικαιοσύνη, παίρνονται αποφάσεις για τα κοινά, ρυθμίζονται τα θέματα της παιδείας. Παράλληλα, εξαιτίας των πολιτικών συνθηκών, συνιστά κι έναν θεσμό που διαμεσολαβεί μεταξύ του σουλτάνου και των χριστιανών και προσαρμόζει την ιδεολογία της κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αναγνωρίζει στον αλλόθρησκο σουλτάνο απόλυτη νομιμοφροσύνη. Αυτός ο νέος ρόλος που καλείται να διαδραματίσει η Εκκλησία, την εμπλέκει στα παραπάνω εγκόσμια καθήκοντα και δραστηριότητες και, μοιραία, αλλοιώνει τη μεταφυσική πνευματικότητα της εσωτερικής ζωής της, με συνέπεια το χαλάρωμα των ορίων ανάμεσα στο θρησκευτικό και στο εγκόσμιο. Βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 26, 28.

²¹ Μελαχροινή Παϊσίδου, «Η λαϊκοβυζαντινή ζωγραφική του 18ου αιώνα. Δέκα φορητές εικόνες των ιερών ναών Αγίου Νικολάου Πολυγύρου και Αγίου Στεφάνου Αρναίας Χαλκιδικής», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 42-43 (1987-1988): 139.

²² Ιλιάννα Ζάρρα, *Επεισόδια καλλιτεχνικής Παλινδρόμησης στην τέχνη του 20ου αιώνα: ερμηνευτική προσέγγιση*, επιμ. Δήμητρα Ασημακοπούλου (Αθήνα: Επίκεντρο, 2011), 309-311.

²³ Τώνης Σπητέρης, *Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης 1660-1967*, τ. Α' (Αθήνα: Πάπυρος, 1979), 133.

²⁴ Κίτσος Μακρής, *Η Λαϊκή Τέχνη του Πηλίου* (Αθήνα: Μέλισσα, 1976), 121.

²⁵ Γύρω στα μέσα του 18ου αι. σημειώνεται μια τομή που γίνεται ορατή μέσα από μια ποικιλία αλλαγών και σημαντικών ανακατατάξεων στον χώρο του πολιτισμού, της οικονομίας και της κοινωνίας. Σημαντικό ρόλο σ' αυτές τις ραγδαίες εξελίξεις διαδραματίζει το κίνημα του Διαφωτισμού. Η αφομοίωση των ανθρωπιστικών του μηνυμάτων, που δίδασκαν τη χειραφέτηση του πνεύματος και την πίστη στο άτομο και τη δημοκρατία των λαών, θα οδηγήσουν σε φαινόμενα αντίστοιχα με εκείνα της ιταλικής Αναγέννησης, βλ. Ιλιάννα Ζάρρα, *Η θρησκευτική ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη κατά τον 19ο αιώνα. Ζωγράφοι-Εργαστήρια-Καλλιτεχνικές τάσεις* (Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη, 2006), 39. Στην ελληνική του εκδοχή, ο Διαφωτισμός ορίζεται ως «το σύνολο των πνευματικών και συνειδησιακών φαινομένων της νεοελληνικής ιστορίας, όσα συμβαδίζουν με τη γενική προαγωγή του ελληνισμού και πριν τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, αλλά και ιδίως μετά και των οποίων φυσική απόληξη πρέπει να θεωρήσουμε την Ελληνική Επανάσταση», βλ. Κωνσταντίνος Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Αθήνα: Ερμής, 1993), 23. Ως πνευματικό φαινόμενο δεν είχε όρια και με την εμφάνισή του επηρέασε το σύνολο του ελλαδικού οθωμανοκρατούμενου χώρου, γεγονός που εκδηλώνεται με μια ποικιλία τρόπων, βλ. Πιανα Ζάρρα, «Synthesis of a New Iconography Under the Stimulus of Emerging Greek Liberation», *Series Byzantina* 10 (2012): 72.

ένα είδος οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης των Ελλήνων εμπόρων και βιοτεχνών, προκαλούν οικονομικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς και παράλληλα λειτουργούν ευεργετικά για την ανάπτυξη της τέχνης.²⁶ Είναι επίσης γεγονός ότι οι ορθόδοξοι έμποροι, οι εκτός των συνόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και ιδιαίτερα αυτοί που δραστηριοποιήθηκαν στην κεντρική Ευρώπη, βοήθησαν στην διαμόρφωση της πνευματικής και εθνικής συνείδησης των ορθοδόξων Ελλήνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα, μετέφεραν στη νέα τους πατρίδα νοοτροπίες, ιδέες και καλλιτεχνικά στοιχεία από τον τόπο καταγωγής τους, ενώ αντίστροφα η μεταφορά στοιχείων από τη νέα τους πατρίδα στον τόπο καταγωγής τους επέδρασε στην εξέλιξη της όψιμης μεταβυζαντινής τέχνης δημιουργώντας έτσι μια νέα κοινή εικαστική γλώσσα²⁷ και μια καινούργια αισθητική, αντιπροσωπευτική της τάξης τους, στην οποία όμως κοινωνούν και τα κατώτερα στρώματα, καθώς οι ναοί είναι τόπος συγκέντρωσης για όλους.²⁸

Η αύξηση του αριθμού των ζωγράφων, οι οποίοι λειτουργούν πλέον πιο πολύ ως επαγγελματίες και λιγότερο ως πιστοί εκφραστές του θρησκευόμενου, η απελευθέρωση της εκκλησιαστικής ζωγραφικής από «απαράβατα» πρότυπα, ο πολλαπλασιασμός επίκαιρων στοιχείων που διαρκώς εισάγονται κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους στην εικονογραφία και στην τεχνοτροπία, καθώς και η διεύρυνση της αποκρυσταλλωμένης θεματικής, θολώνουν τα διαχωριστικά όρια μεταξύ θρησκευτικής και κοσμικής σφαίρας λειτουργίας της τέχνης.²⁹ Επιπροσθέτως, το γεγονός ότι οι τεχνίτες προέρχονται από τον χώρο της θρησκευτικής τέχνης, εξηγεί την παρουσία παραδοσιακών αναπαραστατικών συμβάσεων που ενίοτε διατηρούν σε τέτοιες διακοσμήσεις,³⁰ μα κυρίως εξηγεί τη μετάθεση του πολιτικού περιεχομένου σε θεολογικής καταγωγής σύμβολα. Σε κάθε περίπτωση, η επιλογή των θεμάτων δεν είναι τυχαία, αλλά φανερώνει τον ιδεολογικό προσανατολισμό και τις προσδοκίες του ιδιοκτήτη.³¹ Η ομοιότητα των διακοσμητικών θεμάτων σε οικίες και σε ναούς είναι ορισμένες φορές εντυπωσιακή. Στα ξύλινα θωράκια (δεύτερο μισό 19^{ου} αιώνα) του τέμπλου του καθολικού της Μονής Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη συναντάται η απεικόνιση μοτίβων στον τύπο του εμβλήματος με στοιχεία και σύμβολα εθνικού περιεχομένου (Εικ. 5).³² Ομοιότητες παρουσιάζει το θέμα, με τη χαρακτηριστική ζωγραφική παράσταση του

²⁶ Ζάρρα, «Σχέσεις εκκλησιαστικής-θρησκευτικής και κοσμικής ζωγραφικής», 42.

²⁷ Γεώργιος Τσιγάρας, «Η συνάντηση της Μεταβυζαντινής Τέχνης με το Μπαρόκ», *Ελληνισμός* (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2017): 26.

²⁸ Γεωργιάδου-Κούντουρα και Γοδόση, «Σχέσεις κοσμικής και θρησκευτικής ζωγραφικής στη Δυτική Μακεδονία», 17.

²⁹ Ζάρρα, «Σχέσεις εκκλησιαστικής-θρησκευτικής και κοσμικής ζωγραφικής», 42-43.

³⁰ Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 36.

³¹ Ζωή Γοδόση, «Παραστάσεις απόψεων πόλεων και αρχιτεκτονημάτων στην ελληνική λαϊκή ζωγραφική: Δυτική Μακεδονία 18^{ου}-19^{ου} αι.» (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998), 17-38.

³² Ιλιάννα Ζάρρα, «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία στην τουρκοκρατούμενη χώρα κατά τον 19^ο αιώνα», στο Μεράντζας, Ζάρρα και Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό*, 28. Η ιστορία τη νεοελληνικής τέχνης παρακολούθησε τη συγκρότηση του ελληνικού έθνους-κράτους και μοιραία πειθάρχησε στο πρόσταγμα εκείνης της ιδεολογίας που είχε τον βασικό λόγο στη διαδικασία συγκρότησής του. Εντούτοις, ακόμη και οι φορείς των ιδεολογιών πάντοτε κάνουν χρήση εκείνης της ιστορίας της τέχνης που τους «προμηθεύει κατάλληλα επιχειρήματα-παραδείγματα για να υποστηρίξουν τις αρχές ή τα αιτήματά τους». Βλ. Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Η ιστορία της τέχνης στα όρια του έθνους», στο *Η ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα. Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Ιστορίας της Τέχνης. 6-8 Οκτωβρίου 2000*, επιμ. Ευγένιος Ματθιόπουλος και Νίκος Χατζηνικολάου (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003). Οπότε, στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους η ανάπτυξη της νέας εικαστικής δημιουρ-

αρχοντικού Νεραντζόπουλου (1755) στη Σιάτιστα της Δυτ. Μακεδονίας, όπου απεικονίζεται ένας δικέφαλος αετός με σταυρό και κορόνα ανάμεσα στα δύο κεφάλια του και η Μονή της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους κάτω από αυτόν (Εικ. 6).³³

Επίσης, το μοτίβο των παραπετασμάτων, κλασικιστικό στοιχείο της ευρωπαϊκής διακοσμητικής τέχνης του 18^{ου} αιώνα, είναι κοινό τόσο στην εκκλησιαστική όσο και στη ζωγραφική των οικιών αυτής της εποχής, από τα Ζαγόρια και τη Σιάτιστα ως τον Μόλυβο, από τα Γρεβενά ως τα Αμπελάκια και από το Άγιο Όρος ως τη Βουλγαρία.³⁴ Παράδειγμα παραπετάσματος συναντάται στο θωράκιο του τέμπλου του ναού του Αγίου Χριστοφόρου (1801) στη Σιάτιστα της Π.Ε. Κοζάνης, όπου ο ζωγράφος προσπαθεί να μιμηθεί το χρυσό βάθος, στοιχείο που τον συνδέει με τη βυζαντινή παράδοση. Ανάλογο παραπέτασμα πλαισιώνει και την παράσταση από το αρχοντικό του Κερατζή (μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα) στη Σιάτιστα πάλι της Π.Ε. Κοζάνης.³⁵

Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών (Εικ. 7)

Στην παρούσα εισήγηση το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε μια σειρά εικόνων-πινάκων με κοσμικά θέματα, τα οποία συνυπάρχουν με τα εκκλησιαστικά, στον ναό της Σύναξης των Ταξιαρχών. Ο ναός βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του οικισμού των Ελευθερών, του Δήμου Παγγαίου της Π.Ε. Καβάλας και ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με υπερκείμενο γυναικωνίτη.³⁶ Ο ναός των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στις Ελευθερές του Δήμου Παγγαίου αποτελεί ένα από τα πολλά μεταβυζαντινά μνημεία που μαρτυρούν την πολιτιστική ζωή του τόπου και τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας. Το σύνθετο κτιριακό συγκρότημα του ναού των Ταξιαρχών βρίσκεται σε ένα πλάτωμα στο βόρειο τμήμα του οικισμού προς την πλευρά των ερειπίων της βυζαντινής μονής της Μεταμόρφωσης του Χριστού ή της Παναγίας και είναι αποτέλεσμα δυναμικής ανάπτυξης μέσω μετασκευών και προσθηκών γύρω από τον αρχικό κεντρικό πυρήνα του ναού.³⁷ Λόγω της έντονης υψομετρικής διαφοράς που παρουσι-

γίας υπάκουσε σε δύο βασικές ανάγκες: την ανάγκη σταθερής συμπίεσης με το σύγχρονο ευρωπαϊκό και πολιτιστικό γίγνεσθαι και μεταφύτευσης των καλλιτεχνικών αρχών της Δύσης και επίσης την ανάγκη της απευθείας σύνδεσης με το κλασικό παρελθόν. Βλ. Ζάρρα, «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου», 9.

³³ Τσιόδουλος, «Η διακοσμητική ζωγραφική των οικιών», 168, εικ. 7.1.

³⁴ Λουίζα Συνδίκια-Λαούρδα και Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2004), 180.

³⁵ Γεωργιάδου-Κούντουρα και Γοδόση, «Σχέσεις κοσμικής και θρησκευτικής ζωγραφικής στη Δυτική Μακεδονία».

³⁶ Η υιοθέτηση στοάς με υπερκείμενο γυναικωνίτη στη δυτική όψη με ξεχωριστό κλιμακοστάσιο πρόσβασης, που σηματοδοτεί τη μετακίνηση του ενδιαφέροντος από την ανατολική όψη στη δυτική, συνιστά προϊόν του προσανατολισμού της κοινωνίας προς τα δυτικά πρότυπα. Βλ. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό. Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα», στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τόμ. 6, επιμ. Χαράλαμπος Μπούρας (Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, 2002), 84. Το άνοιγμα του ναού προς το περιβάλλον μαρτυρεί μια συνείδηση αστική με κοσμικό περιεχόμενο, που αίρει πλέον την παραδοσιακή μυστικοπάθεια και εσωστρέφεια με την οποία βίωνταν το θρησκευτικό αίσθημα τους προηγούμενους αιώνες της οθωμανοκρατίας. Βλ. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Νεωτεριστικά στοιχεία στις τρίκλιτες βασιλικές του 19^{ου} αιώνα στον ελλαδικό χώρο», στο *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, 14-15 Μαρτίου 2008, επιμ. Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου και Σταύρος Μαμαλούκος (Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2009), 193-196.

³⁷ Τα ερείπια του μοναστηριού του Παντοκράτορος Χριστού ή της Παναγίας βρίσκεται βόρεια του ναού των

άζει το έδαφος, το κτηριακό συγκρότημα οργανώνεται σε τρεις λειτουργικές στάθμες. Η ανέγερσή του ολοκληρώθηκε το 1891³⁸ με κήτορα τον Κ. Ρουσιαμάνη από την Ήπειρο.³⁹ Οι ζωγράφοι του ναού είναι οι Ιαβάννος και Ισβάννος Στεφάνου, με καταγωγή από την Άνω Βροντού του καζά Σερρών, όπως μαρτυρεί η επιγραφή στην εικόνα του Αγίου Αθανασίου Αλεξανδρείας.

Σύνθεση με παραθαλάσσιο τοπίο (Εικ. 8)

Η πρώτη εικόνα στην οποία θα αναφερθώ, η *Σύνθεση με Θαλασσινό Τοπίο*, κοσμεί το πρώτο από αριστερά θωράκιο του τέμπλου του ναού.⁴⁰ Στην εικόνα, εικονίζεται ένας φυσικός κόλπος μέσα στον οποίο πλέουν ένα ατμόπλοιο, ένα ιστιοφόρο πλοίο και ένα μεγάλων διαστάσεων ψάρι, προφανώς ένα κήτος.⁴¹ Στην παρόχθια περιοχή διακρίνεται στο βάθος παραθαλάσσιος οικισμός, ενώ στο πρώτο επίπεδο εικονίζονται δένδρα και μάλλον τα νερά μιας λίμνης ή ενός ποταμού. Στην απόδοση του έργου παρατηρείται μια νατουραλιστική διάθεση με έντονα τα στοιχεία της λαϊκής ζωγραφικής.

Ταξιαρχών, κοντά σε μια ρεματιά. Διακρίνονται τα θεμέλια από δύο μικρά εκκλησάκια και το ιερό τους. Το εν λόγω Μοναστήρι ήταν Μετόχι της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους και ήταν μάλλον ανδρικό. Πιθανόν καταστράφηκε και οι μοναχοί του σφαγιάστηκαν μετά την επανάσταση στη Χαλκιδική το 1821. Βλ. Φωτεινή Μπεϊκάκη, *Ελευθερές άλλοτε και σήμερα* (Καβάλα: Πολιτιστικός Σύλλογος Ελευθερών, 2004), 110-111.

³⁸ Στην ανατολική όψη του ναού είναι εντοιχισμένες δυο επιγραφές από τις οποίες η δεύτερη παρέχει την πιο σημαντική πληροφορία σχετικά με τη χρονολόγηση του ναού.

³⁹ Είναι γνωστό ότι στην περιοχή έχει καταγραφεί η εγκατάσταση και δραστηριοποίηση Ηπειρωτών, οι οποίοι ώθησαν δυναμικά οικονομικά και πνευματικά τις μικρές και σχετικά άτονες τοπικές ελληνορθόδοξες κοινότητες της περιοχής. Βλ. Αστέριος Κουκούδης, *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων. Μελέτες για τους Βλάχους*, τόμ. 2, (Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2000), 190.

⁴⁰ Η συνήθεια να παριστάνονται θέματα κοσμικής ζωγραφικής και ιδιαίτερα τοπία στις ποδιές των τέμπλων, όπως τα παραπάνω παραδείγματα, εξαπλώνεται στα νησιά του Αιγαίου και στις ευρωπαϊκές και ασιατικές επαρχίες τον 18^ο αιώνα και περισσότερο τον 19^ο αιώνα. Βλ. Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 72. Αυτά τα κοσμικά θέματα συνδιαλέγονται με τις θρησκευτικές εικόνες στην επιφάνεια του παραδοσιακού ξύλινου τέμπλου εκκλησιαστικών ιδρυμάτων και ναών, το οποίο οριοθετεί το ιερό άβατο από τον χώρο των πιστών και αποτελεί το εστιακό σημείο καταναυκτικού στοχασμού. Αυτή η εικαστική συνύπαρξη χρειάζεται τόλμη, καινοτόμα διάθεση και δημιουργεί ένα παράθυρο στον γήινο κόσμο και στον ιστορικό χρόνο. Η προοπτική εκφορά των τοπίων απηχεί τη διεύρυνση του ορίζοντα γνώσης και ταυτόχρονα την πεποίθηση ότι η ευλαβική προσδοκία για τη σωτηρία της ψυχής αντικαθίσταται από τον ελεύθερο στοχασμό. Βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 126.

⁴¹ Η χρήση των ατμόπλοιων σε ευρεία κλίμακα έγινε κατά τη δεκαετία του 1860 και ιδιαίτερα του 1870. Παρ' ότι η χρήση ιστιοφόρων πλοίων στις θαλάσσιες μεταφορές μειώθηκε, αυτά δεν τέθηκαν στο περιθώριο, καθώς για 30-40 χρόνια ακόμη, τα ογκώδη και τα βαριά εμπορεύματα διακινούνταν αποκλειστικά σχεδόν από τα ιστιοφόρα πλοία, των οποίων άλλωστε βελτιώθηκε αρκετά η τεχνολογία της κατασκευής. Βλ. Βασίλης Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)* (Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015), 68. Τα ατμόπλοια που συναντάμε στις οικίες Καρανίτσιου και Μακρή (βλ. Κίτσος Μακρής, «Η συνθετική αντίληψη στις τοπιογραφίες των βορειοελλαδίτικων σπιτιών», στο *Ε' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη)*, 20-22 Νοεμβρίου 1987 (Θεσσαλονίκη: Ι.Μ.Χ.Α., 1989), 14, 40), στην Εράτυρα, Στυλίδου στους Κήπους, Βακόλα και Παλαιού στο Δίλοφο και Ι. Κοντογιάννη στο Δίκορφο [βλ. Στέφανος Τσιόδουλος, *Η ζωγραφική των σπιτιών του Ζαγορίου. Τέλη 18^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα. Ιστορική και πολιτισμική προσέγγιση*, επιμ. Μαρία Κυρτζάκη (Αθήνα: Ριζάλειον Ίδρυμα, 2009), 137] παραπέμπουν τόσο σε εικονογραφήσεις εντύπων της εποχής όσο και σε ορθόδοξα χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, στη λιθογραφία, που προέρχεται από τη Ρωσία και αποδίδεται στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και που απεικονίζει τη μονή του Αγίου Παντελεήμονος στο Άγιο Όρος, σε πρώτο πλάνο πλέει ατμόπλοιο. Βλ. Ντόρη Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες, Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665-1899*, τόμ. 1-2 (Αθήνα: Παπαστράτος Α.Β.Ε.Σ., 1986), 487.

Παρόμοια απεικόνιση συναντάται σε τοιχογραφία στον καλό οντά του αρχοντικού του Νατζή-Αιβάζη (μετά το 1780) στην Καστοριά της Π.Ε. Καστοριάς, όπου εικονογραφείται εξοχικό τοπίο με νησάκια, δέντρα, σπίτια, βαρκούλες και μακρινούς ορίζοντες μέσα σε ροκοκό πλαίσιο.⁴² Επίσης, παρόμοια απεικόνιση συναντάται στο τέμπλο (1841) του ναού της Υπαπαντής στη Θεσσαλονίκη, όπως και σε πολλούς ναούς όπου ζωγραφίζονται οι πλατιές ζώνες (κεμέρια) στο άνω τμήμα του τέμπλου, με εικόνες καθαρά διακοσμητικού χαρακτήρα που απεικονίζουν αρχιτεκτονήματα με προοπτική απόδοση και δυτικότροπη αποσπασματική σύλληψη, και ειδυλλιακά τοπία.⁴³ Ανάλογο παράδειγμα αποτελούν τα θωράκια του τέμπλου (1863) στον ναό του Αγίου Γεωργίου (1834) στο Μελισσουργείο της Π.Ε. Κιλκίς, όπου προβάλλουν συνοπτικές παραστάσεις φανταστικών πολιτειών και αρχιτεκτονικών συγκροτημάτων που εναλλάσσονται με φυσικά τοπία από φουντωτά δένδρα, κυπαρίσσια και χαμηλή βλάστηση.⁴⁴ Τα διακοσμητικά στοιχεία προσδίδουν έναν εορταστικό χαρακτήρα και εντάσσονται στο πνεύμα του διεθνούς ροκοκό, που κατακτά όλη την Ευρώπη και εγκλιματίζεται στην Ανατολή με τις αναγκαίες προσαρμογές.⁴⁵ Ακόμη, ανάλογες παραστάσεις συναντώνται στις ποδιές του ξυλόγλυπτου τέμπλου (1835) στον ναό του Αγίου Αθανασίου στο Διδυμότειχο στην Π.Ε. Έβρου, όπου παριστάνονται τοπία με πύργους, μέγαρα και πόλεις της Δυτικής Ευρώπης,⁴⁶ όπως και στις τοιχογραφίες του αρχοντικού Κανατσούλη (αρχές 19^{ου} αιώνα) στη Σιάτιστα της Π.Ε. Κοζάνης.⁴⁷

Τοπίο πόλης (Εικ. 9)

Στη συνέχεια, θα αναφερθώ στη δεύτερη εικόνα, το *Τοπίο Πόλης*, το πρώτο σε σειρά μετάλλιο στο μέτωπο της αψίδας στη νότια πλευρά του μεσαίου κλίτους του ναού της Σύναξης των Ταξιαρχών. Στο κυρίως επίπεδο της εικόνας διακρίνεται ναός⁴⁸ στον αρχιτεκτονικό τύπο της βασιλικής με δίρρηχτη στέγη και τρούλο στον οποίο έχει προστεθεί χαμηλότερος (ενδεχομένως νεότερος) νάρθηκας με δίρρηχτη επίσης στέγη και μικρότερο τρούλο που καταλήγει σε τριγωνικό αέτωμα. Η πρόσβαση στον ναό γίνεται από τον νάρθηκα, στην πρόσοψη του οποίου διακρίνονται δύο μονόλοβα παράθυρα, αριστερά και δεξιά της εισόδου και ένας κυκλικός φεγγίτης πάνω από αυτήν. Στο νότιο τμήμα του είναι ορατά επτά, ενώ στον τρούλο του τρία μονόλοβα παράθυρα. Στον κύριο όγκο του ναού ξεχωρίζουν πέντε μεγάλα μονόλοβα παράθυρα, στη στέγη του εδράζεται κεραμοσκεπής τρούλος με τρία μονόλοβα επίσης ανοίγματα. Ο ναός, η τοιχοποιία του οποίου είναι καλυμμένη με επίχρισμα, περιτειχίζεται από χαμηλό φράχτη με εναλλαγή κενών και πλήρων τμημάτων.

⁴² Νικόλαος Μουτσόπουλος, «Καστοριά», στο *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τόμ. 7, Μακεδονία Α', επιμ. Γεώργιος Λάββας (Αθήνα: Μέλισσα, 1997), 113-117, εικ. 67· Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 65, εικ. 86.

⁴³ Ζάρρα, «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου», 30-31, εικ. 1.13 1.14 1.15.

⁴⁴ Μαγδαληνή Παρχαρίδου, «Παραστάσεις κοσμικής ζωγραφικής στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Μελισσουργείο Κιλκίς», στο *Έκφρασις. Αφιέρωμα στον καθηγητή Βασίλη Κατσαρό*, επιμ. Δημήτρης Δρακούλης και Πασχάλης Ανδρούδης (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Σταμούλη, 2022), 549.

⁴⁵ Μανόλης Χατζηδάκης και Ευγενία Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τομ. 1, *Αβέρκιος-Ιωσήφ* (Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 1987), 104.

⁴⁶ Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 72.

⁴⁷ Αθανάσιος Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού: Διδυμότειχο, μια αένη περιπλάνηση* (Διδυμότειχο: Εκδόσεις Δήμου Διδυμοτείχου, 2018), 207.

⁴⁸ Ο ναός ή το καμπαναριό δηλώνουν την επικυριαρχία της εκκλησίας στις ανθρώπινες εκδηλώσεις. Βλ. Τσιόδουλος, «Η διακοσμητική ζωγραφική των οικιών», 205.

Στο πρώτο επίπεδο της εικόνας υπάρχει μεγάλο δέντρο, ενώ στο βάθος πίσω από τον ναό διακρίνονται δύο κυπαρίσσια. Στο αριστερό μέρος της εικόνας, διακρίνονται δύο μεγάλα κτίσματα, προφανώς κατοικίες, που αποτελούνται από δύο επάλληλους ορόφους και κεραμοσκεπή. Η τοιχογραφία έχει διατηρηθεί σε μέτρια κατάσταση. Διακρίνονται φθορές και επικάλυψη χρώματος ή κονιάματος, καθώς επίσης και χρωματική απολέπιση της ζωγραφικής επιφάνειας.

Σχετικό παράδειγμα αποτελεί το τοπίο μέσα σε ροκοκό πλαίσιο, δίπλα σε κλασικό οθωμανικό διάκοσμο που συναντάται στο βόρειο εξωτερικό προστώο του ναού της Αγίας Ειρήνης (αρχές 19^{ου} αιώνα) στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁹ Ακόμη, σημαντικό αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί η τοιχογραφία (1795) με εξοχικό τοπίο από τον Βόσπορο(;) , στην Τράπεζα της μονής Τιμίου Προδρόμου στην Π.Ε. Σερρών, όπου ο ζωγράφος Νεδέλκος χρησιμοποιεί τον όρο «ροκοκό».⁵⁰

Ζωγραφικές αναπαραστάσεις υπαρκτών πόλεων ή τμημάτων του πολεοδομικού τους ιστού συναντώνται σε μεγάλο βαθμό και εντός θρησκευτικών μνημείων. Στη διακοσμητική παράσταση μιας πόλης συναντώνται κάποιες απεικονιστικές κορυφώσεις τοπόσημων που έχουν σχέση με την ίδια της την υπόσταση και τα οποία γίνονται η εμβληματική κατοχύρωσή της, που εκφράζει εντονότερα την κυρίαρχη ιδεολογία. Τα υλικά σημεία που διογκώνονται είναι αυτά που εκφράζουν καλύτερα την κυρίαρχη ιδεολογία. Η αναπαράσταση των πόλεων βασίζεται σε συμβολικές σημάνσεις συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών στοιχείων, έτσι ώστε να κωδικοποιείται η ιδεολογία τους. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι ο τρόπος που αναπαριστάται ένα αστικό, ή άλλο τοπίο, έχει να κάνει βασικά με τις διαφοροποιημένες απαιτήσεις του κοινού σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές.⁵¹ Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί η τοιχογραφία (1875) με πανοραμική άποψη τις Κωνσταντινούπολης, που συναντάται στις κυρτές εσωτερικές επιφάνειες τυφλού τρούλου, στη δεξαμενή τελετουργικών πλύσεων του Τζαμιού Καρά Μουσταφά πασά στη Μερζιφόν της Κεντρικής Μ. Ασίας και απεικονίζει, ανάμεσα σε άλλα, τη γέφυρα του Γαλατά, κανόνια, σιδηροδρομικά βαγόνια, το Γενή Τζαμί, την Αγία Σοφία, το Τζαμί του Αχμέτ Γ'.⁵² Το έργο φέρει τη

⁴⁹ Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 25, εικ. 16.

⁵⁰ Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 72, εικ. 96 και 12.

⁵¹ Στέφανος Τσιόδουλος, «Ο ιδεολογικός χαρακτήρας της ζωγραφικής», στο Μεράντζας, Ζάρρα και Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό*, 204.

⁵² Η παράσταση της Κωνσταντινούπολης ή απόψεων του Βοσπόρου αποτελούσε κυρίαρχο θέμα στη διακοσμητική ζωγραφική του 18^{ου} αι. και διατηρήθηκε περίπου μέχρι το 1820. Η παράστασή της εντοπίζεται σε αρχοντικά της Κωνσταντινούπολης, (βλ. Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 17 κ.ε.) της Σιάτιστας της Π.Ε. Κοζάνης, (βλ. Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 38 κ.ε.) της Καστοριάς, (βλ. Μουτσόπουλος, «Καστοριά», 42 κ.ε· Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 58 κ.ε.) των Αμπελακίων της Π.Ε. Λάρισας, (βλ. Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 83 κ.ε.) του Ζαγορίου, στο Πήλιο της Π.Ε. Μαγνησίας (βλ. Μακρής, *Η Λαϊκή Τέχνη του Πηλίου*, 166), της Λέσβου (βλ. Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 98-100) κ.ά. Επίσης, στο χωριό Σιταριά (πρώην Μόσιορη) της Π.Ε. Ιωαννίνων υπήρχε μικρό σεράι του Αλή πασά σε τοίχο του οποίου απεικονιζόταν η Κωνσταντινούπολη. Στο Ζαγόρι, εκτός από την οικία Νικολάου Κώνστα, υπήρχαν τουλάχιστον δύο οικίες διακοσμημένες πριν από το έτος 1820, οι οποίες στους τοίχους τους είχαν ως θέμα διακόσμησης την Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται για τις οικίες Μαρίνου στο Καπέσοβο και Ρέσσου στο Τσεπέλοβο. Είναι αξιοσημείωτο ότι σημαίνοντα μέλη των οικογενειών Μαρίνου και Ρέσσου είχαν ζήσει για πολλά χρόνια στην Κωνσταντινούπολη. Η παράσταση της Κωνσταντινούπολης θα συνεχίσει να αποτελεί θέμα των ζωγραφικών διακοσμήσεων στις οικίες της Βόρειας Ελλάδας και μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Βλ. Τσιόδουλος, «Η διακοσμητική ζωγραφική των οικιών», 172.

χρονολογία 1875 και την υπογραφή του ζωγράφου Zileli Emin.⁵³ Ανάλογη εικόνα (πρώτο μισό 19^{ου} αιώνα) υπάρχει επάνω από την εσωτερική νότια είσοδο του ναού του Αγίου Αθανασίου στο Διδυμότειχο στην Π.Ε. Έβρου, η οποία εικάζεται ότι παριστάνει το Διδυμότειχο και εικονίζει μεγάλη γέφυρα, μεγάλο κυβικό ισλαμικό λατρευτικό κτίσμα, το κάστρο με τις κεντρικές πύλες και την κτητορική επιγραφή και τον ναό του Αγίου Αθανασίου.⁵⁴

Πολλά μουσουλμανικά τεμένη δέχτηκαν ροκοκό διάκοσμο αυτή την περίοδο, σε περιοχές όπως η Θεσσαλονίκη, η Μακεδονία, η Ήπειρος, η Αλβανία και άλλες βαλκανικές περιοχές. Στην πόλη της Δράμας διατηρείται σε άριστη πλέον κατάσταση⁵⁵ το μουσουλμανικό τέμενος Σαδριβάν ή Κουρσουνλού Τζαμί. Τρία τουλάχιστον συμβατικά τοπία με επώνυμες μάλλον πόλεις -πολύ πιθανόν η Δράμα στην κεντρική σύνθεση- αναπτύσσονται στη βόρεια εξωτερική όψη του κτιρίου, πάνω και δίπλα από την κεντρική πύλη, ανάμεσα σε πλατιά συμμετρικά ροκοκό φυλλώματα (αρχές 19^{ου} αιώνα).⁵⁶

Ανδρική μορφή επάνω σε δένδρο (Εικ. 10)

Τέλος, θα αναφερθώ στην τρίτη εικόνα (*Ανδρική Μορφή Επάνω σε Δένδρο*), το πρώτο σε σειρά μετάλλιο στο μέτωπο της αψίδας στην αριστερή πλευρά του μεσαίου κλίτους του ναού. Πρόκειται για μια σκηνή σε δασώδη περιοχή, όπου εμφανίζεται ανδρική μορφή, ανεβασμένη πάνω σε δένδρο, με τοπική ενδυμασία και κάλυμμα στο κεφάλι να κρατάει πιθανώς ένα μουσικό όργανο. Στα δεξιά της παράστασης διακρίνεται ένα υπερμεγέθες πουλί να βρίσκεται επάνω σε κλαδί του δένδρου.

Οι λαϊκοί ζωγράφοι του 19^{ου} αιώνα, όπως οι συγκεκριμένοι της εικόνας, κάνουν χρήση κάποιων θεμάτων που αντλούν από το αποθεματικό υλικό της παράδοσης, τα οποία συνήθως είναι τέρατα, δικέφαλοι αετοί, λιοντάρια, πετεινοί, πουλιά κ.ά. Τα θέματα αυτά τα ζωγραφίζουν σε μία εκτός κλίμακας απόδοση με το στοιχείο της υπερβολής να κυριαρχεί σε όλα σχεδόν τα σημεία των συνθέσεων, ακολουθώντας έναν μη φυσιοκρατικό τρόπο απόδοσης του ορατού κόσμου.

Προς τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, η ανθρώπινη μορφή κάνει δειλά την εμφάνιση της ανάμεσα στα διάφορα μοτίβα και θέματα, σε οικίες και ακόμα και σε θρησκευτικού χαρακτήρα κτίρια.⁵⁷ Ανάλογο θέμα, με απεικόνιση ανθρώπινης μορφής, αποτελεί η γυμνή γυναικεία μορφή, της οποίας το κάτω μέρος απολήγει σε σχηματοποιημένη άκανθα. Κατάγεται από τη δυτική εικονογραφία και συναντάται σε ξυλόγλυπτο στην οικία του Χαρίση Τράντα (μέσα 17^{ου} αιώνα) στην πόλη της Κοζάνης, αλλά και στο τέμπλο (μέσα 18^{ου} αιώνα) του ναού του Αγίου Νικολάου στη Βλάστη της Π.Ε. Κοζάνης, όπου η γυναικεία μορφή παραμορφώνεται προκειμένου να προσαρμοστεί στο χώρο που έχει στη διάθεσή του ο τεχνίτης. Η μορφή αυτή μπορεί να συνδεθεί με τη γοργόνα της λαϊκής παράδοσης και το επείσακτο διακοσμητικό στοιχείο να αποκτήσει έτσι οικείο περιεχόμενο για τον άνθρωπο της επο-

⁵³ Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 33, εικ. 33.

⁵⁴ Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 298, εικ. 191.

⁵⁵ Προσωπική παρατήρηση.

⁵⁶ Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 72.

⁵⁷ Στα μέσα του 16^{ου} αι. σε παράσταση της μονής Φιλανθρωπινών, παριστάνονται οι Φιλανθρωπινόι, που είχαν συνδέσει το όνομά τους με τη μονή. Βλ. Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση τη μεταβυζαντινής Ζωγραφικής* (Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων, 1983), 22-23 και Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική*, 26.

χής.⁵⁸ Ένα ακόμη ανάλογο παράδειγμα αποτελεί η παράσταση άνδρα με καλάθι και άλλου που τρώει φρούτο που βρίσκεται μεταξύ θρησκευτικών σκηνών στο πλούσιο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου (182-1844) στην Εράτυρα της Π.Ε. Κοζάνης.⁵⁹

Συμπεράσματα

Από τα μέσα περίπου του 18^{ου} αιώνα μέχρι τα τέλη του 19^{ου} η μετατόπιση του οικονομικού και πολιτικού ενδιαφέροντος των ευρωπαϊκών δυνάμεων στη Μεσόγειο, οι ανησυχίες που αφυπνίζονται στον ανερχόμενο ελληνισμό με τις ποικίλες και εντατικές επαφές με τη Δύση, η ανάγκη για άμεση πληροφόρηση και εκσυγχρονισμό που απαιτεί η γενικότερη στροφή του οθωμανικού κράτους προς τη δυτικοποίηση και η επικοινωνία των λογίων με τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού, δημιουργούν ένα νέο πολιτισμικό κλίμα, το οποίο, έχοντας εξαντλήσει τους εκφραστικούς του τρόπους, αναζητά εκείνους που εναρμονίζονται με τη δυναμική και προοδευτική αντίληψη των φορέων του. Οι διακοσμητικές τέχνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, την εποχή αυτή, ανανεώνονται με τη συνεχή παρουσία, υιοθέτηση, μεταλλαγή και αφομοίωση σειράς καλλιτεχνικών τάσεων, που διαδέχονται η μια την άλλη και που προέρχονται όλες, μέσα στην ιστορική τους εξέλιξη, από τις δυτικοευρωπαϊκές τέχνες. Το Μπαρόκ, το Ροκοκό, το Νεοκλασικό, που υιοθετούνται και εν μέρει αφομοιώνονται βαθμιαία από τις τέχνες της οθωμανομουσουλμανικής και σε μικρότερο βαθμό της βυζαντινής παράδοσης και που εφαρμόζονται ως ενιαίοι διακοσμητικοί κώδικες τόσο σε κοσμικά όσο και σε θρησκευτικά κτίσματα, αντιπροσωπεύουν την πολιτιστική πραγματικότητα του οθωμανικού χώρου και αναδεικνύουν τις αλληλεπιδράσεις των πολιτιστικών επαφών καθώς και την κινητικότητα των κοινωνιών.

Η εμφάνιση κοσμικών θεμάτων στην εκκλησιαστική ζωγραφική στα αστικά κέντρα αλλά και στις ορεινές και ημιορεινές κοινότητες των οθωμανοκρατούμενων περιοχών, τον 18^ο και 19^ο αιώνα, είναι ένα νέο φαινόμενο, προϊόν των παραπάνω οικονομικών, κοινωνικών και πνευματικών αλλαγών που συντελούνται αυτή την εποχή στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ζωγραφική αυτή συνδυάζει στοιχεία από την τοπική παράδοση των διαφόρων εθνοτήτων, τη δυτικοευρωπαϊκή και την ανατολίτικη τέχνη. Σχετίζεται αφ' ενός με τις διακοσμητικές τάσεις των μεγάλων κέντρων της Δύσης, με τα οποία έχουν άμεση επαφή οι έλληνες έμποροι, και αφ' ετέρου με τη διακόσμηση των σουλτανικών ανακτόρων της πρωτεύουσας.

Καταλήγοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μελέτη των κοσμικών θεμάτων στην εκκλησιαστική ζωγραφική αυτής της εποχής, που γίνεται σε συνάρτηση με τα καλλιτεχνικά ρεύματα που εμφανίστηκαν στην Ευρώπη κατά την ίδια χρονική περίοδο, μας μεταδίδει, μέσα από έναν εικαστικό κώδικα, τις ανησυχίες και τις αναζητήσεις της εποχής και τον απόηχο των ιδεολογικών και κοινωνικών ανακατατάξεων της μεταβατικής εκείνης περιόδου. Εξ άλλου, «η τέχνη ενέχει μια εγγενή αξία και αντιπροσωπεύει την ανθρωπότητα στην πιο εκλεπτυσμένη της εκδοχή και την εικαστική δημιουργία στην 'καλύτερη' αισθητική της εκφορά»⁶⁰.

⁵⁸ Γεωργιάδου-Κούντουρα και Γοδόση, «Σχέσεις κοσμικής και θρησκευτικής ζωγραφικής στη Δυτική Μακεδονία», 14, εικ. 8-9.

⁵⁹ Αθανάσιος Γιομπλάκης, *Η Εράτυρα* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Γιαχούδη-Γιαπούλη, 1985), 213.

⁶⁰ Ματθιόπουλος, «Η ιστορία της τέχνης στα όρια του έθνους», 450.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

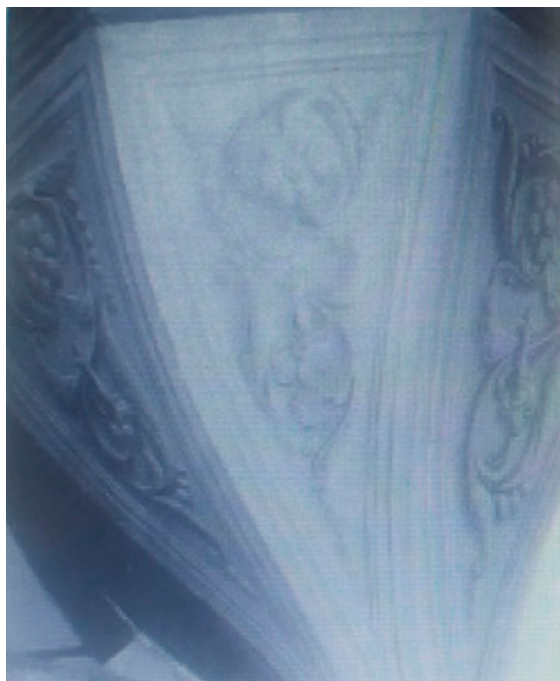
Εικόνα 1. Μερική άποψη του διακόσμου στο νότιοδυτικό δωμάτιο υποδοχής (δεύτερος όροφος), Σιάτιστα Δυτ. Μακεδονίας, αρχοντικό Πουλκίδη (1752-1759).

Εικόνα 2. Άνθινος τοιχογραφικός διάκοσμος, Αμπελάκια Π.Ε. Λάρισας, Οικία Σβάρτζ (1788).

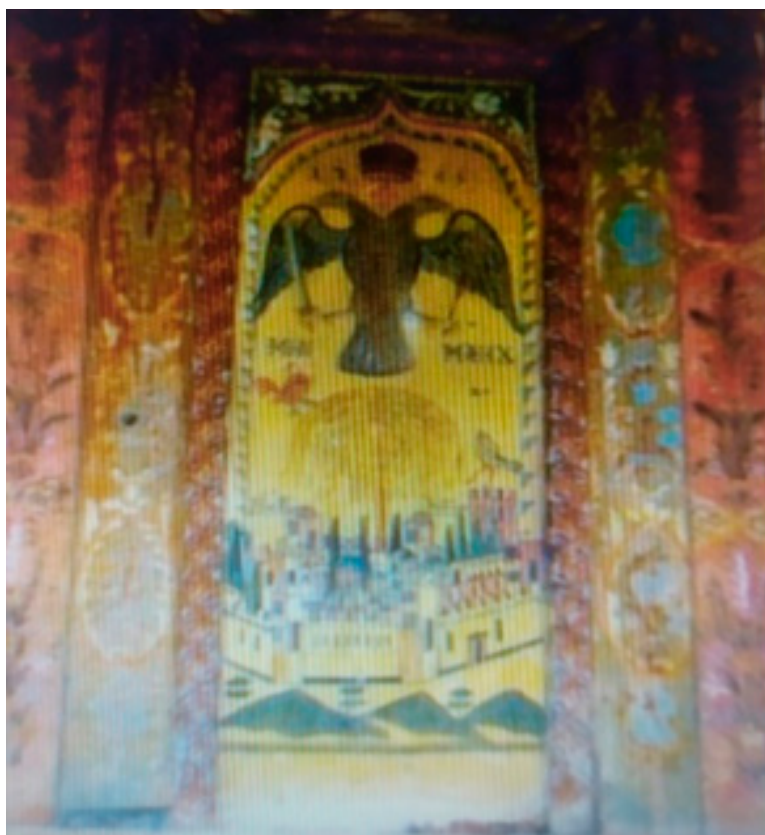
Εικόνα 3. Βημόθυρα (1835), Παλαιοχώρι Π.Ε. Καβάλας, ναός Αγίου Γεωργίου.

Εικόνα 4. Νεοκλασικός ανάγλυφος διάκοσμος άμβωνα, Βλάστη της Π.Ε. Κοζάνης, ναός Αγίου Νικολάου (1761).

Εικόνα 5. Διακοσμητικό μοτίβο με τοπίο. Θωράκιο τέμπλου (19^{ος} αι.), Θεσσαλονίκη, Καθολικό Μονής Βλατάδων.

Εικόνα 6. Ζωγραφική παράσταση δικέφαλου αετού με σταυρό ανάμεσα από τα δύο κεφάλια και κορόνα, και τη Μονή της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους (1755), Σιάτιστα Π.Ε. Κοζάνης, Οικία Νερατζόπουλου (1754).

Εικόνα 7. Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών (1891), Ελευθερές Π.Ε. Καβάλας.

Εικόνα 8. Ιαβάννος και Ισβάννος Στεφάνου (1893), Σύθεση με παραθαλάσσιο τοπίο, Ελευθερές Π.Ε. Καβάλας, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών.

Εικόνα 9. Ιαβάννος και Ισβάννος Στεφάνου (1893), Τοπίο πόλης, Ελευθερές Π.Ε. Καβάλας, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών.

Εικόνα 10. Ιαβάννος και Ισβάννος Στεφάνου (1893), Ανδρική μορφή επάνω σε δένδρο, Ελευθερές Π.Ε. Καβάλας, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Zarra, Iliana. «Synthesis of a New Iconography Under the Stimulus of Emerging Greek Liberation». *Series Byzantina* 10 (2012): 64-104.
- Αυγερινού-Κολώνια, Σοφία. *Κοζάνη. Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μέλισσα, 1989.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Μυρτάλη. *Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση τη μεταβυζαντινής Ζωγραφικής*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων, 1983.
- Γαρίδης, Μίλτος. *Διακοσμητική Ζωγραφική: Βαλκάνια-Μ. Ασία 18^{ος}-19^{ος} αιώνας*. Θεσσαλονίκη: Μέλισσα, 1996.
- Γεωργιάδου-Κούντουρα Ευθυμία, και Ζωή Γοδόση. «Σχέσεις κοσμικής και θρησκευτικής ζωγραφικής στη Δυτική Μακεδονία». Στο *Από τη μεταβυζαντινή τέχνη στη σύγχρονη, 18^{ος}-20^{ος} αι., Πανελλήνιο Συνέδριο 20-21 Νοε. 1997*, επιμ. Δέσποινα Ποιμενίδου, 9-25. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998.
- Γιομπλάκης, Αθανάσιος. *Η Εράτρου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Γιαχούδη-Γιαπούλη, 1985.
- Γοδόση, Ζωή. «Παραστάσεις απόψεων πόλεων και αρχιτεκτονημάτων στην ελληνική λαϊκή ζωγραφική: Δυτική Μακεδονία 18^{ος}-19^{ος} αι.». Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998.
- Γουρίδης, Αθανάσιος. *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού: Διδυμότειχο, μια αέναη περιπλάνηση*. Διδυμότειχο: Εκδόσεις Δήμου Διδυμοτείχου, 2018.
- Δημαράς, Κωνσταντίνος. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Ερμής, 1993.
- Ζάρρα, Ιλιάννα. «Σχέσεις εκκλησιαστικής-θρησκευτικής και κοσμικής ζωγραφικής». Στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάννα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, 42-72. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.
- Ζάρρα, Ιλιάννα. «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία στην τουρκοκρατούμενη χώρα κατά τον 19^ο αιώνα». Στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάννα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, 8-42. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.
- Ζάρρα, Ιλιάννα. *Επεισόδια καλλιτεχνικής Παλινδρόμησης στην τέχνη του 20^{ου} αιώνα: ερμηνευτική προσέγγιση*. Επιμ. Δήμητρα Ασημακοπούλου. Αθήνα: Επίκεντρο, 2011.
- Ζάρρα, Ιλιάννα. *Η θρησκευτική ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη κατά τον 19^ο αιώνα. Ζωγράφοι-Εργαστήρια-Καλλιτεχνικές τάσεις*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2006.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2009.
- Κουκούδης, Αστέριος. *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων. Μελέτες για τους Βλάχους*, τόμ. 2. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2000.
- Μακρής, Κίτσος. «Η συνθετική αντίληψη στις τοπιογραφίες των βορειοελλαδίτικων σπιτιών». Στο *Ε' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ηπειρος-Μακεδονία-Θράκη)*, 20-22 Νοεμβρίου 1987, 137-144. Θεσσαλονίκη: Ι.Μ.Χ.Α., 1989.
- Μακρής, Κίτσος. *Η Διακοσμητική Τέχνη του Πηλίου*. Αθήνα: Μέλισσα, 1979.
- Μακρής, Κίτσος. *Η Λαϊκή Τέχνη του Πηλίου*. Αθήνα: Μέλισσα, 1976.
- Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Θάλεια. «Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό. Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα». Στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τόμ. 6, επιμ. Χαράλαμπος Μπούρας, 83-109. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, 2002.

- Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Θάλεια. «Νεωτεριστικά στοιχεία στις τρίκλιτες βασιλικές του 19^{ου} αιώνα στον ελλαδικό χώρο». Στο *Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, 14-15 Μαρτίου 2008, επιμ. Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου και Σταύρος Μαμαλούκος, 193-209. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2009.
- Ματθιόπουλος, Ευγένιος. «Η ιστορία της τέχνης στα όρια του έθνους». Στο *Η ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα. Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας της Τέχνης. 6-8 Οκτωβρίου 2000*, επιμ. Ευγένιος Ματθιόπουλος και Νίκος Χατζηνικολάου, 419-475. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003.
- Μουτσόπουλος, Νικόλαος. «Καστοριά». Στο *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τόμ. 7, Μακεδονία Α΄, επιμ. Γεώργιος Λάββας, 113-117. Αθήνα: Μέλισσα, 1997.
- Μπεϊκάκη, Φωτεινή. *Ελευθερές άλλοτε και σήμερα*. Καβάλα: Πολιτιστικός Σύλλογος Ελευθερών, 2004.
- Παϊσίδου, Μελαχροινή. «Η λαϊκοβυζαντινή ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα. Δέκα φορητές εικόνες των ιερών ναών Αγίου Νικολάου Πολυγύρου και Αγίου Στεφάνου Αρναίας Χαλκιδικής». *Χρονικά της Χαλκιδικής* 42-43 (1987-1988): 95-146.
- Παπαστράτου, Ντόρη. *Χάρτινες εικόνες, Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665-1899*, τόμ. 1-2. Αθήνα: Παπαστράτος Α.Β.Ε.Σ., 1986.
- Παρχαρίδου, Μαγδαληνή. «Παραστάσεις κοσμικής ζωγραφικής στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Μελισσουργειό Κιλκίς». Στο *Έκφρασις. Αφιέρωμα στον καθηγητή Βασίλη Κατσαρό*, επιμ. Δημήτρης Δρακούλης και Πασχάλης Ανδρούδης, 547-566. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Σταμούλη, 2022.
- Πατρώνης, Βασίλης. *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.
- Πετρίης, Γιώργος. *Λαϊκή ζωγραφική. Πρώτη προσέγγιση*. Αθήνα: Γνώση, 1988.
- Σπητέρης, Τώνης. *Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης 1660-1967*, τ. Α΄. Αθήνα: Πάπυρος, 1979.
- Συνδίκια-Λαούρδα Λουίζα, και Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα. *Ναοί του 19^{ου} αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2004.
- Τσιγάρας, Γεώργιος. «Η συνάντηση της Μεταβυζαντινής Τέχνης με το Μπαρόκ». *Ελληνισμός* (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2017): 26-28.
- Τσιόδουλος, Στέφανος. «Η διακοσμητική ζωγραφική των οικιών». Στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάννα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, 167-203. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.
- Τσιόδουλος, Στέφανος. «Ο ιδεολογικός χαρακτήρας της ζωγραφικής». Στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάννα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, 204-221. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.
- Τσιόδουλος, Στέφανος. *Η ζωγραφική των σπιτιών του Ζαγορίου. Τέλη 18^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα. Ιστορική και πολιτισμική προσέγγιση*. Επιμ. Μαρία Κυρτζάκη. Αθήνα: Ριζάλειον Ίδρυμα, 2009.
- Χατζηδάκης, Μανόλης, και Ευγενία Δρακοπούλου. *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830), τομ. 1, Αβέρκιος-Ιωσήφ*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 1987.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ / ABSTRACTS

Ο δημόσιος λόγος στη Σμύρνη κατά την περίοδο της επιδημίας χολέρας (1865)
Public discourse in Smyrna during the cholera epidemic of 1865

Αρτεμισία Κουρελά / Artemisia Kourela

Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο
Θράκης / PhD Candidate, Department of History and Ethnology, Democritus University
of Thrace

Περίληψη: Το θέμα του άρθρου είναι επιδημία της χολέρας, η οποία έπληξε τη Σμύρνη το δεύτερο μισό του 19^ο αιώνα, μέσω της μελέτης της σχετικής αρθρογραφίας στην εφημερίδα *Αμάλθεια*. Η επιδημία χολέρας του 1865 στη Σμύρνη, προερχόμενη από την κεντρική Ασία, προκάλεσε την αποδιοργάνωση της κοινωνίας επιφέροντας μία σειρά προβλημάτων, τα οποία έχρηζαν άμεσης αντιμετώπισης. Η ανάπτυξη που εμφανίζει η περιοχή, η οποία οφειλόταν σε ένα μεγάλο βαθμό στο λιμάνι της, ευνόησε την μετάδοση ασθενειών μέσω των ατμόπλοιων, εμπορικών και μη, που έφθαναν σε αυτή. Το παρόν άρθρο ανιχνεύει τις κοινωνικές διαστάσεις που έλαβε το ξέσπασμα της ασθένειας καθώς η ασθένεια έκανε ορατές τις ανυπέβλητες κοινωνικές αντιθέσεις και τις δυσκολίες με τις οποίες βρέθηκε αντιμέτωπη η ελληνορθόδοξη κοινότητα. Επισημαίνει επίσης τον κεντρικό ρόλο του Τύπου που μέσα από το σχολιασμό των συντακτών της έγινε καθρέφτης των αντιθέσεων αυτών και επηρέασε την έκβαση της αντιμετώπισής της.

Abstract: The subject of the article is a cholera epidemic, which struck Smyrna in the second half of the 19th century, through the study of relevant articles in the *Amalthea* newspaper. The 1865 cholera epidemic in Izmir, originating in central Asia, caused the disorganization of society, bringing about a series of problems that needed immediate attention. The development of the area, which was largely due to its port, favoured the transmission of diseases through the steamships, both commercial and non-commercial, that arrived there. This article traces the social dimensions of the outbreak as the disease made visible the insurmountable social contrasts and difficulties faced by the Greek Orthodox community. It also points to the central role of the press which, through the commentary of its editors, became a mirror of these contradictions and influenced the outcome of its treatment.

Antiquarianism, Orientalism and an Eluding Modernity: Depictions of Greece in British Nineteenth-Century Travel Accounts

Αρχαιολατρία, οριενταλισμός και μια νεωτερικότητα που δεν έρχεται ποτέ: Η απεικόνιση της Ελλάδας σε ταξιδιωτικές αφηγήσεις Βρετανών τον 19ο αιώνα

Konstantina Tortomani / Κωνσταντίνα Τορτομάνη

Postdoctoral researcher, Department of History and Ethnology,
Democritus University of Thrace /
Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Abstract: In 2021, the reflections on the War of Independence apropos of the Greek Revolution's bicentennial have usefully reminded us that the establishment of the Greek state in 1830 allegedly marked a decisive passage from the Ottoman past into European modernity. The aim of this paper is to trace the image of Greece in nineteenth-century British travel accounts and compare the image of the Greeks a few years before the eruption of the revolution to the one after the emergence of the Greek state up to the late Victorian period. Using nineteenth-century popular and influential travel accounts, such as E. D. Clarke's *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa* (1810), J. C. Hobhouse's *A Journey Through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia* (1817), Murray's *Handbook for Travelers* various editions throughout the century, Temple's *Travels in Greece and Turkey* (1836), Mure's *Journal of a Tour in Greece and the Ionian Islands* (1842), Farrer's *A Tour in Greece* (1880), or Sandys' *An Easter Vacation in Greece* (1887), among others, this paper shall attempt to trace any changes in the depiction of the Greeks and modern Greece in the perceptions of British travelers after the creation of the Greek state.

Περίληψη: Το 2021, οι στοχασμοί για τον Ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας λόγω του εορτασμού των διακοσίων χρόνων από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης μας υπενθύμισαν ότι η ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1830 φέρεται να σηματοδότησε ένα αποφασιστικό πέρασμα από το οθωμανικό παρελθόν στην ευρωπαϊκή νεωτερικότητα. Στόχος αυτής της εργασίας είναι να ανιχνεύσει την εικόνα της Ελλάδας στις βρετανικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις του δέκατου ένατου αιώνα και να συγκρίνει την εικόνα των Ελλήνων λίγα χρόνια πριν από την έκρηξη της επανάστασης, με εκείνη μετά την ανάδυση του ελληνικού κράτους μέχρι την ύστερη βικτωριανή περίοδο. Χρησιμοποιώντας δημοφιλείς και σημαντικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις του δέκατου ένατου αιώνα, όπως αυτές του E. D. Clarke (1810), του J. C. Hobhouse (1817), του Temple (1836), του Mure (1842), του Farrer (1880), του Sandys (1887), αλλά και τις διάφορες εκδόσεις του *Murray's Handbook for Travelers* καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα μεταξύ άλλων, η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει να εντοπίσει τυχόν αλλαγές στην απεικόνιση των Ελλήνων και της σύγχρονης Ελλάδας στις αντιλήψεις των Βρετανών περιηγητών μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους.

Η εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα σχολικά εγχειρίδια: Η περίπτωση των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στον Μεσοπόλεμο
The image of Ancient Greece in school textbooks: The case of modern Greek language Anthologies in secondary education, during the interwar period

Ευσταθία Παρασκευά / Efstathia Paraskeva

Φιλολόγος Δ.Ε., δρ Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης /
Dr. Department of History and Ethnology, Teacher in Secondary Education

Περίληψη: Στο μάθημα των Νέων Ελληνικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στον Μεσοπόλεμο διδάσκονται κείμενα για τη γλωσσική μελέτη των μαθητών τα οποία ανθολογούνται στα Νεοελληνικά Αναγνώσματα. Οι αναφορές για την Αρχαία Ελλάδα ως μοναδική σε διάφορες εκφάνσεις της, δηλαδή στην τέχνη, τον πολιτισμό, τα γράμματα, τις πολεμικές επιχειρήσεις, είναι άξιες μελέτης. Η εικόνα με την οποία αυτή η εποχή παρουσιάζεται είναι εξαιρετικά σημαντική, διότι τα χαρακτηριστικά της συνιστούν κάποια από τα στοιχεία της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας του ελληνισμού που προσπαθεί να επιβιώσει μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την συνακόλουθη πολιτική κρίση τον Μεσοπόλεμο. Το μεγαλείο αυτής της εποχής αναδεικνύεται όχι μόνο μέσα από τα σπουδαία επιτεύγματα, αλλά και από τη σύγκριση με τον εθνικό άλλο, δηλαδή τους Πέρσες και τους Ρωμαίους, εθνοτικές ομάδες που οι αρχαίοι Έλληνες αντιμετώπισαν υπερισχύοντας απέναντί τους, είτε στο πεδίο της μάχης είτε στο πεδίο του πολιτισμού και του πνεύματος.

Abstract: In the course of Modern Greek in Secondary Education during the Interwar period, texts for the language study of the students are taught which are anthologized in Neohellinika Anagnosmata. The references to Ancient Greece as unique in its various manifestations, i.e. in art, culture, literature, military operations, are worthy of study. The image with which this era is presented is extremely important, because its characteristics constitute some of the elements of the national and political identity of Hellenism, which is trying to survive after the Asia Minor Catastrophe and the consequent political crisis of the Interwar period. The greatness of this era is highlighted not only through its great achievements, but also through the comparison with the national other, namely the Persians and the Romans, ethnic groups that the ancient Greeks faced prevailing over them, either on the battlefield or in the field of culture and intellect.

«Παλιότερα ήταν ευχή, τώρα είναι πραγματικότητα»: Η επανεμφάνιση της συλλογικής δράσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, μέσα από τις κεντρικές φοιτητικές ενώσεις του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955-1967)

“It used to be a wish, now it is reality” : Re-emergence of collective action in post-civil war Greece, through the central student Unions of the Aristotle University of Thessaloniki (1955-1967)

Χρήστος Φωτογλίδης / Christos Fotoglidis

Υποψήφιος διδάκτορας Ιστορίας, Πολιτειακό Πανεπιστήμιο Οχάιο / PhD student in History, Ohio State University

Περίληψη: Το κείμενο διερευνά την επανεμφάνιση της οργανωμένης συλλογικής δράσης στην ελληνική μετεμφυλιακή κοινωνία εστιάζοντας παραδειγματικά στην περίπτωση των φοιτητών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, με σκοπό την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οικειοποιήθηκαν τη συλλογική δραστηριότητα και άρθρωσαν δημόσιο λόγο από το 1955 έως το 1967. Με όχημα τις κεντρικές ενώσεις και τους συλλόγους, οι φοιτητές επιχείρησαν να προωθήσουν διεκδικήσεις και αιτήματα που αφορούσαν τα ζητήματα των σπουδών τους αλλά και ευρύτερα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα. Μέσα από τη μελέτη των κεντρικών ενώσεων, στο κείμενο φανερώνεται ένα πολύμορφο φοιτητικό μωσαϊκό, στο οποίο φοιτητές όλων των πολιτικών χώρων ήταν φορείς ιδεολογίας και πολιτικής δράσης. Παράλληλα με τα κυρίαρχα πολιτικά προτάγματα (από τις κινητοποιήσεις για το Κυπριακό έως το αίτημα για εκδημοκρατισμό) αναλύονται οι μετασχηματισμοί και οι εσωτερικές πολιτικές διαμάχες στο πλαίσιο των κεντρικών ενώσεων, παρουσιάζοντας τη σύνδεση της φοιτητικής δράσης με την κεντρική πολιτική σκηνή.

Abstract: The paper explores the re-emergence of organised collective action in Greek post-civil war society, by focusing on the case of the students at Aristotle University as an example, to understand how they appropriated collective activity and expressed public discourse from 1955 to 1967. Using the central unions and associations as a vehicle, the students attempted to promote demands and claims related to the issues of their studies as well as broader social and political demands. Through the study of the central unions, the paper reveals a diverse student mosaic in which students from all political backgrounds were actors of ideology and political action. Alongside the mainstream political agendas (from the mobilisations over the Cyprus question to the demand for democratization), the transformations and internal political conflicts within the central unions are analysed, showing the connection between student action and the central political scene.

Ο εθνικός «Εαυτός» και ο Έλληνας ως εθνικός «Άλλος» στα σχολικά εγχειρίδια της Αλβανίας (1945-1990)

The national "Self" and the Greek as a national "Other" in Albanian school textbooks (1945-1990)

Σιντορέλα Μπράχα / Sidorela Braha

Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης /

PhD Candidate, Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace

Περίληψη: Αντικείμενο μελέτης της παρούσας έρευνας αποτελούν τα σχολικά εγχειρίδια των μαθημάτων Ιστορίας, Γεωγραφίας και Γλώσσας της Γ΄ Γυμνασίου και Γ΄ Λυκείου που χρησιμοποιήθηκαν στην Αλβανία την κομμουνιστική περίοδο από το 1945 έως το 1990. Στόχος είναι να αναδειχθεί μέσα από την έρευνα των εγχειριδίων αυτών η εικόνα του εθνικού «Εαυτού» καθώς και η εικόνα του εθνικού «Άλλου», που τον αποτελεί στην συγκεκριμένη περίπτωση ο Έλληνας. Η έρευνα επιμερίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελεί το θεωρητικό κομμάτι, όπου γίνεται λόγος για το φαινόμενο του εθνικισμού και ύστερα παρουσιάζεται η ιστορική πορεία της Αλβανίας ξεκινώντας από τον αλβανικό εθνικισμό και φτάνοντας μέχρι το 1990. Επίσης, γίνεται λόγος για το αλβανικό εκπαιδευτικό σύστημα την εξεταζόμενη περίοδο. Ακολουθεί το δεύτερο μέρος, η έρευνα, η οποία περιλαμβάνει την μεθοδολογία αλλά και τα αποτελέσματα από την μελέτη των εγχειριδίων. Τέλος, η έρευνα ολοκληρώνεται με την σύνοψη των ερευνητικών πορισμάτων και τον σχολιασμό τους και με την παράθεση της βιβλιογραφίας η οποία θα εμπεριέχει και τις πρωτογενείς πηγές που αξιοποιήθηκαν.

Abstract: The objects of study of the present research are the school textbooks of History, Geography and Language courses of the 3rd Gymnasium and 3rd Lyceum which were used in Albania during the communist period from 1945 to 1990. The aim is to highlight, through the research of these textbooks, the image of the national "Self" as well as the image of the national "Other", which in this particular case is the Greek. The research is divided into two parts. The first part is theoretical, where the phenomenon of nationalism is discussed; then the historical course of Albania is presented, starting from Albanian nationalism and reaching up to 1990. It also talks about the Albanian education system in the period under review. Following is the second part, the research, which includes the methodology as well as the results from the study of the textbooks. Finally, the research is concluded with the summary of the research findings and a commentary on them, with the citation of the bibliography at the end, which also includes the primary sources used.

Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981

The structural reconciliation after the Greek Civil War: The dimension of security and the ascent of PASOK to power in 1981

Ιωάννης Νιούτσικος / Ioannis Nioutsikos

Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης
και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Postdoctoral Researcher, Department of Political Science and International Relations,
University of the Peloponnese

Περίληψη: Η δομική συμφιλίωση μετά από μία εμφύλια σύγκρουση αναφέρεται σε μια διαδικασία αλλαγών στις πολιτικές και κοινωνικές δομές και πρακτικές, προκειμένου να εγκαθιδρυθεί μια κοινώς αποδεκτή πολιτική και κοινωνική τάξη. Το παρόν άρθρο εστιάζει στη διάσταση της ασφάλειας ως πεδίο τέτοιων δομικών αλλαγών, χρησιμοποιώντας ως περιπτωσιολογική μελέτη την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981. Η ανάλυση μέσω των θεωρητικών εργαλείων της πολιτικής επιστήμης και η αντιπαραβολή με την περίοδο της «ελεγχόμενης δημοκρατίας» καταδεικνύουν πως η ομαλή μεταβίβαση της εξουσίας και οι πολιτικές που εφάρμοσε το ΠΑΣΟΚ κατά τη διακυβέρνησή του στο πεδίο της ασφάλειας, αποτέλεσαν ορόσημο στη διαδικασία της συμφιλίωσης μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο.

Abstract: The structural reconciliation after a civil conflict refers to a process of changes in the political and social structures and practices, in order to establish a mutually accepted political and social order. The present article focuses on the dimension of security as a field of such structural changes, using as a case study the ascent of PASOK to power in 1981. The analysis, through the theoretical tools of political science, and the comparison with the period of the “controlled democracy” demonstrate that the smooth transfer of power and the policies that PASOK implemented during its administration in the field of security, constituted a watershed moment in the process of reconciliation after the Greek Civil War.

Τέχνη και αφηγήματα: Οι συντεχνίες του Διδυμοτείχου αφιερώνουν εικόνες στον Μητροπολιτικό Ναό του Αγίου Αθανασίου
Art and narratives: Guilds of Didymoteicho dedicate icons to the Metropolitan Church of Saint Athanasios

Φωτεινή Γρ. Γραμμενίδου / Fotini Gr. Grammenidou

Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,
 Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης/

PhD Candidate, Department of History & Ethnology, Democritus University of Thrace

Περίληψη: Η συντεχνιακή δράση, όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν, αποτελούσε σημαντικό ρυθμιστικό παράγοντα των τοπικών οικονομιών του οθωμανικού κράτους. Στο Διδυμοτείχο, περιοχή με αξιοπρόσεκτο εμπορικό, εκπαιδευτικό και πνευματικό επίπεδο, η παρουσία τους ήταν ισχυρή από τα τέλη του 18ου αιώνα. Η πολυμέρεια της δράσης τους υπήρξε καθοριστική, με ποικίλες κοινωνικές λειτουργίες, κοινωφελούς και αλληλέγγυου χαρακτήρα.

Μεταξύ των προτεραιοτήτων τους ήταν οι ευεργεσίες προς την Εκκλησία, αναλαμβάνοντας συχνά τη χορηγία της τέχνης του εσωτερικού των ναών. Ο μεγάλος αριθμός λατρευτικών εικόνων και στους τρεις ορθόδοξους μεταβυζαντινούς ναούς του Διδυμοτείχου, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων παραδειγμάτων στα χωριά της περιοχής, τεκμηριώνει στα αφιερώματα την πρωτοκαθεδρία των συντεχνιών.

Στον Μητροπολιτικό ναό του Αγίου Αθανασίου, οι εικόνες που συνιστούν συντεχνιακές προσφορές στην πλειοψηφία τους τοποθετήθηκαν στην πλέον προβεβλημένη θέση του ναού, το τέμπλο. Οι περισσότερες φιλοτεγήθηκαν από τον Νικόλαο, έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του καλλιτεχνικού κέντρου της Αδριανούπολης. Προσανατολίζονται, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, στο δυτικότροπο ύφος, χωρίς να λείπουν οι λαϊκοβυζαντινές εικαστικές αναφορές.

Όπως μαρτυρά η περίπτωση των εικόνων του εξεταζόμενου ναού, η προσθήκη αφιερωματικών επιγραφών από τις συντεχνίες στα αγιογραφικά δημιουργήματα της περιόδου, παραμένει πολύτιμο εργαλείο άντλησης πληροφοριών για την συντεχνιακή οργάνωση και λειτουργία και εν γένει για τις πτυχές της ζωής ενός τόπου, την κοινωνική-οικονομική διάρθρωση, τον θρησκευτικό βίο, αλλά και τις προτιμήσεις στο καλλιτεχνικό πεδίο.

Abstract: Guild activity, where conditions allowed it, was an important regulatory factor of the local economies of the Ottoman state. In Didymoteicho, an area with a remarkable commercial, educational and intellectual level, their presence was strong from the end of the 18th century. The multifaceted nature of their action was decisive, with a variety of social functions of a charitable and solidarity aimed nature.

Among their priorities were benefactions to the Church, often undertaking the sponsorship of temple interior art. The large number of cult icons in all three orthodox post-Byzantine churches of Didymoteicho, including some examples in the villages of the region, attests to the dedications of the primacy of the guilds.

In the Metropolitan church of Saint Athanasios, the icons that constitute guild offerings were placed in their majority in the most prominent position of the church, the iconostasis. Most of them were designed by Nikolaos, one of the most important representatives of the artistic center of Adrianople. They appear to bare western style references -more in some, less in others- without missing out on folksy Byzantine visual connotations.

As implied by the images of the temple under consideration, the addition of the dedicatory inscriptions from the guilds at the iconographic creations of the period remains as a valuable tool for acquiring information regarding the guild's organization and operation and in general regarding the aspects of life within a region, its social economic structure, its religious manners and beliefs, but also its artistic preferences.

*Κοσμικά θέματα στην εκκλησιαστική ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα:
Η περίπτωση του ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στις Ελευθερές Καβάλας
Secular themes in 19th century ecclesiastical painting: The case of the holy church of
Archangels in Eleftheres, Kavala*

Χρυσούλα Μενδρινού / Chrysoula Mendrinou

Υποψήφια διδάκτορας Ιστορίας της Μεταβυζαντινής Τέχνης,
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης /
PhD Candidate in the History of post Byzantine Art,
Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace

Περίληψη: Οι ευρωπαϊκές διακοσμητικές τέχνες, Μπαρόκ, Ροκοκό και Νεοκλασικισμός, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, αφομοιώνονται βαθμιαία από τις τέχνες της οθωμανομουσουλμανικής και σε μικρότερο βαθμό της βυζαντινής παράδοσης και εφαρμόζονται ως ενιαίοι διακοσμητικοί κώδικες τόσο σε κοσμικά όσο και σε θρησκευτικά κτίσματα. Η εμφάνιση κοσμικών θεμάτων στην εκκλησιαστική ζωγραφική των οθωμανοκρατούμενων περιοχών τον 18^ο και 19^ο αιώνα είναι ένα νέο φαινόμενο, προϊόν των αλληλεπιδράσεων των πολιτιστικών επαφών καθώς και της κινητικότητας των κοινωνιών. Η ζωγραφική αυτή συνδυάζει στοιχεία από την τοπική παράδοση των διαφόρων εθνοτήτων, τη δυτικοευρωπαϊκή και την ανατολίτικη τέχνη.

Η παρούσα εισήγηση επικεντρώνεται στην παρουσίαση, ως μελέτη περίπτωσης, μιας σειράς εικόνων-πινάκων με κοσμικά θέματα, τα οποία συνυπάρχουν με τα εκκλησιαστικά, στον ναό της Σύναξης των Ταξιαρχών των Ελευθερών Καβάλας. Η μελέτη των κοσμικών θεμάτων στην εκκλησιαστική ζωγραφική αυτής της εποχής μας μεταδίδει, μέσα από έναν εικαστικό κώδικα, τις καλλιτεχνικές τάσεις και τις αισθητικές προτιμήσεις της κοινότητας μέσα στην οποία υπάρχουν και, ταυτόχρονα, εκφράζει το συνολικό ιστορικό, κοινωνικό, οικονομικό πλαίσιο της.

Abstract: The European decorative arts, Baroque, Rococo and Neoclassicism, in the Ottoman Empire of the 18th and 19th centuries, were gradually assimilated by the arts of the Ottoman-Muslim and to a lesser extent of the Byzantine tradition and applied as uniform decorative codes to both secular and religious buildings. The appearance of secular subjects in the ecclesiastical painting of the Ottoman-occupied regions in the 18th and 19th centuries is a new phenomenon, a product of the interactions of cultural contacts as well as the mobility of societies. This painting combines elements from the local tradition of various ethnicities, Western European and Oriental art.

This proposition focuses on the presentation, as a case study, of a series of icons-paintings with secular themes, which coexist with ecclesiastical ones, in the church of the Synaxis of Taxiarches in Eleftheres of Kavala. The study of secular subjects in the ecclesiastical painting of this era conveys to us, through a visual code, the artistic tendencies and aesthetic preferences of the community in which they exist and, at the same time, expresses its overall historical, social, and economic context.

